KORUNK

FÓRUM • KULTÚRA • TUDOMÁNY

BERECKI BEÁTA HAJNALKA
BIRÓ ANNAMÁRIA
DEGENFELD SÁNDOR
DOMBOVÁRI CSONGOR
JAKABFFY TAMÁS
JOBB BORÓKA
KÁNTOR LAJOS
KESZEG ANNA
KESZEG VILMOS
PÁKEI JÓZSEF
PALANCSA ATTILA
PETI LEHEL
SALAT LEVENTE
SIMONCSICS PÉTER
SÓLYOM ANNAMÁRIA
SZIJÁRTÓ ZSOLT
GALIN TIHANOV
TÖTSZEGI TEKLA
VINCZE KATA ZSÓFIA

VILÁGOK VÉGE

2

III. FOLYAM
2012.
FEBRUÁR

KORUNK
FÓRUM • KULTÚRA • TUDOMÁNY
HARMADIK FOLYAM • XXIII/2. • 2012. FEBRUÁR

TARTALOM

KESZEG ANNA • Apokalipszis most – tényleg! 3
SZIJÁRTÓ ZSOLT • Kockázatok, veszélyek, katasztrófák –
a kommunikációkutatás perspektívája 6
DOMBOVÁRI CSONGOR • Catherine (*vers*) 13
BERECKI BEÁTA HAJNALKA • A klímaváltozás médiadiskurzusai 14
PALANCSA ATTILA • Mi is az a katasztrófaturizmus? 22
PETI LEHEL • Kulturális képzelet és a „történelem szimbolizálása” 30
PÁKEI JÓZSEF • Kolósvári nagy égés alkalmára írott szomoru vers (*vers*) 38
MENDE BALÁZS GUSZTÁV • A pestisjárványok nyomában 43
GALIN TIHANOV • Az irodalomtörténet jövője 49
JOBB BORÓKA • Fehér iszap (*próza*) 55
SALAT LEVENTE • A politikai közösség kérdése a többség-kisebbség
viszonyának a nézőpontjából (II.) 58

■ **TOLL**
KÁNTOR LAJOS • Keleti blokk 68
DEGENFELD SÁNDOR • Az Amerikai Egyesült Államok helyzete
a mai világban 68

■ **HISTÓRIA**
BENKŐ ELEK • László Gyula kolozsvári évei, középkori
régészeti és művészettörténeti munkássága 70

■ **MŰHELY**
TÖTSZEGI TEKLA •Játék és írásbeliség 75

■ **MŰ ÉS VILÁGA**
JAKABFFY TAMÁS • Sminkelés vésővel, avagy mi lett volna,
ha a jövő mégsem így fog jönni 80
SÓLYOM ANDREA • A politika nemzethez való viszonya Magyarországon
az utóbbi másfél évtizedben 85

■ **TÉKA**

ZSIGMOND ADÉL • The Making of... Woody Allen (*Mozgó könyv*) 95
BIRÓ ANNAMÁRIA • Zukunft próza? 97
SIMONCSICS PÉTER • A nyelv mint csempészáru és mint törvényes termék 101
ZUH DEODÁTH • A magyar filozófiatörténet egységes narratívájáról 108
HORVÁTH-KOVÁCS SZILÁRD • Elmélkedés a betegségről 113
KESZEG VILMOS • Kolozsvári néprajzi egyetemi jegyzetek 114
VINCZE KATA ZSÓFIA • A népmesétől a reklámig: szemléletváltások
a történeti-társadalmi kultúrakutatásban 119
PETI LEHEL • Vallási megújulás és rítusok egy erdélyi roma közösségben 122
A Korunk könyvajánlata (*Horváth Andor ajánlja*) 125

■ **TALLÓ**

ADORJÁNI PANNA • 2011, avagy a tüntetők reneszánsza 126

■ **ABSTRACTS** 128

■ **KÉP**

HAJDU TAMÁS

ALAPÍTÁSI ÉV 1926

Kiadja a Korunk Baráti Társaság ■ **Elnök**: KÁNTOR LAJOS ■ **Tiszteletbeli elnök**: DEGENFELD SÁNDOR
Főszerkesztő: BALÁZS IMRE JÓZSEF ■ **A szerkesztőség tagjai**: CSEKE PÉTER (médiatudomány), HORVÁTH ANDOR (főszerkesztő-helyettes; világirodalom), KESZEG ANNA (társadalomtudományok), KOVÁCS KISS GYÖNGY (főszerkesztő-helyettes; történelem), RIGÁN LÓRÁND (filozófia) ■ **Gazdasági vezető**: MÁRTON LEVENTE ATTILA
■ **Grafikai arculat**: KÖNCZEY ELEMÉR ■ **Titkárság**: BALÁZS JÚLIA, SASS GYÖNGYI, SÓLYOM ANNAMÁRIA
■ A **Korunk – Budapesti Porta grémiuma**: DERÉKY PÁL, ILIA MIHÁLY, POMOGÁTS BÉLA, POSZLER GYÖRGY, ROMSICS IGNÁC, TETTAMANTI BÉLA, ZALÁN TIBOR
■ **Állandó munkatársak**: EGYED PÉTER, HAJDÚ FARKAS-ZOLTÁN (Heidelberg), KOVALSZKI PÉTER (Detroit), PETI LEHEL, SZENTES ZÁGON, ZELEI MIKLÓS (Budapest)
■ A megjelenéshez támogatást nyújt a Communitas Alapítvány, a Nemzeti Kulturális Alap, a Bethlen Gábor Alap, a Szabad Sajtó Alapítvány, az Új Budapest Filmstúdió és a Román Művelődésügyi és Örökségvédelmi Minisztérium
■ **SZERKESZTŐSÉG**: Kolozsvár, Str. Gen. Eremia Grigorescu (Rákóczi út) 52.
Telefon: 0264-375-035; Fax: 0264-375-093 ■ **POSTACÍM**: 400750 Cluj, OP.1. cp. 273, Románia;
Internet: www.korunk.org; e-mail: korunk@gmail.com; korunk@korunk.org; Fényszedés: KOMP-PRESS Kft.
■ **NYOMDA**: ALUTUS, Csíkszereda, Hargita út 108/A. Tel./fax: 0266-372-407
■ Előfizetést a szerkesztőség is elfogad: egy évi előfizetés 40, fél évi előfizetés díja 20 RON.
A KORUNK magyarországi terjesztését az Apáczai Sajtóhíd Alapítvány végzi (1088. Budapest, Krúdy Gyula u. 3., Tel.: 0036-1-266-65-85); a lap megrendelhető a következő faxon: 0036-1-235-07-39, illetve e-mailen: erno.toth.deb@gmail.com.
■ Revista apare cu sprijinul Ministerului Culturii şi Patrimoniului Naţional
■ Revistă editată de Asociaţia de Prietenie Korunk (400304 Cluj-Napoca, str. Gen. Eremia Grigorescu nr. 52.; Cod fiscal 5149284). ■ **ISSN: 1222-8338**

KESZEG ANNA

APOKALIPSZIS MOST – TÉNYLEG!

■ 2000-ben érettségiztem. A millenarista tudattól meglehetősen áthatott generációm természetesen nem hitt abban, hogy be sem sikerül majd fejeznünk a középiskolát, mert az 1999–2000-es évváltó éjszakán végleg ottmaradunk valamelyik mámoros házibuliban. Azt azonban állítom, hogy sokan voltunk, akik két évvel korábban a *Deep Impact* (r. Mimi Leder) világégés-jelenetein valami olyat éreztünk, hogy a Colosseum, az Eiffel-torony összeomlása nem rémületet, hanem csodálatot vált ki belőlünk. Burke csak később segített fogalmat rendelni mindehhez: „Amikor a veszély vagy a fájdalom túl közelről érint bennünket, semmiféle gyönyörérzetet nem képes kiváltani, egyszerűen csak rettenetes; bizonyos távolságból és bizonyos változással azonban már gyönyörködtethetnek, sőt gyönyörködtetnek is, ahogy ezt nap mint nap meg is tapasztaljuk."[1] A *Deep Impact* nekem az első apokalipszisfilm volt, azt követően pótoltam be visszamenőleg a szükségeset, s következetesen megnézek minden újabb próbálkozást. (Rangsorolni nem mernék, azt viszont tudom, hogy kedvenc jelenetem általában az elmaradhatatlan elnöki beszéd, ami felettébb szórakoztató. Valószínűleg kipróbálnám magam a műfajban, ha egyszer felkérnének rá.) Az elmúlt időszak igencsak elkényeztetett hasonló tematikájú filmekkel.[2] Mert – ha hiszünk azoknak, akiknek nem szoktunk – a világvége ezúttal tényleg közel van. A lapszám február 1-jei megjelenésével számolva: éppen háromszázhuszonöt nap választ el tőle. Közeledésén azonban már csak amiatt is érdemes elgondolkodni, mert az idén éppen százéves Titanic-katasztrófa például a napokban megismétlődött, s a pánikkeltés stratégiái ezúttal a korábbiaknál szívósabbnak bizonyulnak.

...valójában nem is tudjuk, mi az, amit világvégén értünk...

A 2012. december 21-ére beharangozott világvége valószínűleg ugyanúgy elmarad majd, mint az összes eddigi. Furcsamód ezúttal egészen más retorikai környezetben és nyilvánosságszinteken érkezett a híre, mint a korábbiaknak. Azok a kötetek, melyek a 2012-es jóslat szívósságának kérdésével foglalkoznak, azt a diagnózist fogalmazzák meg, hogy ezúttal civilizációnk millenarista tudata és a hálózati társadalom információáramlási technikáinak konfliktusa nem annyira erőteljes, mint a korábbiakban, az áltudományos hipotézis vádja ezúttal sokkal nehezebben fenntartható. Matthew Restall és Amara Solari majakutatók e jelenséget négy okra vezetik vissza:[3] (1) a maja kultúra egzotizációjának erőteljes és 19. századi gyökerekkel rendelkező beágyazottsága a nyugati kultúrába; (2) a maja jóslat látszólagos tudományossága, a matematikai és csillagászati ismereteket ötvöző jellege; (3) a maja naptár és a csillagaszat közötti összefüggésrendszer; (4) a maja jóslat vizuális elemei és a nyugati kultúra világvége-fogalmának erőteljesen vizuális természete. És abban valószínűleg igazuk is van, hogy ha már az okok egyenként nem is annyira meggyőzőek, összjátékuk magyarázatot szolgáltat arra a világvége-termelésre, ami éppen zajlik körülöttünk, s amelyhez ezzel a lapszámmal jócskán csatlakoztunk. Még ha radikálisan más intenciókkal is. Valahogy úgy, ahogyan Lars von Trier *Melankólia*ja is engedményt tesz efelé a termelés felé, de olyan emberi magatartásmodelleket helyez el az apokaliptikus történetben, melyek jelentősen újramodellezik a kérdést.

Restallék azt a tapasztalatot is tematizálják, hogy valójában nem is tudjuk, mi az, amit világvégén értünk: prófécia, jóslat, sors, katasztrófa, apokalipszis, világégés, titok, misztérium, jelenés. Ezek közül a lehetőségek közül a magára valamit is adó tudományos beszédmód egyik utat sem fogja választani. Ez a lapszám két konstruktivista választ ad a világvége meghatározására: a világvége mindenekelőtt az egyik legsikeresebb és legkomolyabb múlttal rendelkező *diskurzus*, melyre a közigazgatás, a közügyek feletti rendelkezés megítélésében bátran és sikerrel lehet hivatkozni. Szijártó Zsolt és Berecki Beáta írása mutat ebbe az irányba. Másrészt a világvége spektákulum:[4] az egyik legrégebben és legkövetkezetesebben tervezett látványösszefüggés a nyugati kultúra történetében.[5] Éppen emiatt nehéz filmre vinni, fogást találni a lángtenger, az űrlény, a jégmező, az összeomló épületsorok, a menekülő tömegek, a közeledő idegen bolygó vizuális kliséin. Éppen emiatt izgalmas nézni még az invenciózusságot leginkább nélkülöző történeteket is – az ismétlődés, a kiszámíthatóság, a fenség előreláthatósága mégiscsak gyönyörködtet.[6]

A jelenségben engem ezúttal leginkább a világvége mint spektákulum kidolgozottsága szórakoztat. Mert nemcsak a filmes, sikerkönyves termelés gazdag ezen a területen, hanem még inkább az üzleti fogások: az apokalipszis mint sikeres brand. Ennek a kérdésnek az első komoly tematizálása 1996-ban történt meg egy olyan zseniális kérdésfelvetésű monográfiában, mely egyszerre vetette fel a világvégével kapcsolatos marketingfogások kérdését és a marketing apokalipszistudatát.[7] Az 1996-os állapotokhoz képest az elmúlt években a kreatív játékosság kezdte el dominálni a terepet. Londonban *The End is Nigh. The Official Magazine of the Apocalypse!* címmel adják ki a világvége hivatalos sajtótermékét. Az ötlet jó, mert az idők végét úgy hirdeti, hogy közben az időszakiság legerősebb metaforájával él, sikere pedig megismételhetetlenségében áll. A maja szakrális építészet közelében levő turisztikai egységek speciális világvége-programokat ajánlanak. Belize és Guatemala között létezik egy duPlooy's nevet viselő panzió, melynek világvége-ajánlata a december 18–22-e közötti periódusra szól, s az árakban az van benne, hogy a 22-i napért nem kell fizetni, hiszen ha a panzió fennmarad, az utolsó nap a közös ünneplés lehetősége lesz, ha meg nem marad fenn, amúgy sincs tétje a kérdésnek.[8] A példákat halmozhatnánk ugyan, a jelenséget ettől még nem fogjuk jobban érteni. A katasztrófaturizmus tematizálása, ahogyan azt Palancsa Attila megteszi, segíthet a tájékozódásban.

Két poblémát érdemes még érintenünk. Az apokaliptikus tudat a tudományágak és a társadalmi szféra részterületein időnként elhatalmasodik. A diagnózis megfogalmazása sokszor segít abban, hogy a következő lépést tervezni és megtenni lehessen. Időnként pedig a vég tematizációja is komoly és nem utolsósorban sikeres tudományos teljesítmény. S most itt a Kant–Derrida-példát[9] csak futólag hozom fel, a lapszámban Galin Tihanov tanulmánya tartozik ide. A világok vége pedig – mely többesség a lapszám címét is ihlette – a különböző kultúrák utolsó időkhöz kapcsolódó történeteit érinti – itt Peti Lehel ír a csángók kapcsán egy sajátos koncepcióról.

Végül pedig azt a megközelítést említem – s ezzel a lapszám tematikáját kimozdíthatjuk a *2012logy*[10] bűvköréből –, melyre a legjobb filmes metaforám Fassbinder *Amikor tizenhárom újhold van egy évben*je[11], az érzelmi kultúrában egyetemesen, vagy legalábbis nagyobb közösségekben, nagyvárosokban bekövetkező válságkorszakok eszkatológiáját. Azt, amikor a kegyetlenségnek és az értetlenségnek olyan helyzetei, az identitásdefiníciónak olyan radikális lehetőségei jönnek létre, mint amilyenekről Fassbinder mind a negyvennégy filmjében beszélt. Amelyekkel szemben csak az irónia, a cinizmus, az abszurd nyelvi humor eszközei vethetők be, mert ez minden *értelmes* dolgok vége.

JEGYZETEK

1. Edmund Burke: Filozófiai vizsgálódás a fenségesről és a szépről való ideáink eredetét illetően. Ford. Fogarasi György. Magvető, Bp., 2008, 45.
2. Sorolok néhány címet, különösebb rangsorolás nélkül: Contagion, 2011 (r. Steven Soderbergh); Melancholia, 2011 (r. Lars von Trier); The Road, 2009 (r. John Hillcoat); District 9, 2009 (r. Neill Blomkamp); 2012, 2009 (r. Roland Emmerich – akinek szinte a teljes pályája az apokaliptikus film műfajához kötődik); War of the Worlds, 2005 (r. Steven Spielberg); The Day after Tomorrow, 2004 (r. Roland Emmerich); 12. 12. 08. is the Day the Earth Stood Still, 2008 (r. Scott Derrickson).
3. Matthew Restall – Amara Solari: 2012 and the End of the World. The Western Roots of the Maya Apocalypse. Rowman and Littlefield Publishers, New York, Toronto, Plymouth, UK, 2011, 125–132.
4. A fogalmat itt és a továbbiakban Guy Debord meghatározása szerint használom: Guy Debord: A spektákulum társadalma. Ford. Erhardt Miklós, Balassi Kiadó – BAE Tartóshullám, Bp., 2006.
5. Ennek a két aspektusnak a részletes áttekintéséhez az amerikai kultúra kontextusában lásd Daniel Wojcik: The End of the World as We Know It. Faith, Fatalism, and Apocalypse in America. New York University Press, New York and London, 1997.
6. Emiatt izgalmas próbálkozás John Hillcoat The Roadja, mely a világvége utáni állapotra keres vizuális metaforákat.
7. Stephen Brown – Jim Bell – David Carson: Marketing Apocalypse. Escathology, Escapology and the Illusion of the End. Routledge, London, New York, 1996.
8. A példákhoz lásd Matthew Restall – Amara Solari: i. m. 114–155; 117–118.
9. Jacques Derrida – Immanuel Kant: Minden dolgok vége. Ford. Angyalosi Gergely, Mesterházi Miklós, Nyizsnyánszky Ferenc. Századvég, Gond, Bp., 1993.
10. A fogalmat Wojcik és Restall–Solari is alkalmazzák: Daniel Wojcik: i. m. 56; Matthew Restall – Amara Solari: i. m. 68, 70, 89. stb.
11. In a Year of 13 Moons, 1978 (r. Rainer Werner Fassbinder).

SZIJÁRTÓ ZSOLT

KOCKÁZATOK, VESZÉLYEK, KATASZTRÓFÁK – A KOMMUNIKÁCIÓKUTATÁS PERSPEKTÍVÁJA

Az elmúlt másfél évtized történéseit vizsgálva jól látható, hogy még inkább felerősödött a kockázatexport...

■ Az új technológiák által létrehozott kockázatok, veszélyek, katasztrófák problematikája a nyolcvanas évektől kezdve vált a különböző társadalomtudományos – szociológiai, kulturális antropológiai, kommunikációs – megközelítésmódok egyik széles körben tárgyalt, központi témájává. Elég csak felidézni Ulrich Beck nagy hatású elméletét[1] a késő modern „kockázattársadalmakról", amelyekben immár a szisztematikusan létrehozott veszélyek és kockázatok következményeinek „kiutalása" körül zajlanak a legkiélezettebb elosztási harcok, hogy lássuk, mennyire mélyen átjárja a kortárs társadalomelméletet ez a megközelítésmód.

De hivatkozhatunk Mary Douglas és Aaron Wildawsky szintén ekkortájt keletkezett könyveire, amelyek a kulturális antropológiai megközelítésmód alkalmazásával valósággal forradalmasították az intézmények társadalmi funkcióiról való gondolkodást.[2] Ezek a megközelítések ugyanis a különböző szervezetek formális aspektusainak leírása helyett inkább arra helyezték a hangsúlyt, hogy milyen alapvető szerepet játszanak az egyes intézmények által kínált problémaészlelő és -megoldó sémák a társadalmi konfliktusok létrejöttében, konceptualizálásában és lefolyásában.

Vagy gondolhatunk azokra a tudományszociológiai és tudományantropológiai megközelítésekre, amelyek a tudomány megváltozott társadalmi szerepével kezdtek el foglalkozni. Ennek kapcsán rámutattak arra, hogy e problématerület egyik legfontosabb jellemzője a tudomány és a társadalom közötti, korábban szilárdnak hitt válaszfal eltűnése. Ezt az átalakulást Krohn és Krücken híres könyvükben[3]

azzal a később széles körben elterjedt megfogalmazással jelölték meg, miszerint a komplex technológiai rendszerek megjelenésével maga a társadalom vált egy olyan laboratóriummá, kísérleti tereppé, ahol a legújabb kutatási eredmények azonnal és „élőben" tesztelhetők, hogy a szükséges módosítások rögvest megtehetők legyenek.

A kilencvenes évekre a modern társadalmak által szisztematikusan létrehozott veszélyek, az új technológiák által előállított kockázatok körül egy széles körű, sokszereplős diskurzus bontakozott ki. Ez egyrészt lehetőséget kínált a modern/késő modern társadalmak önértelmezésének újrafogalmazására, szemantikai bázisának megújítására. Ennyiben tehát a kockázatokról és veszélyekről való beszédmód metaelméleti jelentőséggel rendelkezett, olyan fogalmakat, szemléleti kereteket kínált, amelyek mentén az ezredforduló társadalmi-kulturális és politikai folyamatai jól leírhatónak, érvényesen interpretálhatónak tűntek. Mindez nyilvánvalóan nem véletlen, mert a különböző veszélyes technológiák problémája – gondoljunk csak az atomenergia kérdésére – egyike a modern/késő modern társadalmakat meghatározó (sokszor megosztó) kérdéseknek, amelynek kapcsán plasztikusan megjeleníthetők a társadalom lehetséges jövőjéről alkotott különböző nézetrendszerek, víziók.

De ugyanekkora jelentőséggel bírnak azok a – főképpen a kommunikációkutatás, az empirikus szociológia irányából érkező – sokkal empirikusabb indíttatású megközelítések, amelyek fő célja a veszélyek, konfliktusok körül megjelenő, sokszor meglehetősen éles diskurzusok vizsgálata, az ott zajló folyamatok modellezése és racionalizálása. A különösen az Egyesült Államokban és Németországban virágzó, úgynevezett „kockázatdiskurzus"[4] nagyjából egy évtized alatt számottevő eredményeket hozott: ennek köszönhetően sokkal pontosabb képünk van a kockázatok és veszélyek társadalmi észlelésében fennálló különbségekről, a kockázatok elfogadásának bonyolult – kulturális-társadalmi tényezők által is befolyásolt – mechanizmusairól, az intézményesült kockázatmenedzsment lehetőségeiről, a kockázatokról való kommunikáció meghatározó faktorairól, a katasztrófák mediális reprezentációjáról, a konfliktusok feloldásának esetleges módjairól.

A kockázathoz, veszélyekhez, katasztrófákhoz kapcsolódó kérdések tudatosításában, feldolgozásában a magyar társadalomtudományos kutatás is fontos szerepet játszott: mind a különböző kockázatok észlelésével és értékelésével, mind az egyes környezeti konfliktusok érdekszerkezetének feltárásával számos kutatás foglakozott, amelynek köszönhetően a rendszerváltás környékének különböző „kockázatkultúrái" széles körben feldolgozásra kerültek. Ennek következtében részletgazdag képpel rendelkezünk olyan országos jelentőségű eseményekről, mint a bős–nagymarosi vízlépcső körüli társadalmi tiltakozás, de számos esettanulmány foglalkozott különböző, elsősorban lokálisan jelentős, ún. „telepítési konfliktusok" szereplőivel, tipikus mechanizmusaival, a résztvevők által felhasznált értelmezési mintákkal.[5]

Milyen változások történtek ezen a területen az utóbbi tíz-tizenöt évben? Főleg két, egymáshoz szorosan kapcsolódó s az utóbbi másfél évtizedben egyre fontosabbá váló tényező miatt érdemes valamifajta gyorsleltárt készíteni: a globalizáció és az új kommunikációs technológiák megállíthatatlannak tűnő előretörése több ponton is módosította a kockázatok és veszélyek társadalmi-kulturális-politikai kezeléséről korábban rögzített s érvényesnek tartott megállapításokat. E változások gyors áttekintése során egyszerre érdemes foglalkozni azzal a kérdéssel, hogy az új társadalmi-politikai-geográfiai keretrendszer ténylegesen miképpen módosítja, formálja át a társadalom kockázat-/veszély- és katasztrófapotenciálját. S ugyancsak lényeges megvizsgálni a tudományos reprezentáció területét is: hiszen a tudományos elméletek változása, új kutatási irányzatok megjelenése jelentősen átalakított e szféra „bevett" tudományos megközelítéseit, hagyományos diszciplináris viszonyrendszerét.

Ha a kockázat- és veszélypotenciál tényleges átalakulását nézzük, akkor az első tényező, ami az elmúlt másfél évtized történéseit vizsgálva feltűnik számunkra, egy megállíthatatlannak tűnő exponenciális növekedés: a kockázatok/veszélyek (már csak a növekvő népességszám következtében is) egyre több embert érintenek, miközben a katasztrófák bekövetkezésének valószínűsége is nő. Ezt az alapvetően kumulatív folyamatot erősítik fel a – tér- és időbeli rendszerek összekapcsolódásáért leginkább felelős – globalizációs tendenciák és az új információs technológiák. Ezek együttes hatására a korábban egymástól elkülönült, térben-időben lokalizált kockázatok és veszélyek sokkal gyorsabb ütemben, jóval nagyobb területeken terjedhetnek el. A változás másik iránya kvalitatív jellegű: az egyes kockázatok és veszélyek könnyebben összekapcsolódhatnak, s ennek során közöttük sajátos szinergiák jöhetnek létre, amelyek új, korábban ismeretlen katasztrófapotenciál megjelenéséhez is vezethetnek a társadalom mindennapjaiban.

Már Ulrich Beck hangsúlyozta, hogy a kockázattársadalmak megjelenésével a társadalmi egyenlőtlenségeknek új formái is létrejönnek, amelyek ugyanakkor sok szálon kapcsolódnak a korábbi egyenlőtlenségekhez. Az elmúlt másfél évtized történéseit vizsgálva jól látható, hogy még inkább felerősödött a kockázatexport, a centrum-periféria közötti hatalmi viszony egy sajátos megnyilvánulási formája. Megállíthatatlannak tűnik az a – sokszor saját bőrünkön is érezhető – tendencia, amely során a centrumországokban már törvényi-társadalmi-politikai okokból vállalhatatlannak tekinthető veszélyes technológiákat, hulladékokat olyan, perifériku s helyzetbe levő országokba telepítik, amelyekben sokkal kisebb társadalmi ellenállást váltanak ki. Ugyanakkor ezen technológiák veszélyessége e sajátos kockázattranszport hatására tovább nő, hiszen az új célországok legtöbb esetben sem megfelelő intézményi hálózattal, sem kiépült biztonsági kultúrával nem rendelkeznek e kockázatok megbízható kezeléséhez.

Némiképpen ezekkel a folyamatokkal függ össze az a jelenség is, hogy az elmúlt évtizedekben számottevően erodálódott a kockázatokat és veszélyeket kezelő – döntési, megvalósítási, és ellenőrzési kompetenciákkal rendelkező – intézményekbe vetett bizalom. E bizalomvesztés következtében átalakult a kockázatdiskurzus egész feltételrendszere: a különböző veszélyes technológiákkal foglalkozó állami, önkormányzati, civil szervezet tevékenységének hátterét innentől fogva egy gyanakvó, sok esetben ellenséges nyilvánosság képezi.

Ha a társadalmak tényleges kockázat- és katasztrófapotenciáljának átalakulásán túl e folyamat (társadalom)tudományos vizsgálatát és értelmezéseit állítjuk középpontba, akkor itt is érdekes változásokat figyelhetünk meg. Tudományelméletileg talán akkor járunk el a legmegfelelőbben, ha úgy írjuk le az elmúlt másfél évtized történéseit, mint a „paradigmaváltás" után szükségszerűen beköszöntő normál tudományos szakasz masszív kiépülését és megállíthatatlan intézményesülését. Ezt az interpretációt támasztja alá például az a tény, hogy mindinkább elterjednek, megszokottá válnak a társadalomban jelen lévő kockázat- és katasztrófapotenciál mérésével, előrejelzésével foglalkozó kutatóintézetek – mégpedig mind az állami, mind a nagyvállalati, mind az ún. civil szférában. Ezek egymáshoz való viszonya, a közöttük levő megközelítésbeli, szemléleti, strukturális különbségek a kockázatokról való diskurzus továbbépítésének legfőbb hajtóerői. Ugyanez a differenciálódási folyamat játszódik le a kockázatok menedzselésének területén: itt is egyszerre, egymás mellett léteznek különböző állami és piaci szereplők, s a közöttük fennálló munkamegosztás szabályozása, az eltérő strukturális helyzetük, politikai-gazdasági beágyazódásuk nagyban hozzájárul újabb kockázatkommunikációs technikák és modellek megjelenéséhez, a régebbi módszerek finomításához, tökéletesítéséhez.

Mint korábban már láttuk, a kockázatokról és veszélyekről zajló diskurzus egyik központi problémája a tudomány és a társadalom közötti viszony meghatározása volt. E tekintetben is érdekes átalakulások történtek az elmúlt másfél évtizedben, főleg a tudományszociológiai és antropológiai vizsgálatok következtében.[6] Ezek egyrészt tudatosították, másrészt számos példával alátámasztva szemléltették, hogy megváltozott a tudománnyal mint a biztonságot, biztos tudást létrehozó legfőbb intézményrendszerrel szembeni beállítódás. A modern/késő modern társadalmakban – állítják a tudományszociológiai szövegek[7] – a tudományra nagyon sokáig úgy tekintetek, mint egy olyan eszközre, amely képes racionális módon kauzális magyarázatok előállítására, s ezekre építve lehetővé teszi különböző technológiai cselekvések tervezését és megvalósítását. Már a nyolcvanas évektől láthatóvá vált (s ez a tendencia csak felerősödött az elmúlt másfél évtizedben), hogy a tudás keletkezésének és társadalmi implementálásának folyamata – e feltevésekhez képest – sokkal ambivalensebb. Nemcsak azért, mert a kutatások intenzívebbé válása (s ennek eredményeképpen a több és mélyebb szintű tudás előállítása) sem individuális, sem társadalmi szinten nem vezet automatikusan nagyobb biztonsághoz, hanem azért is, mert kockázatokkal, veszélyekkel foglalkozó tudományos szakértők ítéletei nem képesek a kétségek eloszlatására, sőt a bizonytalanság részben az ellentmondó szakértői véleményekből fakad. Azt pedig már Charles Perrow a hetvenes években írt könyvében bemutatta, hogy az innovációk, a technológiai cselekvés lehetőségeinek kibővülése szinte automatikusan vezet komplex, alig áttekinthető bonyolultságú és kölcsönhatású rendszerek kialakulásához.[8]

A környezeti konfliktusok, a kockázatok és veszélyek körüli szakmai-kommunikációs tér Magyarországon is fokozatosan intézményesült az elmúlt másfél évtizedben. Ez az intézményesülés jelenti egyrészt a profilok, a lehetséges pozíciók és a diskurzus szabályainak rögzítését: amíg korábban a konfliktus különböző oldalán álló résztvevőknek gyakran egymással összeegyeztethetetlen szerepeket is el kellett vállalniuk, addig manapság már számos ezzel foglalkozó mediátor, tanácsadó, stratégiatervező szerepet betöltő cég/szervezet van jelen a színtéren, többségük multinacionális vállalat helyi képviseleteként. A diskurzus szabályozásának területén is végbement egyfajta professzionalizálódás – még akkor is, ha az aktuális politikai szándékok sok esetben újra és újra felülírják az ellenőrzés és felügyelet korábban kialakult s működőképes rendszerét. A kérdés természetesen az, hogy ez az a folyamat a konfliktusok „mennyiségén", a problémareprezentáció szintjén, a résztvevők cselekvési repertoárjában, a megoldási alternatívák számának változásában is érezhető-e. S ugyancsak kérdéses ezen intézményesülés iránya: mennyire tekinthető ez egyenes vonalú, zavartalan folyamatnak, illetőleg mennyire harmonizál az európai trendekkel.

A magyar társadalomkutatásban e kutatási program helyi értéke az elmúlt másfél évtizedben alapvetően átalakult: a különböző kockázatok/veszélyek kutatásának területe abból a kitüntetett pozícióból, amely a nyolcvanas-kilencvenes éveket jellemezte, mindinkább háttérbe szorult, marginalizálódott. Ez a folyamat értelmezhető úgy is, hogy ebben az esetben is a már említett „normál tudománnyá" válás egyik természetes jelenségéről van szó, de ez csak részben fedi le a tényleges helyzetet. A kockázatokkal, veszélyekkel foglalkozó társadalomtudományos kutatás ugyanis számos olyan kérdést vetett fel a nyolcvanas évek végén, amelyek szokatlanul innovatívnak, új- és korszerűnek tűntek, de amelyek részletes vizsgálata az ezredfordulótól mégsem folytatódott tovább olyan intenzitással, mint azt felbukkanásakor remélni lehetett.

Az egyik fontos hozadékuk volt ezeknek a korábbi kutatásoknak a tudomány társadalmi szerepére vonatkozó reflexió növekedése – amíg a nyolcvanas-kilencvenes évek környezeti konfliktusaiban rendkívül élesen vetődött fel a tudományos tudás

státuszának kérdése, a szakértő és a hatalom közötti tisztázatlan kapcsolatok problémája, a szakértők és a nyilvánosság közötti kommunikáció lehetséges modelljei, az ellentétes szakvélemények státuszának, kezelésének módja, addig mára ez a problématerület kikerült az érdeklődés középpontjából, sokkal megszokottabbá, mindennapibbá vált. Ám ezt a mindennapivá válást nem követte a reflexiós tevékenység elmélyülése: a tudományos szakértők tevékenysége egy-egy környezeti konfliktus kapcsán ugyanúgy a figyelem szélárnyékában, sokszor reflexiómentes közegben zajlik, mint korábban.

A másik ilyen terület a kockázatos technológiákat létrehozó nagyvállalati szféra vizsgálata. A (magyar) társadalomtudományon belül is meglehetősen elhanyagolt témának, afféle szürke zónának számított a nyolcvanas években az államszocialista nagyvállalatok és a szociokulturális környezet viszonya. Leginkább néhány közgazdaság-tudományi, szervezetszociológiai jellegű munka képviselte a tudomány megközelítését, illetőleg pár szociográfia színesítette még a képet. A környezeti konfliktusok kutatásának is köszönhető, hogy az államszocializmus döntéshozatali eljárásairól, az államszocialista nagyvállalatok működéséről relatíve sok ismerettel rendelkezünk, a kilencvenes években számos ezzel a területtel foglalkozó kutatás lezajlott, publikáció megjelent. Ugyanakkor ez az izgalmas terület az elmúlt másfél évtizedben mintha újra bezárult volna: politikai és gazdasági tényezők együttesen eredményezték azt, hogy a kockázatokat, veszélyeket szisztematikusan termelő nagyvállalatok kapcsán újra kezd kialakulni egy olyan zóna, amelyről nagyon kevés ismeretet halmozott eddig fel a magyar társadalomtudomány – a létező nemzetközi trendek bemutatásán túl.

Harmadik területként a nyilvánosság intézményrendszere és a környezeti kockázatok és veszélyek közötti kapcsolatot érdemes megemlíteni: a környezeti konfliktusok jelentették a rendszerváltás környékén azt a legfontosabb területet, ahol a sajtó képviselői „megtanulhatták", „begyakorolhatták", mit jelent a végrehajtó hatalom kontrollja, beruházások ellenőrzése, a társadalom mozgósítása. A nyilvánosság fontos szereplői, az újságírók számára megjelent az a kérdés, hogyan lehet ezekről a nemcsak politikailag kényes, hanem szakmailag is bonyolult, tudományos problémák sorát rejtő területről (a társadalom viszonyáról a technológiákhoz, illetőleg a technológiák által előállított kockázatokhoz és veszélyekhez) közérthető formában beszélni. Illetőleg hogyan lehet ezeket a sokszor hosszú távú kérdéseket az aktualitás igézetében élő mediális rendszerekben megtárgyalni.

Az elmúlt másfél évtized érdekesen átalakította ezt a területet is: noha kétségtelenül a nyilvánosság érdeklődésének előterébe kerülnek különböző környezeti konfliktusok, de nem nagyon látni nyomát egy olyan folyamatos diskurzus kiépülésének, amely állandóan napirenden tartaná azt a kérdést, hogy milyen technológiai kockázatok és veszélyek vállalhatók egy társadalomban, az egyes technológiákhoz kapcsolódóan milyen a kockázatvállalási hajlandóság, milyen trendek állapíthatók meg. Az új médiumok megjelenése sem javított sokat ezen a problémán: nem jöttek létre (vagy csak marginális szerepet játszanak) pl. a veszélyes technológiák témájával foglalkozó portálok, nyomtatott vagy közösségi médiumok.

Léteznek természetesen fontos és megkerülhetetlen kivételek, amelyek jól mutatják, hogy a társadalomkutatás milyen fontos szerepet képes betölteni a veszélyek, kockázatok, katasztrófák társadalmi kezelésében. Az egyik legátfogóbban vizsgált, több publikációban, esettanulmányban is feldolgozott katasztrófahelyzetnek a 1998-as tiszai árvizet tekinthetjük. Társadalomkutatók, pszichológusok már nagyon korán bekapcsolódtak az itt zajló munkálatokba, több kérdőíves kutatást is elvégeztek, amelyek főképp a lakosság beállítódására, a vészhelyzet során tanúsított magatartásmintáira, illetőleg az intézmények szerepére irányultak.[9]

Az ügynek egy kommunikációs szempontból különösen érdekes – bár korántsem teljességre törekvő – részét alkotja a katasztrófa médiareprezentációinak vizsgálata: a kutatók főképpen a printmédiákban megjelent cikkeket elemezve fontos megállapításokat tettek az országos és a helyi média megközelítésmódját, attitűdjeit illetően. Különösen érdekes – s mindenképpen továbbgondolandó – részét képezi a vizsgálatnak a két ország (Ukrajna és Magyarország) politikai kultúrájának s az ebből fakadó eltérő cselekvési mintáknak az érzékletes felvillantása.

A kockázatok, veszélyek, katasztrófák tudományos megközelítésének egyik fontos szeletét jelentik azok a kommunikációkutatás felől is érkező impulzusok, amelyek a *kockázatkommunikáció* tudományágának kialakulásához vezettek – saját orgánumokkal, szervezetekkel, tudományos curriculummal.[10] Ezen a területen egy sajátos munkamegosztást megvalósítva egymás mellett léteznek a tudományos megközelítések (különböző empirikus adatfelmérések éppúgy, mint ezen adatok értelmezésekor használt absztrakt modellek), valamint praxisorientált, egy adott konfliktushelyzet megoldását célzó, különböző tanácsadó és marketingcégek, illetőleg állami hivatalok, a közigazgatás szabályozó és ellenőrző tevékenysége. Természeteseten ezek a szereplők sokszor egymással homlokegyenest eltérő megközelítésmódokat képviselnek, problémakonceptualizációjuk, megoldási javaslataik is jelentősen különbözhetnek – ugyanakkor mégis egymásra vannak utalva, mindegyik nélkülözhetetlen szereplője ennek a területnek

Maga a kockázatkommunikáció több tevékenységformát is magába foglal: egyrészt valamilyen módon kezelnie próbálja azt a kockázatok társadalmi megjelenését alapvetően meghatározó adottságot, hogy egy adott technológia vagy veszélyforrás vonatkozásában sokszor egészen más a nyilvánosság megítélése, mint a szakemberek álláspontja – a politika pedig képtelen dűlőre jutni a néha homlokegyenest eltérő megközelítések között. A kockázatkommunikáció ezen a problémán úgy próbál segíteni, hogy elsődleges feladatnak egy olyan, a részletekig menő fordítási folyamat létrehozását tekinti, amelynek során a speciális szakértői tudásokból a laikusok számára jól megragadható, releváns információk jönnek létre, amelyek a nyilvánosság széles körében elterjesztők. Ezen a módon lehetséges csak a társadalom tagjait felszerelni egy sajátos kockázatkompetenciával, amely alapján aztán önállóan képes döntést hozni az egyes technológiák lehetséges esélyeiről, esetleges kockázatairól.

Ugyanennyire fontos a kockázatkommunikációnak az a funkciója, amely nem tartalmi kérdéseket helyez előtérbe, hanem az egész folyamat kereteinek létrehozásakor törekszik egy olyan állapot elérésére, amely képes megfelelő körülményeket biztosítani a fordítási és értelmezési folyamok számára. Azaz a kockázatkommunikáció kísérletet tesz arra, hogy bizonyos fokú toleranciát építsenek fel azokkal a frusztrációkkal szemben, amelyek abból fakadnak, hogy a kockázatokról folyó viták résztvevői sokszor úgy érzik, bizonytalan területen mozognak: nem egyértelműek sem a szabályozók, sem a törvényi előírások, sem a tudományos adatok/tények. Jogosan merül fel az a megállapítás, hogy ennyi bizonytalanság között csak úgy lehet sikerrel kecsegtető kommunikációs tevékenységet folytatni, ha a résztvevő számára tudatosul, hogy ez a fajta meghatározatlanság sok esetben a kockázatok, veszélyek társadalmi megjelenésének kiiktathatatlan komponense.

■ JEGYZETEK

1. Erről lásd: Ulrich Beck: Risikogesellschaft. Auf dem Weg in eine andere Moderne. Suhrkamp, Frankfurt, 1986; Ulrich Beck: Gegengifte. Die organisierte Unverantwortlichkeit. Suhkamp, Frankfurt, 1988; Ulrich Beck: Politik in der Risikogesellschaft. Suhrkamp, Frankfurt, 1991.

2. Mary Douglas – Aaron Wildawsky: Risk and Culture. An Essay on the Selection of Technological and Enviromental Dangers. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press, 1982; Mary Douglas –

Marcel Calvez: The Self as Risk Taker: A Cultural Theory of Contagion in Relation to AIDS. Sociological Review 1990. 3. 445–464.
3. Wolfgang Krohn – Georg Krücken (hg.): Riskante Technologien: Reflexion und Regulation. Eine Einführung in die sozialwissenschaftliche Risikoforschung. Suhrkamp, Frankfurt, 1993.
4. Néhány jellegzetes írás: Helmut Jungermann: Risikokontroversen. Konzepte, Konflikte, Kommunikation. Berlin, 1990; Wolfgang Bonb: Vom Risiko. Unsicherheit und Ungewißheit in der Moderne. Junius, Hamburg, 1995; Gotthard Bechmann (hg.): Risiko und Gesellschaft. Grundlagen und Ergebnisse interdisziplinärer Risikoforschung. Westdeutscher Verlag, Opladen, 1993.
5. Farkas János: Bevezetés a környezetszociológiába. Műegyetemi Kiadó, Bp., 1994; Vári Anna (szerk.): Kockázat és társadalom. Akadémiai, Bp., 1987; Vári Anna: Környezeti problémák – társadalmi részvétel. Környezet és Fejlődés 1993. 4. 5–6. Vári Anna: Új jelenségek a környezeti konfliktuskezelés hazai gyakorlatában: az M0 autópálya építésével kapcsolatban. Társadalomkutatás 1994. 1–4. 122–133; Vári Anna: A Paksi Atomerőmű kiégett fűtőelemei átmeneti tárolójának telepítése. Társadalomkutatás 1996. 14. 20–31.
6. Karin Knorr-Cetina: The Manufacture of Knowledge. Oxford, 1981.
7. Bruno Latour: Sohasem voltunk modernek. Osiris–Gond, Bp., 1999.
8. Charles Perrow: Normale Katastrophen. Die unvermeidbaren Risiken der Großtechnik. Campus, Frankfurt, 1987; Charles Perrow: Unfälle und Katastrophen. Journal für Sozialforschung 1992. 1. 61–75.
9. Rozgonyi Tamás – Tamás Pál – Tamási Péter – Vári Anna: A tiszai árvíz. Vélemények, kockázatok, stratégiák. MTA Szociológiai Kutatóintézet, Bp., 2000.
10. Hans Peter Peters: Risiko-Kommunikation. Kernergie. In: Helmut Jungermann (hg.): Risikokontroversen. Konzepte, Konflikte, Kommunikation., Berlin, 1991. 63–161.; Elisabeth Noelle-Neumann – Jochen Hansen: Technikakzeptanz in drei Jahrzehnten - in der Bevölkerung in den Medien. Ein Beitrag zur Medienwirkungsforschung. In: Krüger – Russ – Mohl (hg): Risikokommunikation. Technikakzeptanz, Medien und Kommunikationsrisiken. Sigma, Berlin, 91–109.

DOMBOVÁRI CSONGOR

Catherine

Catherine elment
de itt felejtette a nevét
amit pitypangon nevelt
szeplős kislány korában
a tóvidéken

négyzetrácsok közé zárja
és felejt neki még létrát
kereket házat mély kúttal
azt mondja egy komoly nő
nem viheti fel a repülőre –
köszön és fordul a kifutópályán
nézném még ahogy eltűnik de int
hogy menjek már
és mentem is felé
egyszer a kertben a tömegen át
miután megjött a rendőrség
aztán a vécében nagykabátban
egy zöld gomb esett ki a zsebéből
azt mondta várnunk kell lámpaoltásig
és én hazarohantam
azóta esténként a ház falait rágja
tudja hogy az egyik a másik nélkül
nem kophat
biztosan eszi át magát az álmaimon
Szókratész hősi kartonképén lyuk
ömlik belőle a fény
és Catherine röptében veri vissza
gondolat szárnyán ki a fülön
át a párnán az ablakhoz lép
hajat fürdet a szomszéd holdon
és felkavarodott fehér ingek
füstöt szórnak vissza a szemébe
egyre csak tapogatja az üveget
és dúdolja hogy tenyérnyi égő lett
a vén kutyabolondító

azután felöltözött
ivott egy kávét
zsebre tette a kulcsot
és indult Párizsba
hogy nevet változtasson

BERECKI BEÁTA HAJNALKA

A KLÍMAVÁLTOZÁS MÉDIADISKURZUSAI

...a francia cikkek [...] kevesebb nézőpontot ismertetnek, mint az amerikaiak.

A 2010-es év folyamán több olyan hír látott napvilágot, amely azt jósolta, hogy az eddig mért legmelegebb év *lehet*. Az év elteltével sajnos sem megerősítés, sem cáfolás nem érkezett a hírmédiából. 2011-ről annyit lehet tudni, hogy a legmelegebb év volt a franciáknak, az oroszoknál pedig bronzérmes. A vezető romániai hírportálokon már megjelent a 2012-es előrejelzés is: várható, hogy az idei év majdnem fél fokkal melegebb lesz az 1961–1990 között mért globális átlaghőmérsékletnél, és ezzel a legmelegebb évvé avanzsálna. Ha a felmelegedés következményeire keresünk válaszokat, bőven válogathatunk a médiában közölt érdekesebbnél érdekesebb opciók közül. Szemelgetve a 2010-es felhozatalból, pusztulással fenyegeti a piramisokat, veszélyezteti a korallokat és a gyíkokat, minket embereket pedig rákos megbetegedéssel kecsegtet. Frank Fenner ausztrál mikrobiológus szerint pedig az emberiség egyenesen eltűnik a Föld felszínéről száz éven belül, és ennek egyik legfontosabb oka a klímaváltozás.

Évtizedek óta folyik a nyilvános vita a globális felmelegedésről – vagy lehűlésről, drasztikusabban fogalmazva eljegesedésről. A mérleg mostanában az előbbi javára billent el, de ez korántsem jelenti azt, hogy az utóbbinak ne lennének jelen pillanatban is lelkes képviselői. Ennek következtében szívesebben használom a *klímaváltozás* fogalmat. Fontosnak tartom megemlíteni Somerville álláspontját, amely szerint kerülni kell a terminusok rokon értelmű használatát, ugyanis a globális felmelegedés csupán egyik következménye a klímaváltozásnak, orvosi metaforával élve a láznak és a

betegségnek felelnének meg. A *globális felmelegedés* Revkin szerint azért nem a legmegfelelőbb fogalom, mert hallatán valami meghitt és kényelmes jut eszünkbe, mondjuk egy meleg paplan egy hideg téli napon.

A klímaváltozás problémája az évek folyamán kinőtte magát a tudományos közegből. Egyre több tényező és érdek kapcsolódik hozzá, a fontosabbak (avagy gyakran emlegetettek) közé tartozik a politikai diskurzus, a gazdasági érdekek, a társadalmi és újságírói kultúra. Ez végső soron nem meglepő, hiszen egyrészt ebben az egész Föld érintett, másrészt nem lehet közvetlenül, csak következményein keresztül megtapasztalni – Antilla megfogalmazását idézve: *absztrakt probléma*. „Elődjének" leginkább az ózonlyuk metaforát tekinthetjük, amely a kevesebb médiamegjelenés ellenére sokkal hatékonyabban beépült a köztudatba, mint a klímaváltozás. Ungar magyarázata erre, hogy egyrészt többetmondó a megnevezés, másrészt fontos szerepük volt az ún. *„híd-metaforáknak"*, amelyek összekötötték a tudományt a populáris kultúra különböző elemeivel. Így előtérbe került a probléma pragmatikus dimenziója, amely indokolta a tudás elsajátítását (például azáltal, hogy a probléma összefonódott a bőrrák kialakulásával).

A klímaváltozás több vonatkozásában nincs konszenzus a jelenséget kutató különböző tudományterületek között, ez negatívan befolyásolja köztudatba való beépülését. Egy lényeges kérdésben mégis egyetértenek (!), éspedig abban, hogy a klíma egy folyamatosan változó, dinamikus rendszer.

A befolyásoló tényezők bővülése következtében a klímaváltozás *médiadiskurzusai* is egyre változatosabbá válnak. Laikusként rengetegszer olvastam, láttam, hallottam egymásnak ellentmondó híreket. Az ellentmondások két leggyakoribb céltáblája az antropogén tényező jogossága, illetve a felmelegedési-eljegesedési folyamat ellentétpár. A klímaváltozás absztrakt jellege nagy hatással van médiareprezentációjára is, mivel ez esetben a mainstream média alapvető információs csatornává válik mind a laikus közönség, mind a politikai döntéshozók számára. Ezzel összefügg a Trumbo és a Corbett–Durfee szerzőpáros által emlegetett *„láthatatlan" probléma* elmélet, amely szerint a hétköznapi ember nehezebben érti meg ezt a problémát, és nehezebben alakítja ki róla véleményét, mivel nem tapasztalja meg közvetlenül, vagy ha mégis, akkor valószínűleg nem köti össze a kettőt. A fentiek tekintetében kijelenthető, hogy a klímaváltozás *társadalmi probléma*ként való megjelenítése *médiakonstrukció*.

McComas és Shanahan ezzel kapcsolatosan arra hívja fel a figyelmet, hogy gyakran félelemkeltő stratégiákkal párosul, amelyek nemhogy cselekvésre bírnák az embereket, hanem épp eltávolítják őket a megoldhatatlannak tűnő problémától. Rogers azt javasolja, hogy a motiváció kialakítása és fenntartása érdekében a problémákat úgy kell megjeleníteni, hogy a fenyegető és a kezelhető oldal egyaránt hangsúlyozva legyen.

Lorenzoni és Pidgeon is hasonló álláspontot vannak, szerintük „a sikeres, hatékony cselekvés nyitókulcsa, hogy az individuum egyrészt úgy érezze, hogy változtatnia kellene, másrészt hogy képes változtatni".

Továbbá a média *közvetítő,* illetve *kapuőrző* szerepe, McCombs és Shaw közismert napirend-kijelölő funkciója és a tömegmédiumok véleményformáló szerepe sem hagyható figyelmen kívül egy olyan társadalomban, amelynek információs tudása a világban történő eseményekről a médiától függ.

A klímaváltozás reprezentációja – amint Miller is írja – nem korlátozódik a tudományos, politikai és hírmédia diskurzusaira. Visszatérő motívum a filmiparban is. Két klasszikus példa erre a katasztrófafilm műfajába sorolható *The Day after Tomorrow*, illetve az *An Inconvenient Truth*, ami a dokumentumfilmbe burkolt propagandafilm kategóriájába tartozik. Tavaly egy új, fiatalabb célcsoport figyelmét pró-

bálta megragadni a problémával kapcsolatosan a *Fate of the World* stratégiai számítógépes játék. A cél bolygónk és az energiaforrások megmentése, miközben a játékosoknak folyamatosan szem előtt kell tartaniuk az egyre növekvő népesség energia, élelem és élőhely iránti igényét.

Számomra Maklári Tamás *Klímahisztéria és egyéb gyógyítható betegségek* című könyvének olvasása jelentette azt a pontot, amikor eldöntöttem, hogy alaposabban utánanézek a klímaváltozásról szóló médiadiskurzusoknak. A szerző szerint a globális felmelegedés vagy lehűlés (akárcsak a többi globális veszély) hamis médiaprófécia, amelynek célja egyrészt a pánikkeltés, másrészt leveszi vállunkról egyéni felelősségünket. Maklárinál egy *globális média* jelenik meg, amely független a médiumtípustól és kultúrkörtől, ennek következtében pedig mintha homogén tartalmat közölne az egész világon a klímaváltozásról.

A különböző országokban végzett *írott média*ra irányuló kutatások azonban másmás képet mutatnak, általánosan megállapítható, hogy az adott ország médiakultúrája nagymértékben befolyásolja a klímaváltozás reprezentációját is. Ez főként abban ragadható meg, hogy a különböző kultúrkörökben végzett kutatások más-más jellegzetességeket, problémákat tártak fel.

A klímaváltozás médiadiskurzusai esetében problémát jelent, hogy nincs egy széles körben elfogadott standard szempontrendszer, amelyhez a különböző kultúrkörökben végzett kutatások igazodnának. Bár a Dirikx–Gelders-szerzőpáros kidolgozott egyet, amelyet ajánlanak az elemzésekhez, ez (egyelőre) nem mondható közismertnek. Szempontjaik közé többek között a hangvétel, az értelmezési keret (frame), különböző ideológiai álláspontok tükröződése, illetve a kulturális jellegzetességek rögzítése tartozik. Gyakorlati alkalmazásának hiányában átfogó, kultúrákon átívelő összehasonlításokat nehéz megvalósítani. Az eddig végzett összehasonlító elemzések – csekély számuk ellenére – tovább árnyalják a különbségeket.

Öt ország médiaképe rajzolódott ki részletesebben az eddig végzett kutatásokból, az amerikai, a brit, a francia, a német és az indiai. A választások félig szándékosak voltak, félig rájuk voltam kényszerítve. Csak elvétve találtam kutatásokat más európai országokból, bár lehet, hogy csupán nyelvi akadályokról van szó (Dirikx és Gelders szintén az európai kutatások hiányára hívja fel figyelmünket). Az említett ötöt egy hatodikkal, a román hírmédia által közvetített médiaképpel próbáltam kiegészíteni.

A már említett Dirikx–Gelders-szerzőpáros 2008-as tanulmányában a klímaváltozás amerikai, brit és német médiadiskurzusait hasonlította össze. Az első esetében domináló tendencia a tudományos bizonytalanság (ebből kifolyólag a cikkek hangvétele semleges), ezzel ellentétben a német sajtóban a „klímakatasztrófa" vészjósló hangvételű tudományos bizonyosságként jelent meg. Az arany középutat a két pólus között a brit sajtó képviselte.

Brossard, McComas és Shanahan 2004-es tanulmányukban a klímaváltozás francia és amerikai sajtómegjelenéseit vizsgálta a *Le Monde* és a *New York Times* napilapok alapján. Megállapították, hogy a francia sajtóban az események, a nemzetközi kapcsolatok és diplomáciai kérdések kerülnek előtérbe. Elemzésük alapján a francia cikkek előnyben részesülnek az írott, közreadott hírforrások, az interjúkkal szemben, továbbá kevesebb nézőpontot ismertetnek, mint az amerikaiak. Az újságíróknak pedig kisebb az önrendelkezésük a hatalmi elittel szemben. Lamizet megállapítása szerint a francia sajtóban hagyománya van a politikai és társadalmi elkötelezettségnek.

A Mormont–Dasno-szerzőpáros három modellt fogalmazott meg arra vonatkozóan, hogy a klímaváltozás kérdését illetően hogyan látják a médiát tudósok, újságírók és környezetvédelmi szervezetek vezetői. A francia kultúrkörre jellemző „teátrális modell" diszkvalifikálja a sajtót, az üvegházhatásról szóló pontos információk tová-

bítása esetében inkompetensnek véli a médiát. A német modell az ún. „nyilvános kommunikáció modellje", amely elfogadja a mediatikus információra jellemző irracionalitást és a közérdekre jellemző emocionális faktor jelenlétét. Az előbbi kettő közé helyezhető a belga sajtó „köztes modellje", amely a hangsúlyt egyrészt a médiában megjelenő megtévesztő, pontatlan vagy épp ellentétes információkból adódó problémára, másrészt a klímaváltozás problematikájának más kérdésekkel – például demográfia, harmadik világ, más környezetvédelmi problémák – való összekapcsolására helyezi.

A klímaváltozás médiareprezentációjának vizsgálatát az Amerikai Egyesült Államokban kezdték tanulmányozni a nyolcvanas évek elején. Az itt végzett kutatások esetében sokáig vita tárgyát képezte az erre a kultúrkörre jellemző *kiegyensúlyozottság elve* egy adott cikken belül. Ennek értelmében a klímaváltozással kapcsolatos pró és kontra érvek egyforma arányban jelentek meg, annak ellenére, hogy a legtöbb szerző kritikája szerint ez nem tükrözte hűen a valóságot. Az ügy Boykoff 2007-es kutatásával mintha lezárult volna, a szerző ugyanis arra a következtetésre jutott, hogy a 2003–2006 közötti időszakban ez az elv már nem érvényesült számottevő mértékben.

Az amerikai sajtó másik sajátos vonása a klímaváltozással kapcsolatban a Zehr által megfogalmazott ún. *bizonytalanságkonstrukciók*. A terminus olyan individuális vagy kollektív kijelentéseket takar, amelyek a tudományos ismeretek hiányosságát helyezik előtérbe egy adott tudományterületen belül, vagy úgy hivatkoznak az adott tudományterületre, mintha hiányosak lennének a rá vonatkozó ismeretek. Az amerikai sajtóban a *tudományos bizonytalanság* megmagyarázható, kezelhető jelenségként szerepelt, amely nem veszélyezteti a fennálló kulturális és társadalmi mintákat. A leggyakoribb indítékokat a probléma összetettsége, a megfelelő számítógépes modellek hiánya, illetve az elégtelen adatok jelentették. Egy másik fontos megjegyzés, hogy a cikkek elsősorban nem a tudományos ismeretek hiányának következményeként reprezentálták a tudományos bizonytalanságot, sokkal inkább a kutatás állapotát meghatározó jelenlegi korlátozások kerültek reflektorfénybe.

A tudományos bizonytalanság politikai kontextusát vizsgálva Zehr arra a következtetésre jutott, hogy két fő értelmezési vonal jelent meg a cikkekben: az első szerint az üvegházhatást okozó gázok kibocsátását korlátozó politikák koraiak, a második szerint épp ellenkezőleg, szükségesek a megfelelő biztonság megteremtéséhez.

A kérdéssel – kevésbé részletekbe menően – Trumbo is foglalkozott. A bizonytalanság gyakori jelenlétét nem a tudományos szférához kötötte, hanem azzal magyarázta, hogy a cikkekben gyakran fordultak elő idézett személyekként politikusok és érdekcsoportok képviselői.

A médiadiskurzusokban megjelenő bizonytalanság fontos következménye a klímaváltozással kapcsolatos közvélemény, közfelfogás formálása. Corbett és Durfee kutatása igazolja, hogy a jelenség vitatott jellegét vagy a tudományos bizonytalanságot előtérbe helyező cikkek olvasói kevésbé voltak bizonyosak a globális felmelegedést illetően.

A brit kutatások kiindulópontja a sajtóorgánumok profilja. Külön vizsgálták az elitista és külön a populista kategóriába tartozó újságokat. A minőségi lapok relatíve kis, de művelt és befolyásos réteget céloznak meg, ebbe a kategóriába sorolható többek között a *The Times*, a *The Guardian*, a *The Independent*, a *Daily Telegraph* és a *Financial Times*. Az 1985–2003 közötti időintervallumban a Carvalho–Burgess-szerzőpáros három periódust különböztet meg a klímaváltozás médiareprezentációja terén. Az első periódusban, 1985–1990 között a klímaváltozás intenzív médiajelenléttel jellemezhető, ennek egyik fő okaként Margaret Thatcher 1988-as beszédét határozták meg. Ebben az időszakban jelentős szerepet játszottak a politikai aktorok. Az 1991–1996 közötti időintervallumot felölelő második periódus recessziós idő-

szak, a cikkek száma visszaesett. Ekkor született az Éghajlat-változási Kormányközi Testület (IPCC) második jelentése, amely először fogalmazta meg egyértelműen, hogy az emberi tevékenység befolyásolja a klímát. A harmadik periódusban, 1997-től 2003-ig, ismét erőteljes növekedés volt a médiamegjelenések számában. Ekkor született a Kiotói Egyezmény (1997), illetve különböző extrém természeti jelenségek történtek, amelyek következtében drámai hangvételű újságcikkek születtek.

A tanulmány azt bizonyítja, hogy a klímaváltozás médiareprezentációja erőteljesen kapcsolódik a politikai napirendhez, a politikai aktorok nyilvánosság előtt tartott beszédeihez és diszkurzív stratégiáihoz. Továbbá megállapították, hogy az egyes médiaorgánumok politikai preferenciáiknak megfelelően keretezték a problémát.

Boykoff 2008-as tanulmányában a klímaváltozás médiareprezentációját vizsgálta a 2000–2006 közötti időszakban, több brit bulvárlapban (név szerint: *The Sun* és hétvégi kiadása a *News of the World*, *Daily Mail* és *Mail on Sunday*, *Daily Express* és *Sunday Express*, valamint a *Mirror* és *Sunday Mirror*). Elsődleges célcsoportjuknak a munkásosztály tekinthető, és forgalmuk körülbelül tízszer nagyobb, mint a minőségi lapoké.

A bulvárlapokban az utóbbi években látványosan nőtt a környezetvédelmi problémákról szóló cikkek száma. A növekedés több tényezőnek tulajdonítható, például a közélet fokozódó figyelmének, a közzétett tudományos kutatásoknak, valamint a különböző klímaanomáliákhoz kapcsolt anekdotikus történeteknek és mindennapi bizonyítékoknak.

Az elemzett lapokban megjelenő újságcikkek esetén időjáráshoz kapcsolódó események, politikai aktorok beszédei, illetve a megafaunához kapcsolódó szövegek dominálnak, a hangvételek esetében pedig a vészjósló az uralkodó.

A tanulmány arra is rávilágít, hogy olyan diskurzusok prevalenciája figyelhető meg, amelyek nem szállnak szembe a meglévő hatalmi aszimmetriákkal és egyenlőtlenségekkel.

Érdekes módon a bulvárlapokban megjelenő tudományos keretezésű cikkekhez általában kettősség, tehát mind a pró, mind kontra oldal bemutatása társult – mintha az amerikai kiegyensúlyozottság elve mutatkozna meg ezekben.

A nyugati példák után következzen egy keleti, amelynek alapja Simon Billett 2009-es kutatása a klímaváltozás médiareprezentációjáról az indiai sajtóban.

India gazdasága jelenleg a legdinamikusabban fejlődők közé tartozik, ennek következtében az üvegházhatást okozó gázok kibocsátása terén is előkelő helyen áll. A klímaváltozásnak egyre nő a visszhangja az országban, és ezzel párhuzamosan India is egyre nagyobb figyelemben részesül a klímavitában.

Billett kutatásában négy angol nyelvű, országos napilapra fókuszált, amelyek a társadalom magasabb rétegeit célozzák, tehát e sajtótermékek a társadalmi elit percepcióit tükrözik.

A kutatás eredményei azt bizonyítják, hogy az indiai sajtó támogatja az (antropogén eredetű) klímaváltozást mint tudományos valóságot. Billett ezt a jelenséget azzal magyarázta, hogy a cikkek jelentős részében olyan társadalmi-környezeti problémaként jelent meg, amelynek következményei és az általa okozott veszélyek az ország határain belül fellelhetők (*lokalizált veszély*).

A sajtómegjelenésekben gyakran szerepelt a külső ok, belső okozat séma, ami arra vonatkozik, hogy a felelősség az ország határain kívülre tevődik, a következmények pedig az ország határain belülre, India tehát nem okozója, csupán (el)szenvedő alanya a klímaváltozásnak (*eltávolítás folyamata*).

A fejlett északi állomok negatív keretben jelentek meg, míg az Indiával hasonló cipőben járó, javarészt déli államok pozitív keretben, tehát megfigyelhető egy Észak–Dél elkülönítés, továbbá az is, hogy a Dél egyetlen homogén entitásként jelent

meg. Az üvegházhatást okozó gázok kibocsátásának legitim vagy illegitim volta a kibocsátó országtól függött, Billett szerint ezzel valójában az India által generált egyre növekedő kibocsátás igazolását célozták.

Végül, de nem utolsósorban vegyük górcső alá a román hírmédia médiareprezentációját a jelenségről. Többször felmerült bennem a kérdés, hogy nyomtatott újságokat vagy hírportálokat vizsgáljak. Az utóbbiak mellett döntöttem, mert egyrészt a digitális generáció tagjának vallom magam, másrészt a könnyebb feldolgozhatóság miatt.

Elemzésem korpuszát három vezető romániai hírportál (az adevarul.ro, a gandul.ro és a hotnews.ro) 2010-ben megjelent, klímaváltozásról szóló cikkei alkották. De mindaddig nem voltam teljesen nyugodt a döntésemmel kapcsolatban, amíg össze nem hasonlítottam az *Adevărul* és a *Gândul* offline és online változatát. A következtetés? A két felületen nagyrészt ugyanazok a cikkek jelennek meg, nemcsak textuális, hanem képi szinten is. A különbség csupán annyi, hogy a nyomtatott változatba nem került be az összes online felületen közölt cikk, esetenként pedig egy rövidebb verzió jelent meg.

A nyomtatott példányokat lapozgatva nyilvánvalóvá vált számomra, hogy a romániai sajtóban a klímaváltozás nem tartozik a szembeötlő témák közé.

A cikkeket olvasgatva és elemezgetve viszont egyhamar szemembeötlött, hogy elég nagy arányban *átvett hírek*, sőt több mint egyharmaduknál napilapok online változatai jelentek meg egyedüli hírforrásként. Ami már csak azért is szöget ütött a fejembe, mert mindeközben körülbelül ugyanilyen arányban sorolhatók a tudományos szférába (gondolok például arra, hogy új tudományos kutatásokat ismertetnek). Továbbá az is felvetődik, hogy megnő a torzítás, illetve az információ minőségi romlásának veszélye, mivel a hír több forráson halad végig.

Az átvett hírek esetében általában azzal a következménnyel kell számolnunk, hogy *nemzetközi* vagy *globális vonatkozásúak*. Tükrözik az eredeti hangvételét, struktúráját, de általában egyszerűbbek és rövidebbek, kevesebb szempontot, adatot mutatnak be.

A lokális és országos vonatkozású cikkek aránya viszont lehetne nagyobb. Egy lehetséges megoldás lenne erre a problémára, a Zehr által is javasolt és az indiai sajtóra jellemző globális és lokális vonatkozások összekapcsolása (a globális klímaváltozás lokális következményeire fektetni a hangsúlyt).

Az országos vagy lokális vonatkozású cikkek praktikusabb információkat közöltek, gyakoribbak a meteorológiai/ökológiai, illetve a kulturális és társadalmi vonatkozásúak, míg az átvett cikkek esetében a tudományos és politikai szféra dominál. A bizonytalanságkonstrukciók számottevőek ugyan, de nem dominánsak, mint Zehr kutatásában az amerikai sajtóra vonatkozóan.

A cikkek majdnem felénél brit hírforrás jelent meg, ennek következtében az angol modellhez állnak legközelebb. Az egyszerűsítés és rövidítés következtében azonban a romániai hírportálokon megjelent cikkekre nem jellemző a kiegyensúlyozottság elvére való törekvés. A szenzációhajhász cikkek a bulvárlapokkal mutatnak hasonlóságot.

Az amerikai sajtóval ellentétben a jelen kutatás alapját képező cikkek esetében a globális felmelegedés gyakran nem kezelhető problémaként jelent meg, amely veszélyezteti a fennálló kulturális és társadalmi mintákat. Szintén ellentét figyelhető meg az amerikai és román cikkek esetében az aktorok szintjén: míg az előbbi esetében gyakran jelennek meg politikusok, addig az utóbbi esetében a tudományos szférába tartozó aktorok aránya jóval nagyobb.

Főként a tudományos kutatásokra és eredményeikre fókuszáló cikkek esetében, de nem kizárólagosan megjelennek a *tudományos előrejelzések* (időbeli távolság), amelyek általában apokaliptikus hangulatot idéznek, és legnagyobb szerepüket a fé-

lelemkultúra fenntartásán kívül abban látom, hogy kiterjesztik az adott tudományos kutatás jelentőségét. A globális felmelegedés miatt a gyíkok majdnem 20 százaléka eltűnhet a Föld színéről 2080-ra – olvashatjuk egyik cikkben. Egy másik szerint 2050 nyári hónapjaiban teljesen eltűnhet a jég a Jeges-tengerről. Továbbá a portálok olyan kutatások eredményeit is közlik, amelyek egy romániai átlagolvasó számára nem sok jelentőséggel bírnak (földrajzi távolság), mint például az a cikk, amely az amerikai kontinensen élő énekesmadarakra gyakorolt hatását fejti ki.

A cikkek gyakran a klímaváltozás *következményei*re fókuszálnak, ebbe a frame-be ágyazzák. Ez esetében megfigyelhető egy jövőprojekció, amelynek értelmében a klímaváltozás következményei nem a jelenben következnek be, hanem valamikor a közeli, de inkább távoli jövőben. Ezzel megteremtik a problémától való *elhatárolódás* lehetőségét. Másrészt azzal, hogy csak a következmények jelennek meg, a lehetséges megoldások viszont nem, a *félelemkultúra* megteremtéséhez és fenntartásához járulnak hozzá – ez a posztkommunista hagyomány és a globalizáció sajátos elegyének tekinthető.

A klímaváltozás médiareprezentációjának áttekintése után különböző kultúrkörökben, úgy gondolom, leginkább a *változatos* jelző illik rá. A legpesszimistább diskurzusoktól a legoptimistábbakig a skála rendkívül színes. Ám mindegyik esetben ott lappang – többé vagy kevésbé nyilvánvalóan – a fenyegetettség érzése, a globális (és talán irracionális) félelem egy globális problémától, amelynek következményeiről kevés állítható teljes bizonyossággal.

IRODALOM

Antilla, Liisa: Climate of scepticism: US newspaper coverage of the science of climate change. Global Environmental Change 2005. 15. 338–352.

Antilla, Liisa: Self-censorship and science: a geographical review of media coverage of climate tipping points. Public Understanding of Science 2008. 2. 240–256.

Boykoff, Maxwell T.: Flogging a dead norm? Newspaper coverage of anthropogenic climate change in the United States and United Kingdom from 2003 to 2006. Area 2007. 2.

Boykoff, Maxwell T.: The cultural politics of climate change discourse in UK tabloids. Political Geography 2008. 27. 549–569.

Brossard, Dominique – McComas, Katherine – Shanahan, James : Are Issue-Cycles Culturally Constructed? A Comparison of French and American Coverage of Global Climate Change. Mass Communication and Society 2004. 3. 359–377.

Carvalho, Anabela – Burgess, Jacquelin : Cultural circuits of climate change in UK broadsheet newspapers, 1985-2003. Risk Analysis 2005. 6. 1457–1469.

Chomsky, Noam – Herman, Edward S. : Manufacturing Consent. The Political Economy of the Mass Media. Pantheon, New York, 1988.

Corbett, Julia – Durfee, Jessica : Context and Controversy: Global Warming Coverage. Nieman Reports 2005.4. 88–89.

Dirikx, Astrid – Gelders, Dave : Newspapers communication on global warming: Different approaches in the USA and EU? In: Carvalho, Anabela (ed.): Communicating climate change. Discourses, Mediations and Perceptions. Centro de Estudos de Comunicaçao e Sociedade, Universidade do Minho Braga (CECS), http://lasics.uminho.pt/ojs/index.php/climate_change/issue/current/showToc, 2008.

Lamizet, Bernard: The media in France. In: Weymouth,Tony – Lamizet, Bernard (eds.): Markets and myths: Forces for change in the European media. Longman, London, 1996. 173–205.

Lazăr, Ana-Maria: Schimbările climatice cauzează "micşorarea păsărilor". http://www.adevarul.ro/actualitate/verde/Schimbarile_climatice_cauzeaza_-micsorarea_pasarilor_0_224377563.html, 2010.03.13. [2011. március 20.]

Lorenzoni, Irene – Pidgeon, Nick : Public views on climate change. European and USA perspectives. Climatic Change 2006. 1. 73–95.

Maklári Tamás: Klímahisztéria és egyéb gyógyítható betegségek. Stúdium Bt., Bp., 2008.

McComas, Katherine – Shanahan, James: Telling stories about global climate change. Communication Research 1999. 1. 30–57.

McCombs, Maxwell E. – Shaw, Donald L.: The Evolution of Agenda-Setting Research. Twenty-Five Years in the Marketplace of Ideas. Journal of Communication 1993. 43. 58–67.

Miller, Norman : Environmental Politics. Interest Groups, the Media and the Making of Policy. Lewis Publishers, Washington, 2002.

Mormont, Marc – Dasnoy, Christine : Source strategies and the mediatization of climate-change. Media, Culture & Society 1995. 1. 49–64.

Revkin, Andrew : Global heating, atmosphere cancer, pollution death. What's in a name? Dot Earth, NYTimes.com blog. http://dotearth.blogs .nytimes.com/2008/02/18, 2008. február 18. [2011. március 7.].

Rogers, R. W. : Cognitive and Psychological Processes in Fear Appeals and Attitude Change. A Revised Theory of Protection Motivation. In: Cacioppo, John T. – Petty, Richard E. (ed.): Social Psychophysiology. A Sourcebook. Guilford, New York, 1983. 153.
Scarlat, Sandra : Încălzirea globală duce la dispariţia şopârlelor.
http://www.adevarul.ro/actualitate/verde/Incalzirea_globala_duce_la_disparitia_soparlelor_0_262774114.html, 2010. május 16., [2011. április 5.]
Simon, Billett : Dividing climate change: global warming in the Indian mass media. Climatic Change 2009. 1–2. 1–16 .
Somerville, Richard C. J. : Medical metaphors for climate issues.
http://richardsomerville.com/pdfs/RichardSomervilleMedicalMetaphors.pdf, 2006. február 7. [2011.02.20]
Toderaşc, Alex : Polul Nord va rămâne fără gheaţă în vara anului 2050,
http://www.adevarul.ro/international/Polul-Nord-ramane-gheata-anului_0_302369762.html, 2010. július 21. [2011. március 12.]
Trumbo, Craig : Constructing climate change: claims and frames in US news coverage of an environmental issue. Public Understanding of Science 1996. 3. 269–283.
Ungar, Sheldon : Knowledge, ignorance and the popular culture: climate change versus the ozone hole. Public Understanding of Science 2000. 9. 297–312.
Zehr, Stephen C. X.: Public Representations of Scientific Uncertainty about Global Climate Change. Public Understanding of Science 2000. 2. 85–103.

PALANCSA ATTILA

MI IS AZ A KATASZTRÓFATURIZMUS?

...napjainkban a természetben tapasztalt romboló jelenségek, az emberek háborús konfliktusai és hatalmi harcai iránt egyre több élvhajhász turista mutat érdeklődést.

Mielőtt komolyabban kezdenénk erről a két évtizede megjelent turisztikai alkategóriáról, fogalomról beszélni, ki kell jelentenünk, hogy jelenleg sem a nemzetközi, sem a magyar turisztikastatisztikai irodalomban nincsenek releváns számadatok a katasztrófaturizmusról. Nem tudjuk, hogy a nemzetközi és a hazai turisztikai forgalom hány százalékát teszi ki, és nem ismerjük a katasztrófák helyszínére utazók turisztikai jellemzőit sem (vagyoni állapotát, iskolai végzettségét, utazási szokásait, társadalmi helyzetét stb.).

Abban azonban biztosak lehetünk, hogy a turisztikában él és jelen van a mindennapjainkban az emberi (háborúk) és természeti csapások által „gerjesztett" be- és kiutazó turizmus. Az emberek személyiségüknek megfelelően reagálnak már magára a katasztrófaturizmus szóra is. Egyesek elítélik azokat, akik kifejezetten azért utaznak a katasztrófa sújtotta területekre, hogy fényképezzenek, és egy általuk különlegesnek tartott élménnyel gazdagabban térjenek haza, hogy azt majd elmesélhessék ismerőseiknek.

Mások nem értik, miért baj, ha a kíváncsiság kielégítése céljából és a veszélyes helyzeteket keresve az előbb említett, biztonságosnak csöppet sem mondható területekre utaznak. E miatt az „egyre jelentősebb – ám egyelőre latens – kereslet miatt elérte a marketingküszöböt a katasztrófaturizmus".[1]

A katasztrófaturizmus fogalmi megközelítése

■ A katasztrófaturizmus a turizmusipar azon alrendszere, amely a turizmus egyéb jellemzőinek megfelelően viselkedik, de mint mindegyik alrendszernek, ennek is vannak speciális jegyei. A katasztrófaturizmus oka elsősorban a katasztrófa sújtotta területen található látvány iránti érdeklődés, kíváncsiság. Katasztrófáról van szó, de itt az utazás elsődleges célja nem a segélynyújtás, nem a tragédiákat megélt helyiek megsegítése, hanem az egyéni kíváncsiság – és az andrenalinszint fokozása. A másodlagos cél természetesen lehet a segítségnyújtás, valamiféle karitatív tevékenység, de ez az odautazók elhanyagolható, matematikailag nem kifejezhető hányadában merül fel. Az „igazi" katasztrófaturista fontos jellemzője, hogy magának a katasztrófának a megtörténte után belátható, azaz ahhoz közeli időzónában jelenik meg a helyszínen.

Katasztrófaturizmuson tehát a mindennapjainkban zajló természeti csapások közvetlen és elsődlegesen nem karitatív szándékkal való megtekintését értjük.

A katasztrófaturizmus fogalmát széleskörűen, sokféleképpen próbáljuk több-kevesebb sikerrel meghatározni. Abban mindegyik meghatározás összecseng, hogy a turista legfőbb motivációja a kíváncsiság, az események közvetlen közelében szerzett élmények, valamint a természet romboló erejével való szembenézés. Ugyanakkor a legtöbb turistát az erkölcsi normái és az embertársai iránt érzett empátia tartja vissza ezektől az extrém és szokatlan utazásoktól. Az emberek többsége inkább lemondja a katasztrófa sújtotta övezetekbe tervezett utazását, illetve mihamarabb távozik onnan, ha ott éri az esemény, és ha erre van még lehetősége. Ezt a megállapítást támasztja alá, a Magyar Utazásszervezők és Közvetítők Szövetségének alelnöke, Békefi Veronika *HVG*-nek adott nyilatkozatában: „a katasztrófakeresők elenyésző arányt képviselnek a világ turistaforgalmában, és feltételezések szerint inkább az egyéni akciók, semmint a szervezettség jellemzi őket."[2]

Ugyanakkor tagadhatatlan, és nap mint nap szembesülünk azzal – akár televíziós híradásokat megtekintve vagy internetes portálokat felkeresve –, hogy hátizsákos emberek fényképezőgéppel a kezükben járnak a katasztrófa sújtotta területen, s közben látható módon nem károsultak, nem tudósítók, de még csak nem is önkéntesek. Sajnos ezek a természeti katasztrófák és a világ számos területén kialakuló háborúk, összetűzések és zavargások szinte mindennaposak, és az „arra járó kíváncsiskodók" sem maradnak el ezekről a helyszínekről.

Az elmúlt két évtizedben a témában megjelentek szerint a katasztrófaturizmusnak valójában két nagy ága van. Az egyik a régi, történeti katasztrófahelyszínekhez köthető, a másik az újabb típusú helyszínekhez. A régi típusú helyszíneken érthetjük a *kegyeleti típusú utazásokat*, mint például egy vallási zarándokhelyre való utazás, így például a jeruzsálemi Golgota meglátogatása, és a *kíváncsiság, felfedezés élménye miatt tett utazásokat*, mint például az ókorban elpusztult Pompejibe utazás. Ezeket a történelmi helyszíneket felkeresve a turisták a borzongás élményének hódolnak, valamint a tudás- és ismeretszerzési vágyuk kielégítésének is.

Az újabb típusú helyszíneken a *már bekövetkezett, de még friss természeti csapások, katasztrófák helyszíneit* értjük, és a *„meleg"*, illetve *„élő" szerencsétlenségek helyszínei* is ide tartoznak. E kettő közötti különbség tulajdonképpen az, hogy a turista a helyszínre a katasztrófa bekövetkezte után utazik, vagy pedig a bekövetkezés pillanatában véletlenszerűen van ott.

A katasztrófaturizmus keletkezése

■ Habár a katasztrófaturizmus kifejezés elsősorban a közelmúlt eseményei kapcsán (cunami, Katrina, háborúk, földrengések) vált ismertté és került be a köztudatba, va-

lójában már van hagyománya. Rendkívül jó példa erre az 1865-ben zajló amerikai polgárháború harctereire Thomas Cook (az első utazási iroda alapítója) által vitt angol utazók esete, vagy a néhány évvel később Mark Twain író által vezetett turistacsoport a háború sújtotta Szevasztopolba (ahol állítólag leteremtette a turistákat, amiért azok marékszám gyűjtötték össze a repeszdarabokat ajándék gyanánt az otthon maradtak részére).

Tehát már a régmúltban is akadt kínálat és kereslet a turizmus eme kivételes fajtája iránt. Mára azonban utazási irodák szakosodtak az emberi kíváncsiság kielégítésére, s akár szervezett kereteken belül is ellátogathatunk a veszélyes térségekbe.

De milyen igények kelthették életre mindezt? Hiszen régebben az volt a „normális", hogy egy katasztrófa sújtotta övezetből minél hamarabb próbált az ember kijutni és szeretteit is biztonságba helyezni... Manapság pedig a média már-már beteges túlkapásainak és tragédiahajhászásának köszönhetően sikk egy „izgi" kis háborút, földrengést, tűzhányót, árvizet elfogadható rizikófaktoron, de mégis testközelből és látótávolságon belül megtekinteni. Kiváló példákat tudunk felsorolni. Így megemlíthetjük annak a magyarországi utazási irodának az ajánlatát 1992/93-ból, mely a jugoszláv polgárháborúban az ostromzár alá vett Szarajevóba hirdetett buszos utakat – jelentkezők voltak, de végül is nem engedélyezték a kiutazásokat. Vagy azokat az amerikai utazási irodák által szervezett utakat, melyek Irak háborús övezeteibe vitték a katasztrófaturistákat. De említhetjük a dél-amerikai őserdőkben zajló „túlélő túrákat" is.

Napjainkra egy meredek sziklafal megmászása vagy egy afrikai szafarilátogatás már fel sem villanyozza az utazni vágyók e szegmensét. Ezeknek az embereknek már-már lételemükké vált félelmeik legyőzésének határait feszegetni, míg nekik kaland és izgalom ez az utazás és élményszerzés, azoknak, akiket „figyelnek", sokszor az életükért folytatott harc. De a természet nyújtotta egyéb extrém helyzetek is felkeltik az emberek érdeklődését: egy vulkánkitörés figyelemmel kísérése közvetlenül a kráter széléről (az Etnára vezetett ilyen túráknak szinte minden évben van halálos áldozata) vagy egy gleccser útjának végigjárása, ahol a geológiai jelenségek változása meglehetős pontossággal előre jelezhető, még mindig attrakciónak számít. Így nő a felkészülés esélye, ezáltal pedig a látogató biztonságérzete.

A katasztrófaturizmust a turizmus relatíve új ágának nevezhetjük. Napjainkban ugyanis a természetben tapasztalt romboló jelenségek, az emberek háborús konfliktusai és hatalmi harcai iránt egyre több élvhajhász turista mutat érdeklődést. A média mindennapos jelenléte életünkben jelentősen elősegíti a kíváncsiság és élvhajhászat kialakulását. A média híranyagainak eladhatóságát nagyban befolyásolja „a rossz hír a jó hír"-felfogás.

Beszélnünk kell a katasztrófa-helyszínek relatíve gyors és biztonságos megközelítésének lehetőségéről. A gyors utazásnak köszönhetően akár „azon melegében" tapasztalhatjuk meg a másoknak tragédiaként értelmeződő, nekünk fotózásra, Facebookra posztolásra alkalmas élményeket. A kereslet nő tehát, bár a statisztikák jelenleg még nem támasztják alá, de a keresletre épülő, egyre sokszínűbb szolgáltatáshalmaz alaposan alátámasztja tézisünket. Gondolunk itt az utazási irodák által kritikus, a külügyminisztériumok szerint veszélyes helyszínekre szervezett utakra, valamint a szerencsétlenséget átélt területeken az oda érkezők teljes ellátását végző szolgáltatók számának növekedésére. A katasztrófaturizmus jelenségére sok olyan példát hozhatunk, amely mögött több egyéni utazási terv van, mint ahány az utazási irodák által meghirdetett program. E turizmustípus vonzereje az ember született kíváncsiságán, az ismeretlennel való szembesülés iránti vágyon és a veszéllyel való dacoláson alapszik.

Katasztrófaturisztikai célcsoportok

■ A következőben azt vázoljuk fel, hogy elméleti szempontból milyen típusú turisták lehetnek katasztrófaturisták. Kik lehetnek a potenciális turisták azon fogyasztói szegmensei, akik ezt a fajta utazási rendszert választják, mi jellemezheti őket. A csoportba osztás elsősorban turizmuspszichológiai és turizmusszociológiai felosztások mentén történik.

A katasztrófaturista mindenképpen az ún. *off-beat* típusba sorolható, aki szakít a mindennapok hagyományaival, és a nem mindennapi embertípust tartja követendő példának. Általában fiatalabb korosztályokhoz tartoznak, energikusak, exhibicionisták. Számukra élmény a veszély vagy annak közvetlen megélése. Teljes egészében beilleszthetők a katasztrófaturisták körébe. Ugyanakkor a turistának ez a típusa besorolható az ún. *felfedező* típusba is, amelyre az jellemző, hogy az ide soroltak kilépnek a turisztikai buborékból, nem tartoznak a turistatömegbe, amely a védett rendszert igényli, ahol nem történhet velük „valami". Ők kalandra, újdonságokat megismerni vágynak, középkorúak, jómódúak.

És a harmadik kategória az ún. *allocentrikus* turista, aki a teljesen új, ismeretlen élmények és desztinációk után érdeklődik. Ez a típus kockázatvállaló, hisz olyan helyszíneket, embereket, szituációkat és attrakciókat szeretne felkeresni, melyek eltérnek mindennapi kategóriáitól. Az általuk keresett élményhatás erőteljes, mély és maradandó.

A turizmusban gyakran alkalmazott módszer az ún. *eurostyle-analizis***.** Ma már nem elegendő egy célcsoport hagyományos szociodemografikus jellemzők szerinti elemzése, hanem azt is vizsgálni kell, hogy az egyes csoportoknak és azon belül az egyéneknek milyen elvárásai és igényei vannak szabadidejükkel, illetve a desztinációval kapcsolatban. Az egyes csoportok utazási szokásai az életstílusok hátterének ismeretében válnak érthetőbbé. Ez lenne a lifestyle-analízis, mellyel térkép készíthető a turisták beállítottságáról, magatartásáról, s az elemzés azt is megmutatja, hogy a fentebb leírt típusok melyikébe sorolható az adott turista. A katasztrófaturisták nem illeszthetők be teljes mértékben az eurostyle-osztályozásba, mert az egészhez viszonyított arányuk olyan kicsi, hogy szignifikánsan nem jeleníthető meg. A katasztrófaturizmus egyedi jellegéből adódóan feltételezhető azonban, hogy az ún. *fiatal élvezetüdülők* közé tartoznak, akik a rocker, fiatal városlakó és gyakran a nem házas jelzővel jellemezhetőek.

A katasztrófaturizmus mint turisztikai jelenség

■ A globalizálódás hatására a világ összeszűkül, a kultúrák homogenizálódnak, ami egyedi, az tehet érdekessé egy országot, egy régiót vagy egy települést.

A katasztrófaturizmus mint a turizmus új piaci szegmense pontosan abban segít az országoknak, hogy a természet vagy az ember által okozott károkból turisztikai előnyt kovácsoljanak, odacsalogatva ezzel a fizetőképes keresletet.

A katasztrófaturizmus mára már elfogadottá vált a turizmuson belül. Jellemzője, hogy egy-egy katasztrófa vagy ember okozta katasztrófa után néhány napra, illetve hétre visszaesik az érdeklődés az érintett terület, cselekmény iránt. De amint számottevően csökkennek az árak a vendégek visszahódítása érdekében, nő a kereslet a károkat szenvedett térségbe szervezett vagy egyéni utak iránt (jól szemlélteti ezt az egyiptomi piramisoknál lemészárolt német turisták esete).

Folytatva példánkat, a New York-i ikertornyoknak 2000-ben 1,8 millió látogatója volt, míg a terrortámadás utáni években 3,6 millió turista kereste fel a tragédia színhelyét. Vagy említhetnénk a 2002-es német- és csehországi súlyos árvíz helyszíneit

is, amelyeket ugyancsak sűrűn felkerestek a katasztrófaturisták. De ha már Európánál tartunk, akár magyar példa is szemlélteti, hogy a magyarok között is akadnak jószerével ilyesfajta élményeket keresők. Gondoljunk itt a 2003-as dunai aszályra, amikor számtalan fényképezgető és a Duna szárazra apadt medréből kavicsokat gyűjtő embert láthatott az arra járó, illetve a tiszai árvízkor Szeged városába érkező rengeteg bámészkodó is azt a tényt támasztja alá, hogy régiónkat is elérte ez a tendencia. Ide sorolhatóak továbbá azok a különleges és ritka természeti jelenségek, amelyek előre jelezhetők, illetve bekövetkezésük időpontja szinte pontosan megállapítható. Mint a Hawaii-szigetek környéki vulkánkitörések vagy a 2006 márciusában előre jelzett argentínai gleccserszakadás, amelyet tizenhétezer turista figyelt a helyszínen. Az említett példákból is arra következtethetünk, hogy a világ szinte minden területén akad a katasztrófaturista számára élményt nyújtó attrakció. Amire számos, a turista igényeinek maximális kielégítését megcélzó szolgáltatás épül.

Melyek lehetnek a vendégforgalmat meghatározó tényezők?

■ Vizsgáljuk meg, hogy milyen tényezők befolyásolják a katasztrófaturizmus helyszíneinek turistaforgalmát.

– A katasztrófadesztinációkban előforduló katasztrófák megismétlődésének gyakorisága (ne legyen mindennapos, mert az akkor előbb-utóbb elveszíti vonzását).

– Megfelelő körülmények a minimális biztonságérzet megteremtéséhez (ne legyenek a turisták az első számú célpontok, és legyen menekülési lehetőség, pl. ha háborút tekintenek meg közvetlen közelből).

– A körülményekhez képest teljes körű szolgáltatásnyújtás (ez leginkább az alapszolgáltatások meglétét, a szállást és az étkezést takarja).

– „Hóbortjuknak" zavartalanul hódolhassanak (ne zavarják el őket fényképezés közben).

– „Gazdag" programkínálat és szakmai vezetés, illetve felügyelet, ha szervezett kereteken belül utaznak.

– A helyszín relatíve jó megközelíthetősége és az alapszolgáltatások viszonylag rövid időn belüli elérhetősége.

– Földrajzi elhelyezkedés.

– A katasztrófa, esemény, szerencsétlenség egyedisége.

Ezek alapján mondhatjuk, hogy a katasztrófaturistának is vannak igényei, amelyeket ki kell elégíteni, hogy elégedetten költhesse a pénzét, amit aztán jobb esetben visszaforgatnak a károk eltüntetésére.

A katasztrófaturizmus ismertsége

■ Magyarországon 2007-ben készült egy nem reprezentatív jellegű felmérés. A kutatásban huszonnyolc hazai utazási iroda vett részt. A huszonnyolc iroda közül tizenegy azt jelezte vissza, hogy az elmúlt években több olyan ügyfél kereste fel az egyes irodákat, aki kifejezetten katasztrófa sújtotta területekre szeretett volna utazni. Vagyis a magyarok között is szép számmal akadnak katasztrófaturisták. Erről tesz tanúbizonyságot a dunaszekcsői löszfalomlás bekövetkeztekor megjelenő számtalan kíváncsiskodó, akik „csodájára" jártak a természet romboló erejének, fotóztak és sétálgattak a lezúduló löszfal által eltiport házak romjai között. Vagy említhetnénk akár bármelyik évet, a dunai és tiszai árvíz tetőzésekor érkező embertömeget, amely nem homokzsákot tölteni érkezett a helyszínre, hanem ugyancsak sétálni, pózolni az ásókkal, a homokzsákon ülve vagy éppen a már elkészült gát tetején. De ezek az emberek nem szervezetten érkeztek, hanem egyénileg utaztak a tragédia színhelyére, s

míg mások mentették, ami menthető, ők gyönyörködtek a tájban, illetve a víz „szépségeiben". Őket a klasszikus értelemben nem is nevezhetjük turistának, hisz bizonyos alapkövetelményeknek nem felelnek meg, inkább a „katasztrófakirándulók" táborát erősítik.

Ha Európa országaira is kitekintünk, nem is kell messze mennie a katasztrófaturistának, ugyanis a Magyarországgal határos Ukrajnában kíváncsiságát kielégítő élményre lelhet. A csernobili atomerőmű négyes blokkjában 1986. április 26-án bekövetkezett robbanás miatt kialakult ún. halálvárosba, Pripjatyba hirdetnek utakat kijevi utazási irodák tucatjai. Kétszázötven-háromszáz dollárért ebéddel, vacsorával és különleges engedélyekkel együtt kínálnak egynapos túrákat a csernobili halálzónába. A zóna borzalmak helyett az első kilométereken még idilli képet mutat, mivel a teljesen kihalt területeket a természet visszahódította. A burjánzó növényzetben ritka vadlovakkal találkozhatnak, de a farkasok, vaddisznók és a rókák is elszaporodtak. A túra „fénypontja" a huszonkét évvel ezelőtt felrobbant radioaktív hulladékot és a romokat fedő acél- és betonszarkofág, valamint az erőműben dolgozók mára kihalt városa, Pripjaty megtekintése. Habár ezekre az utakra nagyon sok külföldi turista kíváncsi, az igazán veszélyes körbezárt zónába ők sem tehetik be a lábukat. Az ukrán kormány jó programlehetőségnek találja, s nem titkolt célja a csernobili turizmust nyomásgyakorlásra használni, merthogy a betonszarkofág fenntartását Ukrajna nem tudja finanszírozni, így bíznak abban, hogy akik ott járnak, biztosan nem hagyják kormányaikat megfeledkezni a látványról, és ennek révén az ukránok támogatást is kaphatnak.

Ennek ellenére az új turistaszenzáció nem okozott osztatlan sikereket az ukránok körében. Ők ugyanis úgy vélik, hogy Csernobil nem turistalátványosság, hanem egy még mindig tartó tragédia színhelye. A Greenpeace adatai szerint például csak az Ukrajnával szomszédos Fehéroroszországban kétszázhetvenháromezer olyan rákos megbetegedés van, ami kapcsolatba hozható a csernobili atombalesettel, a sugárzás tehát még mindig és tudományosan igazolhatóan is erős, az embereket mégis hajtja a kíváncsiságuk kielégítésének vágya, így a kereslet nő a csernobili „kirándulások" iránt.

Rögtön Oroszországban ott van a következő példa, melynek indíttatása szintén az anyagi fellendülés elérésére vezethető vissza. Egy orosz kisváros, Vorkuta polgármestere, Igor Spektor a város eddigi fejlődését biztosító bányák bezárása után a katasztrófaturizmusban és egyben az élményturizmusban látta a város jövőjét. A polgármester elképzelései szerint a volt sztálini kényszermunkatábor kitűnő helyszínül szolgál ilyen turistautak megvalósítására. Igor Spektor a *Corriere della Sera* tudósítójának számolt be hátborzongató terveiről: reményei szerint a főleg amerikai turistákat a szögesdróttal körülvett lágerbe terelik, és mindvégig fogvatartottakként bánnak velük. Gerendákból ácsolt barakkokban alszanak, közös ebédlőben esznek, és minden mozdulatukat gépfegyveres őrök figyelik az őrtoronyból. Nyáron a szúnyogok hadával, télen pedig a mínusz ötven fokkal is meg kell küzdeniük. Lehetőséget kapnak majd a szökésre is, az őrök pedig lőnek rájuk, természetesen vaktölténnyel. Az extrém ötlet kiagyalója szerint a hagyományok egy részét megőrzik. Így a turisták valódi élményt vásárolnak a pénzükért.[3] Az ötlet megvalósulásától függetlenül, már pusztán felmerülése is tanulságos.

Nyugat-Európa felé haladva más jellegű izgalmakat kínál egy amszterdami utazási iroda, amely „gyilkosságtúra" (Liquidatietoer) elnevezésű szolgáltatás keretén belül az utóbbi évtizedek leghírhedtebb leszámolásainak a színhelyeire kalauzolja el a turistákat. 2004 decembere óta lehet erre a programra befizetni, harminc euróba kerül, s az indulása óta heti négy-öt ilyen túrára van kereslet, de egy-egy újabb gyilkosság esetén ugrásszerűen megnő az érdeklődés. De a nemrégiben Ausztriában lelep-

lezett Josef Fritzl – aki huszonnégy éven keresztül tartotta a pincében zárva Elisabeth nevű lányát és három vérfertőzésben született gyermeküket – amstetteni házához is csődülnek turisták a világ minden tájáról. Akik aztán tömegesen fotózkodnak a jellegtelen és nemrég még szörnyű tetteket leplező épület előtt, ahogy mások az Eiffel-toronynál. Persze a helyiek mindezt nem nézik jó szemmel, ugyanakkor a turista, ha már ott van, eszik és iszik, valamint egyéb, a város által nyújtott lehetőségeket is igénybe vesz, így juttatva bevételhez a „szégyenváros" lakóit.

Európát elhagyva Dél-Ázsiában található a thaiföldi Patong Beach, melyet a cunami tombolása pusztított néhány évvel ezelőtt. A szökőár elvonultával több százan érkeztek a partra, és barangoltak a romok között a szerencsétlenség utáni napokban. Ezek az emberek szemtanúk szerint a legmodernebb kamerákkal készítettek felvételeket a szökőár következményeiről, a gyökerestől kicsavart fákról, a bokrokra tekeredett halászhálókról s még a hozzátartozóikat sirató falubeliekről is. Empátiát aligha mutattak a helyiek iránt. „Tagadhatatlanul bizarr érzés romokkal körülvéve heverni a strandon, de azzal sem járnak jobban a helybeliek, ha a turisták máshol költik el a pénzüket"[4] – hozta fel mentségükre egy dán turista az AP amerikai hírügynökségnek. Egy másik turista pedig azt magyarázta, hogy azért szakította meg bangkoki utazását, hogy barangolhasson és fotózhasson a pusztulás helyszínén, és hazatérve megmutathassa, hogy mire képes a feldühödött természet.

Az amerikai New Orleans a 2005. november 4-én ott tomboló Katrina hurrikán után a leglátogatottabb katasztrófaturisztikai helyszínek közé került. Elpusztított területeire leginkább egy amerikai cég kínál háromórás turistautakat – fejenként harmincöt dollárért. Miközben a helyiek azon dolgoznak, hogy az otthonaikat újrateremtsék, és gyászolják halottaikat, az egy élet alatt felhalmozott ingóságaikat és ingatlanjaikat az idegenvezetők mutogatják.

Amerika másik nagyvárosában, New Yorkban is szép számmal akadnak turisták a New York-i Világkereskedelmi Központ ikertornyainak romjainál. Ahol szervezett körsétákon idegenvezetők mutatják be a legnevezetesebb helyszíneket, mint például a tűzoltók által kitűzött amerikai zászló helyét az összedőlt épületen. De megjelentek a „katasztrófaszuveníreket" árusító üzletek is. A jelenségnek erős sajtóvisszhangja volt, egyesek azt gondolják, mindez beteges dolog, mások viszont a nemzeti gyász megnyilvánulásának, egyfajta terápiának tartják a látogatóáradatot.

A katasztrófaturizmust tehát világjelenségnek nevezném.

A marketing szerepe a katasztrófaturizmusban

■ A katasztrófaturizmus dinamikus fejlődésének köszönhetően a marketingszakemberek érdeklődését is felkeltette a turizmusnak ezen erkölcsi szempontból sokak által vitatott fajtája. Mivel a katasztrófaturisták költenek is az adott országban élményszerzés közben, az anyagi bevétel előnyei módosítják azok nézőpontját, akik ellenzik és elítélik a hívatlan látogatókat. Ezek az összegek ugyanis a károk helyreállítására is szolgálhatnak. Ezért válik fontossá a marketing és a kommunikáció szerepe, hogy a turista vágyainak anyagi vonatkozásait kanalizálja. Fontos ugyanakkor, hogy az ellentábor felé is tegyenek lépéseket, és a katasztrófa turisztikai „hasznát", a térségbe vitt, szabadon elkölthető pénzt és az odautazók emberségességét hangsúlyozzák. Be kell építeni a köztudatba, hogy a „szenzációhajhászás" mellett a katasztrófaturizmus segítséget és reményt nyújt a szörnyűséget átélt lakók számára. Hiszen amennyiben továbbra is érkeznek a turisták, amennyiben ott töltik szabadidejüket és költik el diszkrecionális jövedelmük jelentős részét, azt sugallják, hogy van még jövő, s a térség elhagyatottsága nem teljes és kilátástalan.

■ Tegyük fel a kérdést: van-e katasztrófaturizmus? A válasz kétségkívül: igen. Remélem azonban, hogy a turizmus alrendszereinek csak oldalága marad, és nem mutat egyre növekvő tendenciát. Egy azonban biztos: a katasztrófaturisták „turisztikai személyigazolványa" nehezen értelmezhető. Klínikai szempontból ők is „csak" turisták, vagyis átlagosak, de esetükben máshol húzódik az a bizonyos határvonal, amely az élményt, a szépet, a turisztikai látnivalót jelenti.

■ JEGYZETEK

1. Cseri Péter: Borzongató utazások marketingküszöbön. Népszabadság 2007. 07. 19. http://www.nol.hu/archivum/archiv-454280 (Letöltve 2012. 01. 02.)
2. Forrás: www.hvg.hu
3. G. Juhász Judit: Turistautak a Gulagra.
4. Poór Csaba: Háztűznézők.

■ IRODALOM

Ernest J. Gaines: Elvitte a víz New Orleans-t. National Geographic Magyarország 2006. 08. 42–63.
G. Juhász Judit: Turistautak a Gulagra. Magyar Nemzet 2005. június. 30. 16.
Katona Judit: A katasztrófaturizmus. TDK dolgozat. Sopron 2005.
Dr. Palancsa Attila: A turizmus társadalmi-kulturális hatásainak vizsgálata egy ökoturisztikai desztinációban. PhD dolgozat, Sopron 2005. (kézirat)
Poór Csaba: Háztűznézők. Világ – Mehetnék. HVG 2005. 10. 56–68.
Puckó László – Rátz Tamara: Az attrakciótól az élményekig. Geometriai Szakkönyvek, Bp., 2000.
Richard Stone: Csernobil árnyékában. National Geographic Magyarország 2006. 03. 60–111.

PETI LEHEL

KULTURÁLIS KÉPZELET ÉS A „TÖRTÉNELEM SZIMBOLIZÁLÁSA"

Társadalmi válsághelyzetek és látomások a moldvai csángó falvakban

...a megszokottnál sokkal erősebb fényű csillagok vagy a lenyugvó Nap szivárványszínekben való játszása jelezhetett előre katasztrófát, kollektív szerencsétlenséget.

Tanulmányomban közösségi krízishelyzeteket artikuláló, kollektív látomásokról szóló etnográfiai szöveganyagot elemzek, amelyet moldvai csángó falvakban gyűjtöttem néprajzi terepmunka során. A lokális hagyományokból táplálkozó vallásos képzetek működésének vizsgálatán keresztül a társadalmi válsághelyzetek és a vallásosság közötti kapcsolatokat vizsgálom. A moldvai csángók vallási életének azokat a területeit mutatom be, ahol a hagyományos vallási magyarázórendszerek tömeges transzcendens élmények, látomások kialakulását hívták elő. Érvelésem elméleti kiindulópontját a társadalmi tapasztalat és a történeti tudat közötti viszonyrendszert elemző (és ezek relevanciáját a vallási jelenségekre is vonatkoztató) munkák gondolatmenete képezi.

A megszállottságkultuszokról szóló elemzések azt a feltevést támasztják alá, hogy a mód, ahogyan az emberek érzékelik és reprezentálják a történelmet, nincs teljes mértékben alárendelve a narratív formáknak. A narratív forma mellett a képi, szimbolikus elemeknek is szerepük van. A történelem gyakran jelenítődik meg például a rítusokban dramatizált formában,[1] vagy megtestesül a megszállottság- (*possession*) állapotokban,[2] azaz általában a rítusok dinamikus, érzelmileg intenzív, spontánabb formáiban. Ezen elemzések koncepciója emlékeztet Charles Taylornak a *társadalmi képzelet* (*social imaginaries*) fogalmáról szóló érvelésére. Ch. Taylor szerint a társadalmi képzelet arra a módra vonatkozik, ahogyan az emberek

társadalmi létezésüket elgondolják a többi emberrel, a normákkal és a társadalmi elvárásokkal kapcsolatban. A szerző szerint az a mód, ahogy az emberek elképzelik társadalmi környezetüket, nem teoretikus fogalmakban, hanem történetekben, képekben fogalmazódik meg. A társadalmi képzelet az a közös értelem, amely a közös cselekvést, a legitimitás széles körben való kialakulását teszi lehetővé.[3]

Galia Valtchinova egyik írásában kitér arra, hogy a két világháború közötti Bulgáriában a nemzeti ideológiák és politikai aspirációk hogyan jelentek meg vallási specialisták látomásaiban és próféciáiban, és hogyan legitimálták történelmi emlékhelyek „újrafelfedezését".[4] Bulgáriában a tárgyalt időszakban a nemzetépítési folyamatban igen fontos szerepet játszottak az álmok, látomások, nyilvános jelenések és ezek specialistái, a látók. A nemzeti katasztrófa érzését követő kétségbeesett nemzetépítési törekvésekben nemzeti hírnévre tettek szert látók, akik képzeletében saját társadalmuk mentalitása, kollektív képzeletvilágának elemei tükröződtek. Valtchinova e folyamatot a *történelmi képzelet* (*historical imagination*) működésének, a realitás szimbolizálásának nevezi.[5]

Elemzésem az itt idézett munkák azon közös feltételezéséhez kapcsolódik, hogy a társadalmi krízishelyzetek tükröződhetnek a kulturális képzelet különböző formáiban. Ennek megnyilvánulásai (jelenések, álmok, a rítusok dramatizált formái, mint például a megszállottság) a történelem reprezentálását, a realitás szimbolizálását hajtják végre.

Az etnográfiai anyagot képező látomásszövegek az általam megkérdezett adatközlők emlékezetének kiterjedése szerint időben négy különböző periódusra vonatkoznak.

1. A *második világháború*, amely időszakra a bemutatásra kerülő etnográfiai anyagban csak két látomásszöveg utal, mivel a háború idején tapasztalt látomásokról már csak a legidősebb korosztály tud beszámolni.

2. A *kommunista diktatúra* időszaka, amely időszakban tapasztalt látomások idejét csak hozzávetőlegesen lehet behatárolni, főként ami az időben távoli, a diktatúra kiépülésének kezdeti fázisát illeti. A 2001 óta történő gyűjtéseim idején természetszerűen már csak bizonytalan válaszokat kaphattam az ebben az időszakban tapasztalt látomások időbeni történését illetően.

3. Közvetlenül az *1989-es romániai rendszerváltás*t megelőző időszakot, amely a látomások tartalmukat illetően a diktátor bukását, a véres forradalmat vetítették előre.

4. A *rendszerváltás* óta eltelt időszakot.

A félelem a keresztény hitnek és vallásgyakorlatnak fontos komponense, amelyről a középkor vallásos mentalitását kutató történészek számos elemzést írtak, s amelynek nyomán egyes antropológusok a „félelem kultúrájáról" beszélnek.[6] A középkorban és a kora újkorban a katolikus és protestáns közösségek a katasztrófákra (legyen szó a természeti vagy ember által okozottakról) egyformán a vallásos aktivitás növelésével, imádsággal (amelyben kiemelt szerepet kapott a rózsafüzérmondás), vezekléssel, templomba járással reagáltak, amelytől az Isten kiengesztelését remélték.

A második világháború vége, a kommunizmus és a hidegháború fenyegetései Európa-szerte a Mária-jelenések számának megnövekedését eredményezték, amelyek széles körű társadalmi és politikai érdeklődést kiváltó események voltak. A második világháborút követő tíz évben a Mária-látomások nagy hulláma jelentkezett Európában[7] és Amerikában.[8] A Mária-látomások megújulása egy hagyományos vallási tradícióra épült rá, amely szerint a kegyhelyekre látogatás csodák, gyógyulások révén szolgálta a paraszti társadalmak spirituális szükségleteit.[9]

Elsősorban a modern kereszténység kutatói magyarázták a huszadik században világszerte előforduló Mária-jelenéseket a társadalmi-politikai feszültségekkel, különös hangsúlyt fektetve a kommunizmus és a hidegháború fenyegetéseire. 1947 és 1953 között (Sztálin halálával bezárólag) az egyházi hatóságok Euró-

pa-szerte több Mária-jelenésről kaptak jelentést, mint korábban a történelem bármely periódusában.[10]

A második világháborút követő látomáshullám a 19. században megújuló Mária-kultusz folytatásaként jelentkezett, amelynek központja ekkor Franciaország volt.[11] A hidegháború fenyegetései nyomán jelentkező apokaliptikus tartalmú Mária-jelenések elszaporodását a Mária-kultusz Vatikán általi népszerűsítése is elősegítette. A pápa 1942-ben a világot Mária Szeplőtelen Szívének kegyelmébe ajánlotta, 1950-ben pedig Mária mennybemenetelét dogmává emelte.[12]

A társadalmi, gazdasági kiszolgáltatottság helyzeteiben a hagyományos vallásossághoz kötődő csángó közösségekben egy olyan kollektív értelemrendszeren nyugvó értelmező szimbólumrendszer működhetett, amely a változó környezethez való adaptációt segítette. A krízishelyzetekre való felkészülés, ezek kezelése a vallásos embert körülvevő transzcendens jelzések közösségileg támogatott értelmezése révén történt meg. Gyakran különös, a megszokottnál sokkal erősebb fényű csillagok vagy a lenyugvó Nap szivárványszínekben való játszása jelezhetett előre katasztrófát, kollektív szerencsétlenséget. A transzcendens értelemmel felruházott előjelekhez, csodákhoz fűződő tudás vagy szimbolikus kódrendszer a jelenbeli csángó társadalomban részleteiben máig fellelhető, mint ahogy az a bemutatásra kerülő etnográfiai anyagból kiderül.

1940-ben nagy erejű földrengés rázta meg Bukilát. A házakban sok kárt tevő földrengést az emberek a második világháború előjelének tekintették.

Még 40-be esz, akkor esz vót egy nagy fődingász. Megálltunk, künn vótam, a keretek így lógtak ne, akkor mondták a zemberek, tudjátok meg, hogy ez a fődingász jelenti, hogy vérontász kell legyen. Az esz vót, akkor jött a háború! Nagy fődingász vót ez esz, mellik eljött moszt! Egy fődi ember nem bír sánni, hogy oprilja (állítsa) meg a fődingászt, hogy ne rázza meg az Atya![13]

Ónodi Antal lészpedi ácsmester szerint 1940–41 tájékán különösen gyakran láttak ablaküvegeken megjelenő Mária- és Jézus-alakot. A háború teremtette egzisztenciális bizonytalanság időszakában, amikor családtagok egymás életéért aggódtak, az emberek gyakran vélték kirajzolódni a vonatok ablaküvegén a Szent Család képét.

[S azt hallották-e, hogy régebb mondták, látszódjon az ablaküvegen Mária? Vagy Jézus?] Az igaz, nezték, az ablakon mutyitódott Jézus, Mária, tyár még mind a hárman, ugyebár a család, a Szent Család. De úgy az mind mikor ki lett volna írva, nem hogy rendesen látszodjék. [S ez mikor történt, Lészpeden történt?] Háború üdejin. [Második verekedéskor?] Igen. Negyvenbe, negyvenegybe. [S itt látták Lészpeden?] Hát én es láttam. [S hogy történt, ezt kicsit elmondaná részletesebben? Itt a faluban történt?] Hát nezték sok helyt. Sok helyt. Az ablakon. A vonaton. Ment a vonat, hát mutitódott így, reá vót írva, ki vót írva, de nem hogy élve lehetett volna, vagy... [S ezt sokan nézték?] Hát nezte a világ. [S hogy tetsződött, hogy nézett ki Mária?] Úgy, mint a képbe ment, mint mikor a gyermekek kirajzolják az iskolába, úgy volt, úgy látszott.[14]

Krízislátomások a kommunizmus idején

■ A beszámolók szerint az ablaküvegen megjelenő Szűz Mária, valamint egyéb szentek látása Lészpeden a front átvonulását követő években, a kommunista hatalomátvétel idején, az 1947–48–49-es években vált gyakorivá. Az új hatalom propagandával, agitációval próbálta a látomások hírére spontán módon kialakuló, többnyire néhány szomszédságból álló gyülekezéseket megakadályozni, a résztvevőket el-

ijeszteni. Akiknél ez nem működött, azokat a milícia megfenyegette, és pénzbüntetéseket szabott ki rájuk. A jelenések hírére nagy számban összesereglő gyermekeknek osztályfőnöki órákon magyarázták a jelenségek „evilági" hátterét. A propaganda szerint az ablaküvegeket petróleummal, gázolajjal kenték meg, szárazra dörzsölésük után a visszaverődő napsugarak fényjátéka okozta a jelenséget. E jelenések gyakori motívuma volt a világ bűnei miatt könnyező Szűz Mária alakja.

Hát, igen, halltam én es, hogy lett lenne, képen folytak lenne le, az ablakakan mutitodatt, lenne meg Mária, s folytak a könyvei.[15]

Ehhez hasonló jelenségeket tapasztaltak búcsúk alkalmával is. Bár ezek az események a korábbi spontán, bármilyen szervezettséget nélkülöző eseményekhez képest ritualizáltabb körülmények közepette történtek, mégsem tartoztak egy-egy búcsújárás rítusrendszerébe. Lényegében ezeket is nagyfokú spontaneitás jellemezte, amelyekbe az egyház semmi módon nem avatkozott be. A hatalom informátorai révén folyamatosan monitorizálta a búcsúkat, ezért gyorsan tudott reagálni rájuk.

A *cacica*i búcsúban, amely mára fokozatosan a moldvai csángók legfontosabb búcsújáróhelyévé vált, gyakran tapasztaltak ehhez hasonló jelenségeket, például ablaküvegen megjelenő Máriát a Kisjézussal az ölében.

A hetvenes évek közepén Újfaluban a Szent Teréz-napi búcsúban tömegesen látták az egyik ház ablakán megjelenő Szűz Máriát. A beszámolók a Szent Szüzet a moldvai katolikus templomok Mária-ábrázolásai szerint festették le: kék ruhát viselt, fején koronát hordott. A ház előtt összegyűlt tömeget a politikai rendőrség feloszlatta; az egyik titkosrendőr bedobta az ablakot. Az eseményt értelmező propaganda, mint mindenütt, ahol ilyeneket tapasztaltak, azt bizonygatta, hogy az ablakot gázolajjal kenték be, ennek hatására láthatták a zarándokok a Mária-alakot az üveglapon. E látomások jelentkezését a csángó közösségekben jelen lévő millenáris várakozások is támogatták. A millenáris várakozás mindent elpusztító földrengésektől vagy egyéb kollektív szerencsétlenségektől való félelemben, az ezekre való rituális előkészületekben nyilvánult meg.

Látomások a rendszerváltást megelőző időszakban

■ A kommunizmus bukását hozó romániai forradalom kitörése előtti években a hatalom szigora teljes súlyával nehezedett e falvak lakóira is. A forradalmat megelőző években egy Rácsila melletti ortodox falu vált a csángó falvak zarándoklatának helyszínévé, ahol egy idős cigány asszony régi házának ablakain Mária-alakot véltek felfedezni.

Van un sat ortodox de la Rácsila încolo (van egy ortodox falu, Racsilán túl). Ilyen cigán falu. S ő csak mondják, leánkám es nagy vót, csak mongyák, hogy futkastak úgy le a világ, mentünk le oda [érthetetlen szövegrész], met ne egy ablakan se arată Maica Domnului (Mária megjelent az ablakon). Mária. Na elfuttunk, oda lementünk, neztük, parcă se vedea ceva, parcă (mintha látszott volna valami). […] De mondom, hogy mutítatta, mutítatta ott hagyan, há valamit zeriltunk (láttunk, észrevettünk). […] Úgy, csak parcă o umbră (mintha egy árnyék)... Mikor láccatt az es, mikor nem láccatt. De futtak a világ, mentek, csudálkaztak, hogy bódogságas szép Szűzmária, hogy ott a cigánnénál, az olánénál... […] Csáuseszku idejin vót... [...] Akkor amikor ő véle megtörtént [...] a világ erőst meg vót szerítva... […] Nagy strictság (szigorúság) vót att. Policiá (csendőrség) az es járt, csendesség legyen. Nehogy iskitilódjék (kitörjön) verekedés, valami efféle... nagy csendesség vót... vagy két esztendeig nagy csendesség vót erőst amikó Csáuseszkut leütték.[16]

A moldvai falvakban a rendszerváltást megelőző időszakban vagy az idő tájt ablaküvegen tapasztalt Szűz Mária-alakok látására több moldvai településen is sor került. A nyolcvanas évek Romániáját az általános hiány jellemzi; ezt az évtizedet általában az elmúlt korszak legsötétebb periódusaként tartják számon. A társadalmi bizonytalanság és félelem táptalaján a rendszerváltás környékén véres, elborzasztó motívumokat tartalmazó hiedelemmondák születtek. Az 1980-as évek végén nemcsak moldvai, de erdélyi falvakban is elterjedt az a hiedelemmonda, hogy Nicolae Ceauşescu román diktátoron fiatal lányok véréből hajtanak végre vérátömlesztést. A hiedelemmonda a diktatúra utolsó, legkeményebb időszakában érzett rémület szimbolikus kifejeződése volt. A hiánytapasztalat metaforikus leképeződése a diktatúra örökkévalóságától, a diktátor halhatatlanságától való félelemben nyert megfogalmazást. Ebben az időszakban háborút, forradalmat előrevetítő kollektív látomások megtapasztalására is sor került.

Az 1989-es forradalmat megelőzően a bogdánfalvi Jitár János egy nyári nap a kertjében dolgozva „napszentületre", nyugaton látta, hogy a lenyugvó Nap különös szivárványszínekben játszik. Mivel tudta, hogy az ilyen „jelek" háborúra utalnak, tapasztalatát megbeszélte több, a gyárban dolgozó kollégájával. Beszámolójából az derül ki, hogy a csodás jelenséget többen látták. Mindez azt jelzi, hogy adott időszakban egész közösségek vártak valamiféle csodára: *Mondták az emberek, hogy valami történet lesz.* Ilyen körülmények között az emberek lelkiállapota kedvező volt a mások által tapasztalt csodás jelenségek befogadására, a hallott transzcendenselmények értelmezésére. Mivel Temesvár, ahol a forradalom kirobbant, Bogdánfalvától „napszentületre" van, Jitár János beigazolódottnak látta a katasztrófát előrevetítő látomást.

Ezt láttam én isz. Láttam, napszentületre, úgy, mikor sóvárványfélü lett a Nap, mikor szentült le, s mondták az öregek, valami történet kell legyen. Ezt láttam én a szememmel. S kérdeztek a románok, ott a gyárnál voltam, hogy láttam én még ilyet valaha. De mondták az öregek, ha a sóvárvány tisztán tetsződik, hogy napjövetre, akkor ott leszen háború. S nem történt meg Temesváron? Temesváron kezdődött meg. [S még emlékezik ilyen jegyekre, hogy jegyek legyenek, s valami baj történjen?] Mondták az öregek, hogy még voltak jegyek, de én nem láttam. De ezt láttam, én az én szememvel láttam, s ez meg is történt azután, hogy e volt nyárba, napszentületre volt. A kertbe dolgoztam, s mondták a többiek, hogy nézzem, mi van nyugatra. Mondták az emberek, hogy valami történet lesz. S éppen megtörtént. Temesváron nem volt? Temesvár napszentületre (nyugatra) van. Onnét kezdődött.[17]

Látomások a rendszerváltást követő időszakban

■ A kilencvenes évek elején egy külsőrekecsini ház ablakán véltek látni egy férfialakot, akiről többen azt állították, hogy Jézus. A jelenés színhelyére a környező falvakból is többen ellátogattak. Az ehhez kacsolódó értelmezések megoszlottak, a látogatók közül voltak, akik megkérdőjelezték azt az állítást, hogy a házban támadt hirtelen fényesség után jelent meg a Jézus-kép az ablakon. Az értelmezést aztán a falutól nem túl messzire lévő ortodox kolostor egyik papja kanonizálta, aki az esemény színhelyét meglátogatva azt állította, hogy csodás jelenéssel van dolguk.

Ablakon megjelenő Mária-képet Forrófalván is láttak ebben az időszakban, ahova Trunkból is többen ellátogattak, hogy a csodás történés részesei lehessenek. Roman városában egy magas tömbház tetején látták Szűz Máriát az esti órákban.

2000-ben egy Szabófalva környéki faluban vélték látni tömegesen Szűz Máriát, aki ekkor egy fa tetején mutatkozott meg az embereknek. A jelenés színhelyére pél-

dául Trunkból is sokan elmentek, annak ellenére, hogy a helyszín meglehetősen távol feküdt a falutól (kb. 100 km-re).

Katasztrófát előrevetítő látomásokat a rendszerváltást követően a Moldvában gyakran súlyos károkat okozó árvizek idején is tapasztaltak. Ónodi Ilona a vele készült interjú előtti héten, a 2008. július végi, több moldvai települést érintő árvíz előtti éjszaka férjével együtt érdekes dolgot látott. Lefekvéshez készülődve elmondta magyar nyelvű imádságait, majd a férjével közösen „elvégezte" a rózsafüzért. Ezt követően kiment az udvarra bezárni a tyúkokat. A hegyen túl ekkor egy rendkívül erős fényű csillag jelent meg alacsonyan járó felhőktől övezve, amelyeken hatalmas lángnyelvek csaptak keresztül. A látványtól megrémült, kihívta a férjét, és együtt nézték a jelenséget. Arra gondolt, hogy valahol nagy vihar lehet, de furcsa módon nem hallottak dörgést. Másnap a média bemondta, hogy több moldvai települést is árvíz sújtott. A lészpedi pap az árvízkárosultak megsegítésére adománygyűjtést szervezett, amelyre a templomban kérte fel a híveket.

Aki látott vihart, tudja, hogy a természet tud az emberben a transzcendenciát felidéző látványt produkálni. Az idézett történetben az az érdekes, hogy elmesélője az általa látottakat a katasztrófát előrevetítő transzcendens üzenetként értelmezte, nem pedig természettudományos kauzalitásra vezette vissza. Nem zárható ki, hogy a látvány látomásszerű kiteljesedését a vallásos kontempláció (a hosszas imádkozás utáni hangulat), a katasztrófától való rémület, a hosszas, koncentráló nézéssel előidézett szuggesztió is előidézhette.

Hát most ez a, né, most, tegnap múlt egy hete, tennap vót csütörtök, nem? Na, ez nagy üdő melyik vót, most itt Iaşi-tól lefelé történt, hát mink láttuk eszte, volt itt egy csillag. S én... már kellett feküdjünk le, kimentem, hogy elmondtam az imákat magyarul én, a rozáriut (rózsafüzért) elvégeztük románul ketten. Kimentem, hogy bérekesztettem a, bézártam a tyukakat, látom egy nagy csillag ott. Attól a csillagtól ott, így né [széttárja a kezét]. Attól a csillagtól nagy világosság, nagy világosság látszodatt így. Sz akkor bémentem, sz kihívtam őt [a férjét]. Ő es addig nezte: „jaj te, aszongya, meek bé, me megfagytam." Éjjel tizenegy s fél vót az óra. S akkor ő bément. Én nekitettem a létrát oda burgyénknak (szénatároló), ottan felálltam a létrára, s onné néztem. Oda bé, abba a felibe, így a hegyen túl látszadatt az a nagy világosság. Mind a tűz égett vóna! Mind így, mind így. S akkor még, még, még fennébb addig, s aztán mandtam, jaj Istenem, ottan nagy idő lehet. De nem halladszodatt se dörreg, égdörregés, semmi, csak az a nagy világosság. Mind ha tűz lett vóna! Addig néztem ott a létrán, tizenkét órakor bémentem, megfagytan én esz. Lefeküdtem, de nem tudtam alunni, gondoltam, az a nagy idő errefelé jön, mi lesz itten. S akkor így látszodatt, a felhők alant voltak, s attól a felhőtől így mind azok a langok, mind így. S akkor még elébb akkarán világosított, világos vót az egész, az egész ég. Mikor hát reggel, hát monták es, hogy nagy inundácia vót. Milyen nagy vízmosás vót ott. Gyűtnek pénzt vasárnap a templomba, hogy küdjék el.[18]

A hosszas, merev nézés nyomán az érzékelés nyomán képszerű, ikonikus Mária-, Jézus-alakokat vagy egyéb szentek alakját, árnyékát látták. Az ikonicitás nemcsak a látomások képi anyagának statikus jellegében nyilvánul meg, de általában az élmények tartalmában is kifejeződik. Ezeknek az élményeknek a leggyakoribb szereplője Szűz Mária, akit általában nem élő alakként, hanem képszerűen érzékelnek.

Szintén ikonikus jelleget mutatnak a Kisjézust ölében tartó Máriával, a Szent Családdal vagy a könnyező Máriával kapcsolatos élmények. E látomások képi szerveződése a csángók vizuális vallási kultúráját meghatározó, a környezetükben lévő ikonok, vallásos képek témáit követik.

Ezek az élmények a Paolo Apolito által „gyenge” látomásoknak (*weak visions*) nevezett Oliveto Citra-i jelenésalapú kegyhelyen tapasztalt kollektív látomásokra emlékeztetnek. Ezek tartalmukhoz hasonlóan egyszerűek, bizonytalanok és ellentmondásosak voltak.[19] Abban a kollektív szimbólumtermelési folyamatban, amelyben Apolito szerint az Oliveto Citrai-i Mária-jelenés mint vallásos jelenség létrejött, a „gyenge látók” (*weak seers*) fontos szerepet játszottak. E látók tág csoportja arra törekedett, hogy a változatos, bizonytalan szerveződésű érzékelést az élmények értelmezése révén pontosabbá tegyék. Adatközlőim e látomásokról való beszámolóikban gyakran kihangsúlyozták az érzékelés bizonytalanságát.

A moldvai falvakban az ablaküvegen észlelt formák a szimbolikus értelmezések egész sorának engedtek teret: spontán, nyitott, multivalens értelmezéseknek teremtettek lehetőséget. Az ezt övező szimbolikus jelentésteremtési mechanizmus alkalmas volt a szubjektivitás kifejezésére, az ént érő fenyegetés megfogalmazására.

Bár az észlelt, értelmezett formák, mint láttuk, kevés számú motívumból tevődtek össze, amelyek lényegében követték a templomokban vagy házakban elhelyezett gyakori vallásos ábrázolások tartalmát, az emberek véleményei gyakran megoszlottak azok értelmét illetően. Az értelmezések a Mária-jelenések gyakran apokaliptikus tartalmától (az emberiséget bűnei miatt Isten haragja sújthatja) nemritkán a szkeptikusság felé hajlottak. Ezek azt hangsúlyozták, hogy az ablakokon látott szentek nem egyebek különböző technikákkal előidézett trükköknél, amely értelmezéseket a szocializmus felvilágosító propagandája is támogatta.

Összegzés

■ A közösségeket fenyegető válsághelyzetekben a vallásos élmény látomásos formái a társadalmi krízishelyzetek artikulálására váltak alkalmassá. Ezek az élmények többek hasonló felépítésű, azonos motívumokból szerveződő transzcendens tapasztalatai lehettek. Rövid ideig tartó, spontán gyülekezések jöttek létre hírükre, az érdeklődést kiváltó, véleményformálásra ösztönző vallásos események alapjául szolgáltak. A vallásos hit közösségi megélésének igényéhez teremtettek alkalmat, amely a kommunista diktatúra idején, a vallásnak a nyilvánosságból való kiszorítása után is fontos igény maradt. Intenzívebbé tették az egyéni vallásgyakorlatot, ösztönözték az imádkozást, rózsafüzérmondást. A diktatúra idején a vallásos aktivitásnak ez a formája alkalmas volt a hatalom ellenőrzésének a kijátszására. Amennyiben a hatalom figyelmét felkeltette, propagandával, fenyegetésekkel és büntetésekkel próbálta a milícia az embereket távol tartani ezektől az eseményektől. Ezek a látomások az intézményesedés semmilyen szintjét nem érhették el, soha nem kerültek rögzítésre, kiadásra, népszerűsítésre egyházi ponyvanyomtatványokon.

Az ablaküvegen megjelenő szentek látására a világ több kultúrájából is ismerünk párhuzamokat. A látomások leggyakoribb motívumai, a könnyező Mária, az ölében a Kisjézust tartó Mária, valamint a Szent Család a magyar nyelvterületen tapasztalt, a közösségi értelmezést is bevonó, ikonikus jellegű látomások esetében is gyakran előfordul. A természeti jelenségek látomásszerű kiteljesedése, „égi jelek” tapasztalása a látomásalapú kegyhelyek gyakori elbeszéléstípusa, de a magyar nyelvterület látó specialistái elbeszéléseiből is ismertek.

A krízishelyzetekben a katasztrófákat, közéleti szerencsétlenséget előrevetítő előjelek, látomások értelmezése kollektív cselekedet volt. A kollektív értelmezés a közös értelemrendszeren nyugvó kulturális értelmező szimbólumok révén történt.

Az ablakokon megjelenő Mária-alakok a rendszerváltást követően is részét képezték e falvak vallásos élménytapasztalatainak. Bár a szocializmus bukása sok vonatkozásban új kontextust teremtett, az ebben az időszakban, főként az 1990-es évek

elején tapasztalt látomások sok vonatkozásban a társadalmi bizonytalanság és szociális félelmek táptalaján születtek.

Az ismertetett látomásszövegek arra engednek következtetni, hogy a felsorolt időszakok képezte társadalmi-politikai kontextusban a moldvai falvakban a közösségi látomásaktivitás intenzív volt. A második világháború, a kommunista diktatúra időszaka, az 1989-es romániai rendszerváltást megelőző periódus és a közvetlenül a rendszerváltást követő időszak társadalmi problémái a szimbolikus válságkezelés sok tekintetben hasonló mintáit termelték ki. Az érzékelés technikáinak, az élmények kulturális tartalmainak, szimbólumainak hasonlósága mellett a transzcendensélményekben tükröződő problémák, konfliktusok is sok tekintetben azonosak voltak. A sajátos politikai/történelmi válsághelyzetekben tapasztalt látomások a szimbolikus konfliktuskezelés felértékelt forrásai voltak. Ezekben a látomásokban a kollektív képzelethagyomány elemei mellett azoknak a történelmi periódusoknak a problémái, konfliktusai, félelmei és vágyai is megjelentek, amelyekben létrejöttek. A vallásos képzelet működésének e kollektív formáiban az egyéni összetevők mellet a társadalom képzeletvilágának, mentalitásának, elemei is tükröződtek.

JEGYZETEK

1. Például G. P. Makris: Changing Masters: Spirit Possession and Identity Construction among Slave Descendants and Other Subordinates in the Sudan. Northwestern University Press, Evanston, 2000.
2. Például Kjersti Larsen: Spirit Possession as Historical Narrrative. The Production of Identity and Locality in Zanzibar Town. In: Nadia Lovell (ed.): Locality and Belonging. Routledge, London, 2005. 121–141.
3. Charles Taylor: Varieties of Religion Today. William James Revisited. Harvard University Press, Cambridge, 2002. 23.
4. Galia I. Valtchinova: Visionaries and the National Idea in Interwar Bulgaria: the Circle of the Orthodox Association the Good Samaritan. Acta Ethnographica Hungarica 2009. 2. 265–285
5. Uő: Re-inventing the Past, Re-enchanting the Future: Visionaries and National Grandeur in Interwar Bulgaria. In: William A. Christian Jr. and Gábor Klaniczay (eds.): The "Vision Thing": Studying Divine Intervention. Collegium Budapest Institute for Advanced Study, Bp., 2009. 157–194. Itt: 189.
6. Monique Scheer: Taking Shelter under Mary's Mantle. Marian Apparition in the Early Cold War Years. 1947–1953. In: Christian William A., Jr.–Gábor Klaniczay (eds.): i. m. 195–218.
7. William A., Christian Jr: Religious Apparitions and the Cold War in Southern Europe. In: Eric R. Wolf (ed.): Religion, Power and Protest in Local Communities; the Northern Shore of the Mediterranean. Mouton, Berlin, 1984. 239–266.
8. Steven Avella – Thomas A. Kselman: Marian Piety and the Cold War in the United States. Catholic Historical Review 1986. 3. 403–424.
9. Peter Brown: The Cult of the Saints. SCM Press, London, 1981.
10. William A., Christian Jr: i.m.
11. Avella – Kselman: i. m.
12. Monique Scheer: i. m.
13. Gazda József: Hát én hogyne siratnám. Csángók a sodró időben. Szent István Társulat, Bp, [é. n.] 199.
14. Ónodi Antal (1930), Lészped, 2008. VIII 8.
15. Imre Erzsi (1934), Lészped, 2008. VIII 8.
16. Muntyán Lézi (1930), Lészped, 2008. IX 28.
17. Jitár János (1937), Bogdánfalva, 2008. III 1.
18. Ónodi Ilona (1932), Lészped, 2008. VIII 8.
19. Paolo Apolito: Apparitions of Madonna at Oliveto Citra. Local Visions and Cosmic Drama. University Park, Pennsylvania State University Press, 1998. 61.

PÁKEI JÓZSEF

Kolósvári nagy égés alkalmára írott szomoru vers

Az alábbi vers Kolozsvár 1798. augusztus 31-i pusztulását örökíti meg barokkos-klasszikus eszközökkel, poétikai-retorikai fordulatokkal. Szerzője, Pákei József a városban született 1759-ben. Kolozsvárt és több más európai egyetemi központban tanult. 1785-ben tért vissza, az unitárius kollégiumban oktatott. Jelentős közéleti tisztségeket töltött be, 1802-ben hunyt el. A kézirat a kolozsvári akadémiai könyvtár kéziratárában található, MsU 1310-es jelzettel. A gyűjtemény tizennégy – többnyire nyomtatott – szöveget tartalmaz az 1791–1852 közötti időszakból. Címe Különböző Versezetek gyűjteménye. Első kötet.

K. V. közlése

Urunk szűletése után a' Második Ezer nyolczadik századgyának 98 dikában Augustusnak utolsó lépésén Kolosvárt kilentz utczák tűz miatt porrá tetettek. Mely ilyetén romlását el nézvén Kolosvár elsőbben-is magát azután a tűzbe borult utzákot s azoknak nyomoruságra jutott lakosit az alább le irt szomoru Enek foglalattya szerént meg sirattya.

Oh! En Kolosvár Városa! mely sok tűz támad bennem
Emésztő ostor tsapdosá népemet! mit kell tennem?
Nézd a bal sors mit hozott most is rám az átkozott
Nagy tűzet támaszt ellenem, jaj, hová légyek Istenem

Szelet vett segittő társnak hárman vivják váromat
Ugy hogy dolgot tenne Mársnak mint halmozzak káromat
Már a várat tsonkittya a' tűz; mert el borittya
Drágább s leg szebb részét ennek végzése a Végetlennek

Ah! be sulyos rohanás ez! Itt hat uttzák meg Egnek
Fennőtt valo lobbanás ez ugy tettszet ez az Égnek
Már a' negyedikszeri szabad prédáját veri
Kolosvárt e' tolvaj követ mely miatt a' romlás követ

A' Kalendáriumokban tekints bé s fel találod
Mert még két tsapást azokban fel találsz ha vizsgálod
Egyik nyoltz száz háznak még a' hatodik száznak
Az Ötven ötödikében tsillagzik vala tüzében

Ez felett két Templomokot két Tornyokat fel gyujtott
El nyelte az harangokat igy bánt nem szánt meg Sujtott
Nehéz volt ki épülni sokat kellett készülni
'S az alatt mig fel épűltem néha pad alatt is űltem

Mégis nézd el negyven három esztendő még bé se tőlt
Hogy e durva terhes járom viszont el nyomott s el őlt
Ugy hogy négy Templomokot s két szép Kollégyomokot
Vulkánus nagyobb részemmel fel prédála bé hunyt szemel

1724-ben september holnapjában
Viszont gyűlekeznek egyben a' követek sorjában
'S Mind addig votizálnak mig egyszer tsak meg állnak
Mind azon hogy hatvan három házaimban légyen károm

Végsö tellyesittésbenis vették ítéleteket
Mert ezen égetésbenn el érték a végeket
Ah rettentő példázat az hatvan három házat
A' fényből ki vetkezteté 's langos tűzben öltözteté

Mert negyedszer égeti már bennem az uttzákot
Gyors tűzének nints szüneti rabolya az ház fákat
Nittya a' Palotákat szaggattya a ládákat
S' Valamiket talál bennek látom mind Semmiben mennek

Rendre veszlek szép Uttzáim Farkas Uttza legelső
Oda tornyos palotaim belöled Uttza belsö
Te benned három sereg sátorain kesereg
Vulkánus fel gyujtá öket a' Musákot nevelőket

Jaj az Universitásnak! a Séminárіumnak
Jaj – de jajabb ama másnak az egy Collegiumnak
Mert amott a' feria es a diligentia
Itt most állana bé jobban 's hát ha tekintjük fel lobban

Nints Kollégyom Réformatum hamvas edény a' fala
Mig nem érkezék e' fatum be szép oskola vala
Folyt a' Pégasus vize benne 's kedves volt ize
De hogy a tűz réá szállatt, imé forrása meg állatt

El jött jelen van September Táborba szállott Pallás
Hartzolhatna már az ember de nyomja a kár vallás
Ez a' siralmas eset ami ma rajtad esett
Nagy és szörnyü véghetetlen sohajtással gyözhetetlen

Pusztán állnak a' Sátorak melyek Déákkal tele
Voltak gyakran de Táborak el hunyt! az Eg fedele
Jaj már nem tanulhattok Iffjak s nem hartzolhattok
Ugy van – szomorú lelketek vidittsa meg Istenetek

Oh ártatlan Gyűlekezet! Apollo maradéki
Valyon e' sulyos végezet tettszik Apollo néki?
Hogy tettszenek feleled, kedvek el tűnt s nem leled
Hadgyad lelkek gyászol szivek tsapdossák az Egi mived

Ugy van, mert a' böltsességnek magvaitol el estek
Melyekből egész az Égnek szedtek nem ugy mint
Már Parnassus tetején a' Musáknak mezején
Magokat mint legeltetnék ha szerit s modgyát tehetnék

De hol s merre fordittyatok e' végre fejeteket
Ha tsak felséges Atyátok meg nem szán benneteket
Isten hozzád! Ohajtok te könyörülj ö rajtok
Királyi segedelmeddel bus melyekről a gyászt vedd el

Nyőgik Professoraikot kik őket édesgették
Könyvezik oltáraikot kik őket legeltették
Tanitották oktatták örizték és itatták
A' kintses Pindus hegyéből fokatt Pegasus vizéböl

Nyőgik de miert? mert ők is véletlen gyászt viselnek
Sirnak jajgatnak ha ökis vigasztalást nem lelnek
Miért? mert a' mit értek, nem éri fel az értek
Mennyi kárt szenvedtek mással edgyütt e' sulyos tsapással

A' Fátum űzőbe vévé tűzzel az Apollokat
Rendre fogá porrá tévé az ékesen szollokat.
Isten ály ö melléjek forditsd orczád felléjek!
Nyujts segedelmet az Égből nékiek az Ditsöségből

Farkas Uttzám ékessége Isten háza s Temploma
Téged-is a' tűz meg ége el boritta s fel nyoma
Mely nap tüzbe borultál az nap meg-is némultál
Már a' nép beléd sem mehet, benned Cultust is nem tehet

Jérusálem Szép Serege! Oh árva Gyűlekezet
Nyom lelked terhes fellege! Jaj szomoru nevezet
Halgatnak az Aronok némák az Arionok
Lásd az üress fal ezeknek akadályt vete nyelveknek

Meg szűnt az Ur Tisztelete belsö Farkas Utzában
Az hol volt betse s kellete az Isten tornattzában
Oh fájdalmas Siralom, oh Siralmas fajdalom
Mi voltál már porrá lettél tűz által porra tétettél

Az harangok is meg égnek noha szépek valának
Szeme elött a' Kösségnek szépen el olvadának
Az is amibe voltak amibe szépen szoltak
Porrá lett meg nem maradott Vulkanus szaladott

Lássuk már Torda Uttzát is! – Szinéből ki költözött
Vegyük szemre Templomát is! – ez is gyászba öltözött
A kopatz fal mutatta hogy nem volt szarvazattya
Az emésztő tűz fel vette s hirtelen hammuva tette

A Tornyának sints fedele a' fatum fel kereste
Vulkánus jol ebédele bene s hizhatott teste
Mert a' bene hangzokat az ekes harangokat
Dél felé fel ebédelte, magát olly modon viselte

Oda lőn a Gubernium! azt is fel falatozta
Halgat a' Dicasterium annyira meg dolgozta
Nem nézé Méltoságát Kegyességét, joságát
Mellyekkel az haza körül magát ki tette tükörül

Sűrűn esőző könyveim özöneit fel vettek
S ha tekintik bus szemeim Szin Uttzába le tettek
Ez is színben őltőzött az Eg és a föld kőzőtt
A' Vitéz bajnok elsőbben ez Uttzát vévé űzőben

Egy Aszszonyság ez Uttzában Turiné kezd sétálni
Az udvari Palotában 's egyszer tsak meg kezd állni
Gondolya már el mégyen hogy igazittást tégyen
A' konyhára s hát jol főznek tagjai főnek az Őznek

Fordul Szolgaloja felé ki akkor Zsirt olvasztatt
Fel lobban, s vallyon mi lele? Artzul üti amaszt ott
A zsir a tűzbe ömlik ki kap a tűz s háromlik
A' fel ház tűzbe borula, s az egész Uttza meg gyula

Jaj be nagy romlást okoza meg gondolatlanságot
Városomnak mely gyászt hoza fejére Aszszonyságod
Néked köszönem a kárt mellyel busittod a Várt
Te vagy oka romlásomnak szülője pusztulásomnak

Buza uttzais kezednek köszöni hanyatlását
Szűksége miatt eszednek magán tőrtént romlását
Kiált rád mi vétettél! nékie mi kárt tettél
Talán hogy miattod égett el? ugy van kiált a' végett

E' fájdalmas seb terheli meg Szin, Király Uttzát-is
Sok ez Uttzában nem leli háza falozattyát-is
Itten a nagy Példázat el jára minden házat
Ez ama mostohán bánás hol sem kedvezés, sem szánás

Belső kőzép Uttzában-is Vulkánus predát űtőtt
Mit kapott a' konyhában-is bé hamvazott s meg sűtőtt
Bal Szárnyának jobb része tűz miatt el enyésze
A' Tanáts ház-is igy jára sorsa jutott tűzi fára

Ki mégyek már s meg visgálom külső Farkas Uttzát is
E' Füstöl tűzbe találom a' Czigányok sorátis
A Várban meg nem állott a' tűz ki jött s ki szállott
Be s nekik tüzet adott nelytől kevés ház maradott

Farkas Uttza s a Czigány sor kőzőtt vagyon még más-es
Eztet is fel kapd a' sor s volt benne riadás-is
Soknak ezen fel derűlt nap siralomba merűlt
Én Istenem mit nem véltem olyan állapotot értem

Ezen rettenetes tüznek érkezvén követei
Kilentz Uttzákot meg üznek szünetlenkedései,
Végtére ama király kiált a' tűznek meg ály
Vége tovább nints hatalmod nints tőbb eröd s Diadalmod

E' Szora a tűz meg szűnik a' gonosz szél meg retten
Utat veszt amaz el tűnik el álnak mind a ketten
Bezzeg ez ám az merő jo Isteni nagy erő
A' Király egyet kezd szolni s a tűz nem mér tékozolni

Paraditsom ékessége! Ah eröss végetlenség
Kérubinok Ditsösége véghetetlen Istenség
Légy áldott mindenekben felettűnk az Egekben
Hogy az egész nép fel lobbant tűzed miatt fel nem lobbant

Mert ugy képzem haragodnak tűze jött Kolosvárra
E' füstölö ostorodnak Bottya szálott a Várra
Nagy [...] bűn is eljárt tette mindenütt a' kárt
Mert tám sok a' bűnös lélek bennem ugy van jol itéled

A' Sok vétek, fajtalanság szüntelen nevekedett
Mely élt a' halhatatlanság bujába fel Gerjedett
S ki őnté haragjának vagy bosszu allásának
Olthatatlan tűzét mára a' népre s kilentz uttzára

Uram ki a' Magasságnak tsendes Palotájában
Vagy s a' Halhatatlanságnak űlsz fényes Tronussában
Bártsak a' rosz dolgoknak miatta már joknak
Kedves vala Méltóságod őrők Mindenhatóságod.

De ha ugy tettszett Istenem felsegednek az Égben
Hogy a' tűz dolgát ellenem oly formán vigye végben
Én azért ki nem állok velled s szembe se szállok
Sőt hogy látogattz tsapással áldalak hála adással

Nepemet pedig e' sebben sokáig tsűggedezni
Ne hadd mert felettébb ebben lelke fog sűlyedezni
Kőtőzd bé jobb karoddal Királyi flastromoddal
Oldozd fel őt a' romlásbol ez iszonyu kár vallásbol

Hogy őis amaz Országnak örőkös fejedelmét
Az Őrőkkévaloságnak vigasztaló kegyelmét
Kedvére tapasztalván áldja fel magasztalván
S Ditsöittse vigasságban nagy nevét a' Magasságban

Vége

Jos. Pakeji

MENDE BALÁZS GUSZTÁV

A PESTISJÁRVÁNYOK NYOMÁBAN

■ Az emberi kultúrák többségében az adott területre jellemző járványos betegségek pusztításához apokaliptikus képzetek társultak. Ebben az értelmezésben leginkább a pestis volt az a betegség, amely az isteni büntetést minden részletében kimerítette, nem véletlen, hogy ikonográfiai értelemben is a legszélesebb körben került megjelenítésre különböző műalkotásokban. A pestis jellegzetesen a középkor betegségeként vonult be a történeti köztudatba, vélhetően a 14. század közepén pusztító Nagy Pestisnek a következő évszázadok népességtörténetét alapvetően meghatározó hatása miatt. Annak ellenére, hogy a történeti forráshelyek nagyságrendje tekintetében a pestis talán az egyik legjobban adatolt járványos betegség és ma is a paleoepidemiológiai kutatások állandó tárgya, mégis sok a bizonytalanság az egyes történeti korszakok pestis-érintettségének mértékéről. Az alábbiakban szeretném röviden összefoglalni a történeti korú pestissel kapcsolatos ismereteinket, kitérve azokra a problémákra, amelyek a jelenleg folyó kutatások fő irányait jelentik.

A pestispandémiák

■ A pestissel foglalkozó szakirodalom ma már alapvetően egyetért abban, hogy a bubópestis okozta kisebb-nagyobb járványok járványtörténetileg három nagy pandémiához sorolhatók[1]. Az első a Kr. utáni 530-as évek végén törhetett ki az endémiás területekről és 541 nyarától kezdve pusztított, először az egyiptomi Pelusiumban. Ennek az első járványhullámnak a végét 750 és 800 közé tehetjük, a történeti forrásadatok szerint a fertőzés ez alatt a mintegy két évszázad alatt tizennyolc al-

A mortalitás mértékének eltúlzása szinte minden magas halálozással járó betegség esetében megszokott viselkedés a krónikás részéről...

kalommal újult ki Európában és a Közel-Keleten. Ezután egy majd fél évezredes időszak következett, amikor nagyobb területen pusztító járványról nincsenek ismereteink. Nehéz felbecsülni az első pandémia okozta pusztítás mértékét, annak ellenére, hogy az 541 őszétől 542 tavaszáig Bizáncban grasszáló pestis a város teljes népességének hozzávetőlegesen negyven százalékát ölte meg.[2] A városok pusztulásáról feljegyzett adatokat nyilvánvaló módon nem lehet a teljes Mediterráneumra és a nyugati területek egészére általánosítani, az első járványhullám okozta demográfiai veszteséget tizenöt százalékra becsülhetjük.[3]

A második pestispandémia, amelynek kiindulási helyét a modern kutatás Kínába helyezi, 1347 őszén éri el Messina kikötőjét. Ez a pandémia nagyon hosszú ideig, közel fél évszázadig tart nyolc-húsz éves időközökkel vissza-visszatérve, és egészen a 17. század végéig a népesség növekedésének legjelentősebb korlátozó tényezője. 1772-ig ötvenegy nagyobb, kilenc „kiegészítő" járványlökés volt, Biraben szerint hármas tagozódásban:

1./ 1347–1534 között tizenhét nagyobb, négy kiegészítő járványhullám, 11,1 évenként átlagosan, a járványok közti időközök hat és tizenhárom év között variáltak;

2./ 1536-1686 között tizenegy nagyobb, öt kiegészítő járványhullám 13,4 év átlagosan, az időközök hét-harmincegy év közé esnek;

3./ 1684-1772 között nyolc járványhullám, kisebb kiterjedéssel és hatásfokkal.

A 14. század középső harmadának európai népességveszteségét a jelenlegi tudásunk szerint 30-35 százalék közé tehetjük, aminek következtében a pestis előtti időszak 75-80 milliós becsült lélekszáma a 14. század végére kb. 52 millióra csökkent. Az utolsó, második pandémiához tartozó fellángolást 1815-ből, Dél-Itáliából tudjuk adatolni. A harmadik pandémia kezdetét a 19. század közepére tehetjük, a fertőzés Yünnan tartományból kiindulva 1894-ben éri el Hongkong városát. A járvány elsősorban a szubtrópusi területek partvidéki városaiban okoz pusztítást, de a halálos kimenetelű megbetegedések száma sehol sem haladta meg az össznépesség 3 százalékát, a mérsékelt égövi területeken pedig alig néhány száz megbetegedést okozott. Ez a korábbi járványhullámok tekintetében jelentős mortalitásbeli visszaesés leginkább a kórokozó fertőzőképességének csökkenésével magyarázható. Kultúrtörténeti értelemben a legnagyobb hatása a második pandémiának és szerteágazó következményeinek volt, amit a jelen kor kiemelt történeti érdeklődése is mutat.

A fertőzés terjedésének problémás elemei

■ A pestis a korabeli történeti forrásokból kiolvashatóan olyan széles spektrumú tüneteket mutat, amelyek alapján – legalábbis klinikai értelemben – sokáig alapvetően megkérdőjelezték a leírt megbetegedések pestishez kötését.[4] Az utóbbi években azonban a molekuláris genetikai kutatások igazolták, hogy mindhárom pandémiát a *Yersinia pestis* baktérium, illetve annak genetikailag elkülöníthető változatai okozták. Sikerült meghatározni a kórokozó genetikai térképét,[5] majd több kutatócsoportnak is sikerült a kórokozót biológiai maradványait igazolni történeti korú csontleleteken.[6] A genetikai vizsgálatok igazolták azt is, hogy a kórokozó genetikailag nem egységes.[7] A szakirodalom az eltérő variánsokat *Antiqua-Medievalis-Orientalis* névvel látta el, utalva arra, hogy a három pandémiát három biotípushoz köthetjük. A biotípusok és a pandémiák összekötése azonban sok tekintetben megkérdőjelezhető, az utóbbi időben olyan adatokat is közöltek, amelyek szerint a középkori Nagy Pestis pusztítása nem kizárólag egy típushoz köthető,[8] hanem a történeti szempontból egységesnek látszó járványfolyamatot a kórokozó elkülönült klónjai okozhatták.

Azonban a genetikai vizsgálatok sem tudtak eddig megnyugtató válaszokat adni a járvány terjedési módjának és a járványok által érintett egyes természetföldrajzi környe-

zet közti ellentmondásokra. Közismert, hogy a pestis bubós klinikai formáját a *Yersinia pestis* baktériummal fertőzött trópusi patkánybolha (*Xenopsylla cheopis*) csípése okozza, amelynek során a baktérium az ember véráramába kerül. Ez a patkánybolha leginkább a házi- vagy feketepatkány élősködője, amelyet azonban élőhelyeiről a 18. század végétől fokozatosan kiszorított a barna- vagy vándorpatkány. Pestisbaktériummal fertőzött bolhát hordozhatnak más rágcsálók, kisebb emlősök is. A bolhák nagy része azonban nem kozmopolita, általában csak egyes rokon fajok között fordulnak elő és nem mindegyik típus alkalmas a fertőzés járványügyi szempontból kiemelt terjesztésére. Így az ember saját bolhafaja sem játszik (?) meghatározó szerepet a pestis kórokozójának terjesztésében, ahogyan a mérsékelt övi patkánybolha fertőzőképessége sem mérhető össze a trópusi területekre jellemző Xenopshylláéval. Mivel mindhárom pandémiát kiváltó járványfolyamat trópusi területhez köthető, a betegség terjedésében a patkánybolha e változatának van központi jelentősége. Az európai területekre betörő pestis kapcsán azonban kézenfekvő a kérdés, hogyan tud a járványfolyamat fennmaradni akkor, ha a kórokozót hordozó ízeltlábú szaporodásához szükséges környezeti feltételek megváltoznak.[9] A szaporodáshoz optimális hőmérsékleti (18-27 °C) és a humiditási környezet (70 százalék páratartalom) az európai területek nagy részén nem adott, különösen a hűvösebb északi területeken. A bolhák nemzedékváltásának gyorsaságát, így az egységnyi idő alatti populációnövekedés nagyságát jelentősen befolyásolja a hőmérséklet alakulása: 18° C fokon a bábozódás nyolc napot, 29 és 35° C között azonban csak négy napot vesz igénybe és 7°C alatt a trópusi patkánybolha szaporodási fázisai teljesen leállnak. Anglia középső területeinek becsült július-augusztusi átlaghőmérsékleti átlaga nem érte el a bolhabábok kikeléséhez minimálisan szükséges 18,5°C-ot. Különösen problémássá teszi a fertőzést okozó kórokozó szaporodásának feltételeihez kötni a pestis 1347–50 közötti terjedésének mértékét – és ezzel együtt természetesen pusztításának mértékét is – egy klímatörténeti értelemben egyértelműen lehűlési fázisnak nevezhető időszakban. További kétségeket támaszt, hogy a kontinentális területek nyári időszakaiban a levegő páratartalma jelentős mértékben múlja alul a szaporodás tekintetében optimális hetven százalékot, a száraz meleg viszont nem kedvez a bolhák szaporodásának.

Belátható, hogy járványfolyamat klasszikus, kvázi trópusi-szubtrópusi terjedési módját nem lehet egy az egyben az európai területeket érintő középkori pestisre vonatkoztatni. Kiindulva abból, hogy a patkánybolha trópusi típusa szaporodásának a 14. század közepének klímája nehezen megfeleltethető, nem marad más lehetőség, mint elfogadni az emberre jellemző bolha beemelését a járvány közvetítői és a járványfolyamat fenntartói közé. Mindezt annak ellenére, hogy a *Pulex irritans* bélszerkezete nem mutatja a trópusi fajtársára jellemző tulajdonságokat, így ezzel a vektorral csak egy lassabb, nehezebben progrediáló járványfolyamatot feltételezhetünk[10], amely önmagában nem ad magyarázatot a betegség továbbterjedésére. Mivel a járványfolyamat túlélését, továbbterjedését így nehezen tudjuk megmagyarázni, számolnunk kell a fertőzés légúti terjedésének a lehetőségével, amely terjedési formában a bolháknak már nincsen közvetlen szerepük. A betegség forrásokban fellelhető tüneti sokfélesége is talán annak a következménye lehet, hogy a bubópestises járvány több helyen és térben a tüdőpestis klinikai formájába csapott, csaphatott át.

Hasonló módon vitatott a járványfolyamat terjedési útjaiban, pusztítása mértékében megfigyelhető eltérések értelmezése, értelmezhetősége. A járványfolyamat fennmaradása szempontjából elsődleges a bolhákat hordozó és az emberre átvivő rágcsálók szerepe. Úgy tűnik, hogy a terjedés módja alapvető eltérést mutat városi környezetben és rurális környezetben. Ez az eltérés a két környezet közötti alapvető népsűrűség-eltéréssel, illetve a terjedésben szerepet játszó közlekedési-kereskedelmi hálózat kiterjedtségével magyarázható. A pestis összesített mortalitási adatainak adott területekre vonatkozó finomodása, illetve az egykorú források által érintetlennek látott területek pontosítá-

sa – pontosabban fogalmazva: a források hiánya – azt erősíti meg, hogy a középkori Nagy Pestis és az azt követő pestishullámok a fertőzés terjedési módja és az epidemiológiai viszonyszámai tekintetében nagyon jelentős eltéréseket mutathattak. A városi, a korabeli viszonyok szerint sűrűn lakott környezetben a fertőzés terjedését – klasszikus módon – a patkányok tartották fenn, míg a rurális környezetben a járványfolyamat továbbvivői és a kórokozó terjesztői az erdei kisemlősök, rágcsálók (is) lehettek. A pestis erdei rezevoárjainak száma minden földrészen jelentősnek mondható, a pestisre kb. háromszáz emlősfaj fogékony. A rágcsálók harapás vagy más kontaktus útján közvetlenül is átvihették a generalizálódott fertőzést az emberre, amely akár így a fertőzés tüdőpestises formáját is előidézhette – ahogyan az a 1910-es mandzsúriai járványban is történt – annak ellenére is, hogy az esetek döntő többségében a tüdőpestis emberi fertőzési forrásból került át másik személyre. A vadon élő rágcsálók központi szerepet játszhatnak a járvány „téli túlélése" szempontjából, hiszen egyes fajaik a téli álomnak köszönhetően fenn tudják tartani a fertőzésre fogékony populációs méretet, míg a patkányok száma a fertőzés következtében előbb-utóbb jelentősen lecsökken[11].

A demográfiai veszteség összetevői

■ A pestis összmortalitásra gyakorolt hatásának megítélése talán még a fertőzés terjedésével kapcsolatos problémáknál is összetettebb. Különösen igaz ez a korhű források szempontjából szegényes területek és időszakok tekintetében. Az adatok szórtságát és nehézkes összehasonlítási lehetőségeit legutóbb Őri Péter mutatta be, különös tekintettel a 17–18. századi magyarországi adatokra.[12] A pestis okozta demográfiai hatások túldimenzionálása volt a jellemző a pestissel foglalkozó, főként történeti értelmezésen nyugvó szakirodalomra, főként az 1347/52-es járvány sokszor bizonytalan adataira támaszkodva.[13] A mortalitási viszonyokban bekövetkezett változásokat azonban időszakonként és területenként jelentősen eltérő hatások is előidézhették. Ezek közül a legjelentősebbek az éhínségek, az ínséges évek száma, a klíma rövid és hosszabb távú változásai, illetve ezeknek a szocioökonómiai rendszerre gyakorolt hatásai[14]. Míg korábban a történeti narratívák a 14. századi európai népesség összesített demográfiai veszteségét szinte kizárólag a pestis pusztításának tudták be, addig az 1980-as évektől egyre több olyan adat látott napvilágot, amely árnyalta az addig meglehetősen egyoldalú képet. Ma már általánosan elfogadott az a tény, hogy amikor 1347 őszén az európai területeken elkezd pusztítani a pestis, akkor a népesség egy része már majd három évtizednyi ínséges időszakon van túl. Az ínséges évek számának szaporodását leginkább a klíma általános „rosszabbodásának", az ún. kis jégkorszaknak nevezett korszak kezdetével magyarázhatjuk. Egyre több adat szól arról, hogy a pestis előestéjén az európai népesség eleve jelentős demográfiai válságot érhetett meg. A nagy esőzések miatt elpusztuló termény, a földeken megrohadó gabona látványa, a tenyészállatok körében pusztító fertőzések, az ebből következő élelmezési válságok lelkileg is előkészítették az embereket az újabb, minden eddiginél nagyobb isteni csapásra. Vélhetően nem javított a középkori ember közérzetén az 1338-as évre igazolt, német területeket pusztító sáskajárás sem, mindenki számára egyértelművé téve a biblikus áthallásokat.[15] Nem állíthatjuk, hogy a pestis pusztításának mértéke az érintett népesség alultápláltságának a következménye, de egyértelműnek látszik, hogy az ínséges évek által leginkább érintett nyugati területek jelentős „élettani hendikeppel" élték meg a pestis érkezését. A járvány-éhínség összefüggést mindezeken túl bonyolította a sokszor állandósuló háborús helyzet[16], amely a pestis által érintett időszakok és területek jellemző sajátja volt több évszázadon át. Ebben az esetben egy hármas összefüggésrendszer alakul ki, amelynek finom belső arányai határozzák meg, hogy a demográfiai veszteség mekkora része írható egy-egy tényező számlájára. A háború általános igazgatási válsággal járt, amelynek szinte minden

esetben következménye az adott korban alkalmazott agrárszisztéma eltérő mélységű, ideiglenes vagy elhúzódó válsága, illetve a cereáliák szállításának bizonytalanná válása, különösen nagyobb közösségek, városok élelmezése tekintetében. A járványos időszakok – legyen szó bármilyen, erőszakszervezeti beavatkozást (kordon, határzár, karantén) feltételező fertőzéses megbetegedésről – sokszor egybeestek a népesség általános demográfiai viszonyait befolyásoló tényezőkkel. A rendelkezésre álló adatok hiányosságai, adott esetben az adatok teljes hiánya nem teszi lehetővé egy adott időszak halandósági változásaiban a pestis arányát kimutatni. Hasonló módon problémás a pestis pusztításának területi eltéréseit az adott régió népességstruktúrájának, fejlettségi szintjének fényében értékelni. A pestis előrehaladásának mértékét az utóbbi időben számos kutatás próbálta az érintett területek eltérő adottságait figyelembe véve felbecsülni, de néhány korábban is ismert általános megállapításon kívül újabb eredmények nélkül.[17] Arra konkrét magyarországi példa is van, hogy a pestis nem a sűrűbben lakott, sűrűbb úthálózatú területeken pusztított, hanem a gyéren lakott, rossz közlekedésű területeken, ami ismételten felveti a pestis járványfolyamatáról alkotott képünk érvényességének megkérdőjelezését.

A demográfiai veszteség meghatározását nem csak a pestis járványfolyamatának területenként és időszakonként jelentős eltérése akadályozza, hanem a pestis által veszélyeztetett népesség kiindulási létszámának becslési nehézségei. Az 1347–49 közötti időszakban Itáliában tomboló pestis kapcsán a korabeli kútfők néhány város esetében olyan halálozási adatot adnak meg, amely ellentétben áll a város lakosságáról alkotott képünkkel, más forrásokból származó információinkkal. A mortalitás mértékének eltúlzása szinte minden magas halálozással járó betegség esetében megszokott viselkedés a krónikás részéről, de más korszakok pestismortalitásának pontos adatai nem engedik meg, hogy – túl a nyilvánvaló túlzásokon – a pusztítás megadott mértéke felett minden esetben pálcát törjünk. A pontos anyakönyvezéssel járó igazgatási struktúrák már pontosabb képet mutatnak a pestishez köthető halandóság mértékéről, azonban ezek az adatok sem teszik lehetővé, hogy általános képet alkossunk a pestis okozta népesség-veszteség mértékéről, hiszen még a megbízható anyakönyvek sem minden esetben nyilatkoznak egyértelműen a halálozások okáról, illetve nem reprezentálják a teljes népességet, hanem pl. csak egy felekezethez tartozó populációt. Amennyiben viszont egy adott népességstandardhoz viszonyított eltéréseket nézzük, csak a halálozások számának többszörös emelkedése mögött sejthetünk járványos betegséget, adott időszakban többet is. A pestis pusztítása mértékének megítélése különösen problematikus a Magyar Királyság 14. századi állapotát illetően, hiszen a pestisről tudósító forráshelyek ritkák és a pestis betörése előtti lélekszámról csak becsült adataink vannak.[18] Jobb a helyzet a 17–19. század pestisei esetében, amikor is egyes városok anyakönyvei már meglehetősen pontos rekonstrukciót tesznek lehetővé, de ezek az adatok sem elegendőek ahhoz, hogy akár csak egy országrészre nézve is általánosítani lehessen a pestis okozta veszteségeket. Mindezek figyelembevételével a Nagy Pestis a királyi Magyarországon okozott becsült demográfiai veszteségét (öt–tizenkét százalék) joggal kezeli kritikusan a történettudomány, hasonló módon az egész Európára megadott becslésekhez. Itt újra szükséges megjegyezni, hogy a pestis okozta demográfiai veszteség területileg jelentős szórást mutat, Európa tekintetében a mortalitási értékek tíz és kilencven százalék között mozoghattak. Azt, hogy a pestis szinte önmagában volt a középkori-kora újkori Európa demográfiai növekedésének fékje, jól mutatja, hogy 1347 és 1670 között nem volt olyan év, amelyben ne tudósítottak volna a pestis jelenlétéről.[19] A pestis okozta mortalitás 16. századi viszonylagos, de általánosan megmutatkozó visszaesését a 17. század második harmadától újabb nagymértékű pusztulással járó járványlökések váltották fel. A himlő és tífusz által egyébként is tizedelt népességet

újabb, a középkori időket idéző, néhol egészen drasztikus erősségű pestisjárványok sújtották, amelyek közül talán a Marseille-ben 1720–1722 között lezajlott epidémia a legismertebb, míg Magyarországon az 1655-ben Sopronban pusztító járványt érdemes kiemelni.[20] A 19. század elejére a pestishez köthető mortalitási adatok már csak az összes halálozás elenyésző részét képezték.

Epilógus

■ A pestis járványfolyamatának máig ismeretlen tényezői és az ismert adatok ellentmondásai, az utólagosan mégoly jól dokumentálható epidémiákból levonható konzekvenciák időről időre történő újraértelmezése arra int, hogy a történeti korok pestisét térben-időben állandóan változó, az érintett népességek alapvető biológiai-genetikai karakterétől nem független, nehezen modellezhető járványos megbetegedésnek tartsuk. A történeti adatok gyűjtése és kritikai értékelése és a természettudományos vizsgálati lehetőségek szélesedő spektruma egyre közelebb hoz minket a pestisjárványok rendkívül összetett folyamatainak megértéséhez.

■ JEGYZETEK

1. Samuel K. Cohn Jr.: Epidemiology of the Black Death and Succesive Wawes of Plague. Medical History 2008. 74–100.
2. Mende Balázs G.: Pestis az ókorban. Ókor. Folyóirat az antik kultúrákról 2003. 2–3. 10–18. Itt:14.
3. Michael MacCormick: Toward a Molecular History of the Justinianic Pandemic. In: Plague and the End of Antiquity. The Pandemic of 541–750. Ed. by Lester K. Little, Cambridge University Press 2007. 290–312.
4. James T. Eastman: The Making of a Pandemic. Bubonic Plague int he 14th Century. The Journal of Lancester General Hospital 2009. 1. 10–17.
5. J. Parkhill et al.: Genome sequence of Yersinia pestis, the causative agent of plague. Nature 413. 523–527.
6. Verena J. Schuenemann, Kirsten Bos, Sharon Dewitte, Sarah Schmedes, Joslyn Jamieson, Alissa Mittnik, Stephen Forrest, Brian K. Coombes, James W. Wood, David J. D. Earn, William White, Johannes Krause, Hendrik N. Poinar. Targeted enrichment of ancient pathogens yielding the pPCP1 plasmid of Yersinia pestis from victims of the Black Death. Proceedings of the National Academy of Sciences. 2011. 38.
7. Vladimir L. Motin et al: Genetic Variability of Yersinia pestis Isolates as Predictedby PCR-Based IS100 Genotyping and Analysis of Structural Genes Encoding Glycerol-3-Phosphate Dehidrogenase (glpD). Journal of Bacteriology 2002. 4. 1019–1027.
8. Haensch S, Bianucci R, Signoli M, Rajerison M, Schultz M, et al.: Distinct Clones of Yersinia pestis Caused the Black Death. PLoS Pathog 6. 10.
9. Susan Scott, Christopher Duncan J.: Biology of Plagues: Evidence from Historical Populations. Cambridge University Press 2003.
10. A Xenopsylla bélrendszere előgyomrot is tartalmaz, amely felszaporodott pestisbaktériumoktól blokálódik. A blokád kiváltotta éhségérzet miatt a trópusi bolhafaj többször próbál vért szívni, így a baktérium bejutása a véráramba jelentősen nagyobb eséllyel történik meg. Az emberre specifikus bolhafaj nem rendelkezik ezzel a tulajdonsággal.
11. Robert D.Perry, Jacqueline D.Fetherston: Yersinia pestis – Etilologic Agent og Plague. Clinical Microbiology Reviews 1997. 10. 35–66.
12. Őri Péter: A pestisjárványok demográfiai következményei a 17–18. századi Magyarországon. Történeti Demográfiai Évkönyvek 2005. 115–162.
13. Manfred Vasold: Die Pest. Ende eines Mythos. Konrad Theiss Verlag 2003. 166-184.
14. Wolfram Behringer: A klíma kultúrtörténete. A jégkorszaktól a globális felmelegedésig. Corvina, Bp., 2010. 141–144.
15. Frank Sirocko, Kurt W.Alt, Karen David-Sirocko: Dass nasskalte 14. Jahrhundert – Hunger, Pest und Tod. In: Wetter, Klima, Menschheitsentwicklung. Von der Eiszeit bis der 21. Jahrhundert. Hrsg: Frank Sirocko, 2009., 165–169.
16. H. Németh István: Háború és népesség a kora újkori Magyarországon (16–17. század). Történeti Demográfiai Évkönyv 2001. 130–141.
17. Ole J.Benetictow: What Disease was the Plague? On the Controversy over the Microbiological Identity of Plague Epidemics of the Past. Brill 2010. 396–486.
18. Vékony Gábor: Népesedési viszonyok az Árpád-korban. Történeti Demográfiai Évkönyv 2001. 81–103.; Kubinyi András: A késő-középkori Magyarország történeti demográfiai problémái. Történeti Demográfiai Évkönyv 2001. 105–119.
19. Andorka Rudolf: Az európai nagy pestisjárványok. Történeti Demográfiai Füzetek 2. 1985. 47–70.
20. Őri Péter: i. m.

GALIN TIHANOV

AZ IRODALOMTÖRTÉNET JÖVŐJE

Három kihívás a 21. században

Noha az irodalomtörténet jövője valóban bizonytalannak tűnik, talán mégsem oly sötét, mint amilyennek némelyek látni szeretnék. Bár az a felhívás, hogy szakítsunk az irodalomtörténet-írással, meglehetősen ironikus módon immár évszázados történetre tekinthet vissza,[1] a válság érzete és a módszertant érintő kétely egészen az 1980-as évekig nem vált kínosan méllyé: ekkor tetőztek azok a kísérletek, melyek az irodalomtörténet-írás mesterségét meg kívánták újítani. Az efféle próbálkozások legszembetűnőbb darabja a mára közismertté vált francia irodalomtörténet: *A New History of French Literature*.[2] Sokan a hagyományos irodalomtörténet-írásra mért csapásként értelmezték a vállalkozást, annak elismerése mellett, hogy szerkesztője, Denis Hollier nemcsak felmérte a tudományágat a posztmodern és a posztstrukturalizmus eljövetelével ért kihívás mértékét, hanem képes volt arra innovatív – még ha nem is minden kételyt eloszlató – formában választ is adni.[3] A következő évtizedben ugyan némi nyomatékkal merült fel az a kérdés, hogy egyáltalán lehetséges-e irodalomtörténetet írni,[4] a 21. század elejét azonban, úgy tűnik, a határozottan tagadó válasz helyett inkább a visszafogottság és az építő jellegű kételyek megfogalmazása jellemzi. Jó példa erre egy közelmúlt-

A nyugati típusú oktatási szupermarket „ebből is egy kicsit, abból is egy kicsit" felfogása maradandónak mutatkozik...

Galin Tihanov professzor (Queen Mary, University of London) 2012. március 22-től 26-ig nyilvános előadás- és szemináriumsorozatot tart az ELTE BTK Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézetében. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg (a támogatás száma TÁMOP 4.2.1/B-09/1/KMR-2010-0003). A részletekről érdeklődni lehet a scheibner.tamas@btk.elte.hu e-mail címen. Az itt közölt esszé eredeti megjelenési helye: Primerjalna knji-evnost (Ljubljana). 2008. 31. 1. 65–72.

ban rendezett nemzetközi konferencia, melyet a Szlovén Irodalomtudományi Intézetben (Ljubljana) Marko Juvan és Darko Dolinar rendezett, s amelyen számos igen érdekes előadás hangzott el.[5]

Az irodalomtörténet alakulása nagyban függ annak a szélesebb keretnek a módosulásától, melyben fejlődése végbemegy: első lépésként elengedhetetlen ezek megértése. Az alábbiakban három tényezőre fogok összpontosítani, és igyekszem mérlegelni és megvilágítani, miért fontosak az irodalomtörténet szempontjából.

A nemzetállam

■ Az irodalomtörténet mint intézményesített diskurzus eredete a francia forradalmat követően szorosan összefonódik a nacionalizmus és a nemzetállam sorsával. Az első irodalom tanítására szakosodott oktatói pozíciók kigondolásakor ugyan nem korlátozták a professzorok tevékenységét valamely egyedi nemzet írásbeliségének tanítására, a nacionalizmus elterjedésével jellemezhető Napóleon utáni időszak Európájában azonban a gyakorlat fokról fokra a nemzetelvű kutatás és oktatási tevékenység irányába tolódott el. Magát az irodalmat – és ennek folyományaként az irodalomtörténetet is – olyan eszközként kezelték, mely megőrzi és dicsőíti „mindazokat a nagy történelmi emlékeket, melyek a nemzeti múlt homályába vesztek”.[6] Amint azt Marcel Cornis-Pope és John Neubauer nemrégiben írta, az irodalomnak és történetének tanulmányozása először olyan társadalmakban intézményesült, melyek világos nemzeti identitás kiművelésére és önálló államiságra törekedtek (Németország, Olaszország, Közép- és Kelet-Európa),[7] bár minden bizonnyal az is igaz, hogy Angliában – ahol az államiság és a nemzeti önazonosság igen korán kialakult – minden imént említett országnál korábban jelentkezett az irodalomtörténet-írás (Thomas Warton 1774 és 1781 között adta közre befejezetlen irodalomtörténetének három kötetét, melyben csupán a reformáció időszakáig jutott el). Németországban az első irodalomtörténet jóval az 1871-es bismarcki országegyesítés előtt jelent meg: Georg Gervinus (1805–1871) az eredetileg *Geschichte der poetischen Nationalliteratur der Deutschen* címet viselő ötkötetes művét (melynek címe később *Geschichte der deutschen Dichtung*ra módosult) 1835 és 1842 között adta közre. Ez mintegy fél századdal korábbra esett, mint az első nagy francia irodalomtörténet, Gustave Lanson 1895-ös munkája. Az egységes Olaszország megalakulása után, de így is húsz évvel Lanson előtt, 1870–71-ben jelentette meg De Sanctis két kötetben az olasz irodalom történetét. Noha Gervinus nem értett egyet azzal a politikával, melynek révén Bismarck Németország egyesítését igyekezett elérni, irodalomtörténete mégis kitűnő eszköznek bizonyult abban a folyamatban, mely során a német kulturális egyneműség érzete kialakult.

Ennek a több mint száz évig megkérdőjelezhetetlenül uralkodó mintának a jövője ma igencsak bizonytalan. Ennek számos oka van. Először is maga az eurocentrizmus egyre inkább talajt veszít az első világháború óta, és ezzel együtt a nemzeti elvű irodalomtörténet európai modelljét is mind több kihívás éri. Ezt a folyamatot erősítette fel az 1950-es években az informatika területén tett forradalmi felfedezések révén felgyorsuló világméretű egységesülés, mely egybeesett a gyarmati rendszer rövid idő alatt lezajló felbomlásával. A diaszporikus kultúrák ebből következő növekedése egyfelől és a globalizált gazdasági környezetben erősödő európai integráció másfelől olyan történésekhez vezetett, amelyeket legtalálóbban a nyugati nemzetállam fokozatos „kiüresedéseként” lehet összefoglalni. Az egyetlen, egységes kánon eszméje, mely az irodalomtörténet-írás alapját képezné, egyre inkább tarthatatlanná vált. A nemzetállamon belül különféle párhuzamos kánonok alakultak ki, melyek a múltbéli társadalmi igazságtalanságok kiigazítására hívtak fel. Aki nyitott szemmel

jár, láthatja, a nemzeti irodalomtörténet-írástól való elfordulást határozott jelek mutatják: ma arról folyik eszmecsere – különösen Németországban, ahol Goethe „világirodalomról" álmodozott –, hogy miként lehetne létrehozni egy reprezentatív európai kánont, mely térségi irodalomtörténetek vagy ideális esetben összeurópai irodalomtörténet megírására ösztönözne. Ez nem csupán „gazdagok időtöltése". A biztonságpolitikát szem előtt tartva és az örökké bővülő piac jegyében az Európai Unió és különféle civil szervezetek a Balkánon egymásra licitálva támogatják olyan tankönyvek megalkotását, melyek a fiatalokat arra próbálják megtanítani, hogy politika- és kultúrtörténetük közös. Így két fejleménnyel kell számolnunk, melyek egyike sem kedvező a nemzetállam kegyeit leső hagyományos irodalomtörténet-írásra nézve: egyrészt a térségi vagy éppen „páneurópai" történetek – melyek a közelmúltban a szokásostól eltérő politikai célokat szolgáltak –, másrészt a transznacionális – gyakran transzkontinentálissá szélesedő – narratívák sem a nemzetállam monolitikus vállalkozásait táplálják, hanem azokat a posztkoloniális folyamatokat, melyekre Stephen Greenblatt is felhívta a figyelmet – vagyis „az exiliumot, az emigrációt, a vándorlást, a kontaminációt és a váratlan következményeket, a mohóságra, a vágyakozásra és a nyugtalanságra való szenvedélyes hajlamot, mivel […] ezek azok a bomlasztó erők, melyek alapvetően alakítják a történelmet és a nyelvek diffúzióját, nem pedig a kulturális legitimáció meggyökeresedett érzete".[8] Amennyiben a hagyományos nemzeti irodalomtörténet fennmarad, nagyarányú hajlékonyságról és rugalmasságról kell tanúbizonyságot tennie, hogy mindezen új fejleményeket kezelni tudja. Erre kínál friss példát az új tizenhárom kötetes *Oxford English Literary History*, mely két kötetet szentel majd a második világháború utáni időszaknak. Ezek szándékuk szerint az angolság értelmezésében egymással versengenek és egymást módosítják vagy egészítik ki. A Randall Stevenson által írt *1960–2000: The Last of England* című kötet Jonathan Bate jellemzése szerint olyan, mint „egy skót, aki azt képzeli, hogy az »angol irodalom« eszméje többé nem lehetséges".[9] A másik kötet, az *1948–2000: The Internalisation of English Literature* szerzője a kanadai Bruce King, aki a multikulturalizmusban nem az említett eszme halálát, hanem újjáéledését ünnepli. (Érdemes azt is megjegyezni, hogy e két kötet az általuk vizsgált időszak kisebb kronológiai határpontjait is máshová helyezi.) Vagyis az új Oxford-irodalomtörténet arra törekszik, hogy áthelyezze a nagyjában-egészében kimerült nemzeti narratívát a multikulturális globalizmus (megkérdőjelezhető) hangfekvésébe, anélkül hogy érvénytelenítené.

A média

■ Napjainkban az irodalomtörténet sorsáról gondolkodva Marshall McLuhan állítása, miszerint a médium az üzenet,[10] újra visszhangra lel. Az irodalomtörténeti üzletág nagyarányú változáson ment keresztül az elmúlt hatvan évben, nagyrészt az átalakuló médiakörnyezetnek köszönhetően.

E változásnak számos aspektusa van. Először is az irodalomfogyasztás mintái fontos átalakuláson mentek keresztül. A nemzeti kánonokhoz tartozó művek jelentős részét filmre vitték, s könnyen áltathatjuk magunkat azzal, hogy az *Értelem és érzelem* megtekintése mentesíthet Jane Austen olvasása alól. A klasszikusok alacsony költségvetésű televíziós adaptációinak széles körű hozzáférhetővé válása továbbá fokozatosan áthidalta a magas és a népszerű irodalom közötti távolságot, mely különbségtételtől az irodalomtörténet mindvégig függött. Mindenekelőtt ugyanis az irodalomtörténetnek volt köszönhető a „magas" és „alacsony" irodalom közötti különbségtétel intézményesítése, mely során az eredetileg a széles olvasóközönség szórakoztatására (és magától értetődően tanítására) az újságokban sorozatként megjelen-

tetett alkotásokat a magaskultúra mesterműveivé avatták. Sok 19. századi regény, köztük Dosztojevszkij és Balzac művei is hasonló átalakuláson mentek keresztül az egyetemi irodalomtörténészek kezén a közreadásukat követő évtizedekben. Mostanra azonban fordult a kocka, és a filmek, rádióadaptációk, képregények stb. özöne az irodalomtörténész-mesterséget olyan világba sodorta, ahol a kánon által biztosított korábbi biztonság nincs többé. A csöndes, magunkban való olvasás tevékenységét durván kiszorította a vizuális pótlékok tömegfogyasztása, melyek inkább a cselekményre és a kosztümökre fektetnek nagyobb hangsúlyt, mintsem az irodalmi műalkotás állítólagos mély filozófiai üzenetére. Így az irodalomtörténészek iránytű nélkül maradva bolyonganak a kultúra sűrűjében, mely kultúra immár nem osztható magas és alacsony regiszterekre, sokkal inkább a szakrális reprodukálhatósága adja létalapját, ami számtalan alkalommal történik meg minden egyes nap az egymást átfedő epifániumok és performanszok révén.

A második aspektus az elektronikus média nagyon is erőteljes jelenlétével függ össze. Baudrillard óta[11] alaposan megtanultuk, hogy az elektronikus média működése kapcsán kétkedve fogadjuk a tények és a fikció közti különbségtételt. Ráadásul a modern, kivált az interaktív megoldásokra támaszkodó média a szöveget minden korábbinál nyitottabbá tette, hiszen a befogadó egyidejűleg módosíthatja azt. Így a szöveg státusa is megváltozott, elvesztette azt a kényelmes kezelhetőségét, melyen a hagyományos irodalomtörténet nyugodott. Az engedetlen szöveg, mely az elektronikus interakció eredményeként áll elő, lezáratlan, minden korábbinál könnyebben változtat helyet, és valóban határtalan. Még az intertextualitás fogalmi vértezetével felszerelkezve sem lehetséges immár megszelídíteni. A hipertext, melynél semmi sem megfoghatatlanabb, a jelentésegységek szokásos módon történő megfogalmazását elavulttá és megbízhatatlanná teszi. Ennek eredményeként szemantikai szempontból dinamikus jelentésrétegek archívuma jön létre, melyhez bármikor szabadon hozzá lehet tenni, vagy el lehet belőle venni. Teljesen eltűnik a határ szerző és olvasó közt, csakúgy, ahogy a befogadáselmélet és a hagyományos irodalomtörténet alapjai is felszámolódnak.

Végül a világméretű hálózat egy hatalmas elektronikus könyvtárat hoz létre, melyben a nemzeti hagyományok és kötődések hamar fellazulnak. Az internethasználó olvasó töredékek által meghatározott tapasztalata az értelmezés olyan új paradigmájának kialakulását segíti elő, mely számára nem a nemzeti irodalom történetileg levezethető készletének kényszerítő logikája jelenti a vonatkoztatás és az összehasonlítás alapját. Egy elbeszélés vagy költemény értelmezésekor az irodalom oktatói és diákjai egyaránt gyakran a cselekmények és képek világbankjának támogatásától függenek, mely anélkül táplálja az elmét, hogy a felkínált anyag történeti vagy nemzeti hitelességével kapcsolatban kérdéseket vetne fel. Az elektronikus média és az internet így a szimultaneitás és a gyökértelenné válás kihívásával szembesíti az irodalomtörténetet.

Demográfia

■ A közelmúltban többek közt Jürgen Habermas vetette fel a (finoman szólva) kényelmetlen kérdést: milyen lesz a jövőben az ember természete?[12] Habermas a modern genetika fejleményeiből indult ki, elgondolkodva azokról az elkerülhetetlen – és ma még előre nem látható – változásokról, melyeket az ember klónozásának küszöbön álló elérkezése és az emberi anyag genetikai módosítása fog eredményezni. Az általam választott nézőpontból két kölcsönösen összefüggő kérdés merül itt fel: az élettartamé és az emlékezeté. Mindkettő eddig feltáratlan mélységekbe sodorja az értelmezőt. A várható élettartam folyamatos növekvése mellett – melyhez az ennek

kezelésével próbálkozó különféle gazdasági és adminisztratív eljárások társulnak – hogyan zajlik majd az emlékezet társadalmi elosztása? Az élettartam kezelésében rejlő változások következtében miként alakul majd át az arról alkotott felfogás, hogy melyek számítanak az emberi élet, a gyermekkor és a felnőttkor meghatározó tapasztalatainak és időszakainak? Az irodalomtörténet-írás – sőt bármilyen történet-írás – három sarkalatos pontja is drámai átalakulásnak néz elébe. Az egyik a nemzedék fogalma, a másik az időszak fogalma, s végül az újdonság fogalma (vagyis, hogy mi jelenti az újdonságot egy társadalom irodalmi és eszmei életében). A hagyományos irodalomtörténet erre a három fogalomra támaszkodott, amikor az interpretáció számára értelmes középpontot kívánt biztosítani. Nem lesz elegendő annak felismerése, hogy az irodalom- és eszmetörténet különféle szakaszolásai ideologikus konstrukciók – ezt már ma is tudjuk. Ami valóban lényeges, az a nemzedékek megváltozó élettartama és ezzel összefüggésben a jelentés előállításának megváltozó ritmusa. A fontos eseményekről szóló közmegegyezés, mely a történész elbeszélésének alapját képezi, alighanem minden korábbinál összetettebb és közvetettebb módon lesz csak hozzáférhető, mivel minden egyes hang, mely egy nemzedéki együttest alkot, külön temporalitással, hosszal és így hatóerővel fog rendelkezni, s ebben el fog térni attól, ami a mai (irodalom)történet-írás gyakorlatát meghatározza. Az, hogy a mikrotörténet-írás vagy a modern historiográfia bármilyen más kedvelt eszköze képes lesz-e választ adni e kihívásokra, egyáltalán nem biztos. Remélem, nem úgy hangzik eszmefuttatásom, mintha valami közepes sci-fi szerzője elmélkedne: a genetika fejlődésének realitása és az élettartam közelgő, minden korábbit felülmúló meghosszabbodása az, amely arra késztet bennünket, hogy újragondoljuk az (irodalom)történet-írás jövőjét. Érdemes itt hangsúlyozni, hogy az irodalomtörténetet mindig is főként az iskola és az egyetem biztonságos piaca tartotta fenn. Nehéz elképzelni, hogy e piac nélkül is életképes maradt volna bármilyen modern társadalomban. Ma azonban az oktatásról alkotott teljesen új felfogás bevezetésének lehetünk tanúi, mely éppen a demográfiai ellenőrzés és irányítás megváltozó társadalmi és gazdasági technikájának részét képezi. Az ún. folyamatos tanulás vagy egész életen át tartó tanulás, mely egész Európában és Amerikában az oktatás világának részévé vált, lassan, de biztosan átalakítja az oktatás filozófiáját, túllépve a tudományágak szigorú elkülönülésének dogmáján. A nyugati típusú oktatási szupermarket „ebből is egy kicsit, abból is egy kicsit" felfogása maradandónak mutatkozik, és az egyénnek élete során időről időre rendszeresen alkalmaznia kell. A modern egyetemen folytatott kutatás tárgykörére már ma is hatással van az a körülmény, hogy ezt a folyamatosan bővülő piacot – és a moduláris BA-képzés rendszerét – kell kiszolgálnia. Az oktatás és a foglalkoztatás új köre alakul ki, mely nem választja el többé a kettőt, az oktatásra pedig új társadalmi feladatot ró, melyhez alkalmazkodnia kell. Mindez hozzájárul a tanulás és a kutatás új légkörének kialakulásához, melyben a szerzett tekintéllyel alátámasztott tudás és bármilyen tárgykör – többek közt az irodalomtörténet – felügyelete iránti igény egyre inkább eltűnik.

Mégsem kell feltétlenül borúlátónak lennünk. Heidegger a *Lét és idő*ben arra figyelmeztetett, hogy „a történetiség mint meghatározottság megelőzi azt, amit történelemnek […] nevezünk".[13] Ezen azt értette, hogy – amint ugyanabban a részben (6. §.) megállapítja – a *Dasein* elementáris történetisége rejtve maradhat maga a *Dasein* előtt is, vagyis rejtve maradhat itt-és-most létünk előtt. Ám ezzel az állítással arra a tényre is felhívja figyelmünket, hogy a történeti érzék és a történetírás minden alkalommal, amikor megtörténik, válaszként érkezik (mint a Lét ajándéka) egy mindenkor jelen lévő történetiségre (temporalitásra), mely meghatározza emberi életünket. Más szóval nincs menekvés a történetiség elől, még a recesszió azon rövid vagy hosszú időszakaiban sem, amikor úgy látszik, az irodalomtörténet-írás gyakorlata

örökre megrekedt. Csupán arról van szó, hogy egy megváltozott világban egy másféle irodalomtörténet fog visszatérni. Amennyiben ez azt jelenti, hogy az irodalomtörténet feloldódik a kultúrtörténetben – mely szükségszerűen különbözni fog mind a tények 19. századi pozitivista felhalmozásától, mind a 20. századi *Geistesgeschichte* fellengzős eszmei párhuzamkeresésétől –, hát legyen úgy.

Scheibner Tamás fordítása

JEGYZETEK

1. Az irodalomtörténettel szemben a 19. századtól egészen az 1960-as évekig felhozott különféle kifogásokat René Wellek kitűnően összefoglalta, vö. René Wellek: The Fall of Literary History. In: Uő: The Attack on Literature and Other Essays. University of North Carolina Press, Chapel Hill, 1982.
2. Denis Hollier (ed.): A New History of French Literature. Harvard UP, Cambridge (MA), 1989.
3. Hollier vállalkozása jelentős mértékben eltávolodott az irodalomtörténet-írás hagyományos gyakorlatától – mi sem érzékelteti ezt jobban annál, hogy az angol nyelvű kiadás után készült francia változat címében már nem szerepel a „történet" szó. Vö. Denis Hollier et al. (dir.): De la littérature française. Bordas, Paris, 1993.
4. Vö. pl. David Perkins: Is Literary History Possible? Harvard UP, Cambridge (MA), 1992.
5. Lásd Darko Dolinar – Marko Juvan (eds.): Writing Literary History. Selected Perspectives from Central Europa. Peter Lang, Frankfurt am Main, 2006.
6. Friedrich Schlegel: Geschichte der alten und neuen Literatur. In: Kritische Friedrich-Schlegel-Ausgabe. Hrsg. Ernst Behler et al. Schöningh, Paderborn, 1961. VI 15.
7. Marcel Cornis-Pope – John Neubauer: Towards a History of the Literary Cultures in East-Central Europe. Theoretical Reflections. American Council of Learned Societies, New York, 2002. (ACLS Occasional Paper, 52.) 12.
8. Stephen Greenblatt: Racial Memory and Literary History. In: Linda Hutcheon – Mario J. Valdes (eds.): Rethinking Literary History. A Dialogue on Theory. Oxford UP, Oxford – New York, 2002. 61
9. Jonathan Bate: A monumental task. Why the new Oxford English History will differ from its predecessor? Times Literary Supplement, 4 October 2002. 17.
10. Marshall McLuhan: Understanding Media. The Extensions of Man. New American Library, New York, 1964. 23–36.
11. Lásd mindenekelőtt Baudrillard elhíresült pamfletjét: Jean Baudrillard: The Gulf War Did Not Take Place. Trans. Paul Patton. Indiana UP, Bloomington, 1995.
12. Jürgen Habermas: Die Zukunft der menschlichen Natur. Auf dem Weg zu einer liberalen Eugenik? Suhrkamp, Frankfurt am Main, 2001.
13. Martin Heidegger: Being and Time. A Translation of „Sein und Zeit". Trans. Joan Stambaugh. State University of New York Press, Albany, 1996. 17. (Magyarul: Martin Heidegger: Lét és idő. Ford. Vajda Mihály et al. Osiris, Bp., 2001. Második, átdolgozott kiadás. 36.)

JOBB BORÓKA

Fehér iszap

Átlagos októberi holdfényes este lenne, ha nem hatná át ez a vérfagyasztó üvöltés. Nem tompítja a csukott ablak, sem a fejre szorított tollas párna, sem a kongó harang. A kútból is Mari ordít a halál után. Mint egy rekedt hattyú siralmas éneke, úgy hatja át az utcát ez a pokolból feltörő sikoly. Csak hagyná már abba! Csak múlna már ki! Három hete nem alszik senki. A gyerekek anyjukhoz bújnak sírva, a születendő borjú kapálózik visszafelé, amint megérzi a halált. Úgy kell kiráncigálni erőszakkal. Az éjszaka egybefolyik a nappallal. Csak ez a soha nem múló üvöltés, mintha maga a sátán kívánna távozni egy elhasznált, meggyötört, rothadó testből. Vajon kibe fog költözni? Ki lesz a következő áldozat? Talán Józsi bá a határból, aki reggel óta nem haladt egy rendet sem, csak feni a kaszát eszeveszetten, csapkodja a köszörűkövet a fogyó élhez, s közben nótázik hangosan:

Búvalbélelt keserűség
Öntsd le borral a bánatom
Jönne már a gyönyörűség
Ezt a bút én el nem bírom!

Nem lehet kibírni ezt a rettenetes lármát! – panaszolja a papné sógornőjének az istentisztelet után. A parókia két háznyira van Mariéktól. A gyerekei zokognak a félelemtől. Most mit mondjon nekik? Mari néni most készül a mennyországba? Ő nem tudja, de egy ártatlan embert nem enged a Jóisten ilyen pokoli kínok között meghalni. Mert a Biblia is azt mondja: *„Ki tudhatja a te haragodnak erejét, és a te félelmetességed szerint való bosszúállásodat?”*

Zúgnak a gépek, kong a harang, csapódik a kovács kalapácsa a patkóhoz, lármás verseny zajlik a csendért, de amit el akarnak némítani, az nem apad ki soha. Mari üvölt torkaszakadtából, lyukat fúrva mindenki gerincébe.

Nem nagy falu, nem titok az sem, hogy Farkas Mari sose volt egy szokványos asszony. ’89 után, mikor visszakapták a malmot, öt évig pereskedett az apósával, míg elérte, hogy a teljes tulajdonjog őt illesse. Okos asszony, azt el kell ismerni. Olyan okos-bolond féle. Egyedül vezette a malmot, mondhatni benne élt. A malom éjjel-nappal őrölt s Mari összenőtt az épülettel, a gépekkel, a búzával, a liszttel. Nem is tudni, mikor őszült meg, hisz a haja mindig is fehér volt a liszttől. Nála volt a legfinomabb a liszt. A szomszéd faluból is ide jártak őröltetni. Az ő finomlisztjéből készül kalács a saját temetésére is. Ez lett a veszte. Az állandó por kikezdte a tüdejét, olyannyira, hogy a végére már csak sípolva vehetett levegőt. Egy éve derült ki a baj, karácsony előtt. Olyankor mindenkinek eszébe jut megőröltetni a maradék elterített búzát a padlásról. Mari azelőtt is köhögött furcsán. Igazából amióta ismerik, tikácsolt. Most pedig szüntelenül ordít a halál után. Hogy is lehet benne ekkora ördögi, kifogyhatatlan erő?

Az unokahúga, Lenke ápolja. Szegény pára már alig él a tébolytól. Mari haláltusája hamarabb sírba teszi ezt a szerencsétlen lányt. Az őrületbe kerget mindenkit ez a borzalom. A falu éjjeliőre egy alkalommal a föld alá itta magát, s úgy ordított a kapu előtt, hogy most már legyen elég. *Dögöljön meg mindenki, akinek meg kell dögle-*

ni, s hagyják már végre békében nyugodni az élőt. Órákon át toporzékolt, még az ablakot is beverte egy találó kővel. Végül Lenke kihívta a rendőrséget, s ők cipelték el onnan. Zokogott az ember, üvöltött, hogy ne őt vigyék, hát nem látják, hogy mindenki megbolondul ettől a sátáni asszonytól? *Hát mi van itt? Hát már a kurva rendőrség sem tud rendet tenni? A kutyaúristen is elkerüli ezt az átkozott falut!*

Mari nem hallja ezeket. Vergődik az ágyában, liheg a fel-feltörő rohamok között. Szorítja a takaró szélét, s néha alig hallhatóan nyöszörög, hogy *Még egy kicsit, még egy kicsit...* Lenke ül mellette, fogja a kezét, letörli az izzadságot a homlokáról, s bevesz még egy nyugtatót. Mari csak őröl, őröl, nem figyel semmire, nem lát más színt, csak fehéret, minden más mocskos, nem létező. Fehér a ruhája, a fal, az edények, a függöny, az ágynemű. Ha alszik, akkor is őröl, ordít az inasfiúval, krákog, hörög és köp. Vörös foltokat fest a fehér mindenségre.

Régebb ő volt a csőszbíróné, a bálkirályné, főszervező minden közösségi eseményen, de a férje halála óta megváltozott, mintha az egész falut hibáztatná. Nem köszönt az úton, nem járt templomba, falugyűlésen is utoljára kilencvenegyben vett részt, amikor a kollektívet feloszlatták. Mari jelentkezett, hogy mondanivalója van, az alpolgármester szót adott, Mari felszólalt: *Magának az anyja picsája!* Kisétált, s azóta sincs jó viszonyban a helyi tanáccsal.

Róla beszélnek a kocsmában is. Hogy is lehetne más a téma, hisz akármilyen hangosan is megy a tévében az esti híradó, Mari oda is beszűrődik síri hangjával. Furcsa ember volt ez a Farkas Pali. Akaratos, összeférhetetlen egyéniség. Hetvenötben feluszította a fél falut a vezetőség ellen, amivel elég sok problémát okozott, meg kell hagyni. Nem tudni, kik lehettek, de csúnyán elbántak szerencsétlennel. A felesége a gumicsizmáról ismerte fel, annyira szétszaggatták azt az embert. *Palinak túl nagy volt a szája, annyi volt csak a baj vele. Az embernek meg kell tanulni hozzáigazodni a rendszerhez*, teszi hozzá az alpolgármester az ajtón kifelé menet. Az árnyékszék deszkái közül csak halványan szűrődik be az utca fénye. Annál inkább beszivárog a hang, ami éles képet villant az alpolgármester elméjébe. A franciakulccsal csap még egyet Pali fejére, a vér felfröccsen az arcára, ő pedig összecsuklik. Sose bírta a vért. Mindenki tudja, hogy Mari megbolondult a férje halála óta. Honnan tudhatott volna akkor akármit is a gyűlésen? Csak már múlna ki ez az ördögi lelkiismeret, s ne ordítana a pokolból utána!

November hatodikán végre csend lett. A madarak megszólalnak, a kakas kukorékol, kondul a harang délben. Különböző hangok tagolják a nappalt és az éjszakát. Csak a fülek csengenek még egy kicsit, mert hallani vélnek valami folytonos zajt, ami már majdnem megszokott volt, most meg eltűnt valahová.

Az orvos az íróasztalára görnyedve, a pislákoló éjjeli lámpa fényében írja a jelentést:

Farkas Mária, született 1958. október tizennyolcadikán. Foglalkozása molnár. Ötvenhárom évesen, hosszú fájdalmas haláltusa után elhunyt. A halál beállta 2011. november hatodika. A halál oka munkahelyi ártalomból adódó hörgőrák, amit az állandó porban dolgozás okozott. A betegség felfedezésére már csak a végső stádiumban került sor. Így az orvos, más gyógymód híján csak az utolsó időszakot könnyíthette meg morfiummal. A beteg egyszeri morfiumadag után nyugodtabb állapotba került. A köhögése csillapodott, a láza is enyhült valamelyest. Magához térve a morfium által okozott bódult állapotból a beteg határozottan elutasította további adagok beadását. Az eset különössége, hogy szokványos helyzetben minden beteg hálás a morfiumnak, és további adagokat követel, még indokolatlan esetben is. Farkas Mária stádiuma teljesen indokolta volna az eljárást, de a beteg mégis, tudatában a helyzetének és felelősségének, írásba adta, hogy elutasít mindennemű fájdalomcsillapítást, ami valami-

lyen módon a józan ítélőképességét befolyásolná. Az orvos harmincöt éves praxisában ilyenre még nem volt példa és más, hasonló tapasztalatról sincs tudomása.

Félix meghökkenve áll a sírhant előtt. Ez nem lehet ugyanaz az asszony. Öt éve még virult, mint egy érett körte. Az íze is olyan volt, puha, részegítő, utánozhatatlan és egyszeri. Talán a nyár lágyított azon a hajnalon Mari lelkén, vagy az ő pirulása indította meg, amikor a zsákot emelve kigombolódott a köpenye. Nem gombolta vissza, csak állt ott meredten a fiú előtt pár hosszú másodpercig, aztán megszólalt: *Gyere velem.* Azóta sem ölelte senki úgy. Akárhányszor elhaladt a malom előtt, mindig belényilallt egy édes körteízű fájdalom, hogy igen, ott kezdődött az ő lénye a liszteszsákok hullámai között a felvert porban, a fehér iszapban. És mindig jól lett, ha arra gondolt, hogy a liszteszsákot felemelve megeshet, hogy kigombolódik rajta a köpeny, s talán véletlenül *ő* is ott lesz majd, s visszagombolja neki, mert ők már mindent tudnak egymásról, azt is, hogy minden megismételhetetlen. Elképzelte párszor, hogy a malom kereke egyszer csak visszafele kezd forogni, az ősz után nyár jön s ő Mari puha keblén ébred úszva egy végtelen, egyszeri boldogságban.

Most pedig elment. Pedig milyen sokat jelentett neki a tudat, hogy létezik ez az ember. Amikor felnézett a holdra, tudta, hogy ugyanazt a holdat nézik, és akkor már megnyugodott, hogy nincs is olyan távol tőle. Mi marad így neki?

Körülvettek a halál kötelei, pusztító áradat rettent engem. Nyomorúságomban az Úrhoz kiáltottam, meghallgatta hangomat.

Miért nem szólt neki senki? Hazajött volna Dániából hamarabb. Szorította volna a kezét végig, őrizte volna, mint vadállat a kölykét. Miért nem szóltak neki?

Miért is szóltak volna? Hát ki volt ő számára? Milyen jogon gyászol ő ilyen mélyen, hogy a lábából is kimegy az erő belé?

A mélységből kiáltok hozzád, Uram,
Uram, halld meg hangomat!
Ha a bűnöket számon tartod, Uram,
Uram, ki állhat meg előtted?

Félix könnyes szemekkel végignéz a gyászoló gyülekezeten. Üres tekintetek merednek az apadó sírra bambán, önelégülten. Ezek az érzéketlenek ráadásul feketébe öltöztették ezt a szegény nőt, mintha szándékosan gúnyolódnának vele. Kit temetnek itt egyáltalán? Marit, a molnárnét, akinek mocsárszínű tekintetében úgy elmerült egyszer, hogy még most is fuldoklik? Vagy a három hétig őrjöngő testvért, nagynénit, szomszédot, barátot, aki csak hogy kimúlt végre? Félix egy percig sem akart tovább köztük maradni. Ezek itt épp azt temetik, ami neki eddigi életében a legnagyobb erőt adta. Sok ostoba, nemhogy köszönnék, hogy itt volt, sajnálkoznak, hogy elment. Leejti maga mellé a csokor őszirózsát, amit neki hozott – mindegy, hová teszi, úgyis az övé –, és mosolyogva átvág a tömegen.

Félix jókedvű, a dombon lefelé hallani, amint kedvenc dallamát fütyörészi.

Arcátlan fiatalság, még a holtakat sem tisztelik – jegyzi meg a tiszteletes asszony s különös kéjjel az arcán rádob egy marék földet Mari koporsójára.

SALAT LEVENTE

A POLITIKAI KÖZÖSSÉG KÉRDÉSE A TÖBBSÉG–KISEBBSÉG VISZONYÁNAK A NÉZŐPONTJÁBÓL (II.)

...a domináns közösség tagjai a lojalitásnak olyan formáját várnák el a kisebbségitől, amely az utóbbi identifikációs önfeladásával volna azonos.

A romániai politikai közösség a többség–kisebbség viszonyának a nézőpontjából

■ A román többség és a magyar kisebbség viszonyának a szempontjából a romániai politikai közösség több ismérv alapján is a kevésbé „kész és teljes" politikai közösségek kategóriájába sorolható. A magyar kisebbség részéről kontesztáltak mindenekelőtt a politikai közösség létrejöttének a körülményei, az ezzel kapcsolatos viták a Trianon óta eltelt bő 90 esztendő ellenére sem jutottak nyugvópontra. Az uralkodó többségi narratíva több eleme – a politikai közösség definíciója az alkotmányban, a nemzeti szimbólumok döntő többsége, a közoktatásban és a nyilvánosságban tükröződő történelemszemlélet stb. – a Romániában élő magyarokat kizárja a román politikai közösségből, nem egy esetben a magyarokkal való történeti szembenállásban jelöli meg annak lényegét. Az elmúlt 15-20 év közvélemény-kutatásainak, identitás-vizsgálatainak és más jellegű szociológiai elemzéseinek a tanúsága szerint a romániai magyarok érthető módon nem azonosulnak az uralkodó narratívával, domináns identitásszerkezeteik lényeges pontokon eltérnek a többségre jellemző identifikációs mintáktól. Az említett vizsgálatokból az is kiderül, hogy a románok és magyarok véleménye gyökeresen különbözik a magyar kisebbség integrációját szolgáló intézményes megoldások tekintetében, amiből arra lehet következtetni, hogy nem adottak a románok és magyarok közötti kölcsönös tisztelet és elfogadás politikai intézményei. Az erdélyi magyarok joggal érezhetik úgy kö-

vetkezésképpen, hogy a román állam nem képviseli kellő mértékben az érdekeiket, és nem védelmezi az általuk elvárt módon sajátos életformájukat, a román többség részéről pedig nem ésszerűtlen gyanút táplálni a magyar kisebbség politikai céljait és lojalitását illetően. A közös terület és a közös politikai intézmények, illetve sok tekintetben közösnek tekinthető kulturális értékek-hagyományok ellenére a Romániában élő románokat és magyarokat nem kötik össze tehát közös értékek, mindkét részről vállalt közös identitás, illetve az egymás iránt érzett kölcsönös elkötelezettség – vagyis az, ami a politikai közösség autentikusabb formáihoz elengedhetetlen.

A romániai politikai közösség létrejöttének a körülményeit illetően fontos például szem előtt tartani, hogy 1918. december 1-jén, amikor a gyulafehérvári román nemzetgyűlés kimondta Erdély egyesülését Romániával, Erdély magyar népességének a véleményére nem voltak tekintettel (a szászok is csak utólag, a román nemzet képviselőivel folytatott hosszas egyeztetés után fogadták el az új berendezkedést). Tény, hogy ennek az eljárásnak előzményei voltak: 1848. május 29-én, amikor a Kolozsvári Országgyűlés megszavazta Erdély és Magyarország unióját, sem a románok, sem a szászok nem értettek egyet a döntéssel.[1] Az 1918-as Gyulafehérvári Határozatok, túl azon, hogy kimondták Magyarország románjainak és az általuk lakott területeknek a Romániával való egyesülését, tartalmazták az új román állam megszervezésének az alapelveit is. Ezek között az elvek között kiemelt helyen szerepeltek „az együtt lakó népek" számára fenntartott jogok, amelyek „teljes szabadságot" helyeztek kilátásba, anyanyelvi jogokat ígértek a művelődésben, közigazgatásban és törvénykezésben, képviseletet a törvényhozó testületekben és az ország kormányzásában, illetve felekezeti egyenjogúságot és önkormányzatot a vallási életben.[2] Az ígéretek teljesülésének a kérdésében mai napig tart a vita magyarok és románok között: a romániai magyar kisebbség többek között ezekre az elvekre hivatkozva igényli a közösségi autonómiát, a sűrűn hangoztatott román álláspont szerint pedig a Gyulafehérvári Határozatokban egyetlen kitétel sincs, amely a nemzeti autonómiához való jogként volna értelmezhető.

A román politikai közösséget az alkotmány határozza meg közelebbről. Az alkotmányt az alkotmányozó gyűléssé átalakult parlament 1991. november 23-án fogadta el, és annak szövege az 1991. december 8-án tartott jóváhagyó népszavazás után lépett hatályba. A romániai magyarság egészére nézve akkor még szinte maradéktalanul reprezentatív RMDSZ szenátorai és képviselői az 1991. november 23-i alkotmányozó gyűlés keretében az Alkotmány ellen szavaznak, tiltakozásul azért, ahogy az alkotmány szövege a román politikai közösséget meghatározza, és mert az alkotmányozó gyűlés a romániai magyarság több olyan követelését figyelmen kívül hagyta, amelyek a román állam és a magyar kisebbség viszonyát helyezték volna szilárdabb alapokra. 1991. december 4-én, az alkotmányt jóváhagyó népszavazásra készülődvén, az RMDSZ vezetősége arra szólította fel az erdélyi magyarságot, hogy „polgári kötelezettségeinek eleget téve, tanulmányozza Románia alaptörvényét, vegyen részt a népszavazáson és saját belátása és lelkiismerete szerint szavazzon".[3] A népszavazás során az érvényes szavazatok 77,3 százaléka támogatta, 20,4 százaléka pedig elutasította az alkotmányt[4]. Tekintettel arra, hogy 2 235 085-en szavaztak az alkotmány szövege ellen, feltételezhető, hogy a romániai magyarság jelentős része ebbe a kategóriába tartozott. Az Európai Uniós csatlakozásra való felkészülés részeként 2003-ban alkotmánymódosításra került sor: az 1991-es Alkotmány szövegét a 2003. évi 429-es törvény módosította, amit a 2003. október 18–19-én tartott népszavazás erősített meg. Noha az új alkotmány az erdélyi magyarság szempontjából néhány fontos módosítást tartalmaz, a politikai közösség meghatározásának a megváltoztatására irányuló próbálkozások ezúttal is sikertelenek maradtak.

Az Alkotmány 1. szakaszának 1. bekezdése szerint „Románia szuverén, független, egységes és oszthatatlan nemzeti állam". Az állam szuverenitásának a letéteményese a „román nép" (2. szakasz, 1. bekezdés), a fogalom etnikai, kulturális értelmében, a román állam alapját pedig a „román nép egysége" alkotja (4. szakasz, 1. bekezdés), ami a három fejedelemség – Erdély, Moldva és Havasalföld – egységes történeti eredetére és az 1918-ban beteljesült politikai egységre utal.[5] A 13. szakasz leszögezi továbbá, hogy „Romániában a román nyelv a hivatalos nyelv". A román alkotmány tehát a politikai közösség „mély" változatát tükröző szemléletet példázza: egyértelműen a kulturális és politikai közösség kongruenciáját tételezi, a román államot pedig a román nemzetet szolgáló államként definiálja, amelynek célja a román nép érdekeinek, kultúrájának és életformájának a védelme.[6] Az, hogy mindehhez a magyar kisebbségnek kevés köze lehet, abból is kiderül, ahogy az alkotmány a legfontosabb nemzeti szimbólumokat – a nemzeti ünnepet (december 1.), illetve a himnuszt (*Deşteaptă-te, române!*[7]) – definiálja (12. szakasz, 3. és 4. bekezdések): mindkettő arra emlékezteti mind a románokat, mind a magyarokat, hogy egymásnak történelmi ellenségei, illetve hogy a román nemzeti kiteljesedés csak a magyar összeomlás révén vált lehetségessé. Megközelítésünk szempontjából érdekes adalék továbbá, hogy a 3. szakasz 4. bekezdése szerint „A román állam területére idegen népességek nem telepíthetők át és nem kolonizálhatók", ami a nemzeti jelleg megőrzésével kapcsolatos félelem sajátos, a 21. század Európájában egyenesen meglepő kifejeződése.

A politikai közösség ilyenként való meghatározása komoly gyakorlati következményekkel jár az erdélyi magyarok és a román állam viszonyának a rendezési esélyeire nézvést. Az egységes, oszthatatlan nemzetállamra vonatkozó kitétel román értelmezés szerint szilárd jogalap minden lehetséges autonómiaforma elutasítására, a hivatalos nyelv kizárólagosságára vonatkozó előírás pedig azt az üzenetet hordozza, hogy a román állam nem tekinti feladatának a romántól eltérő életformák intézményesített védelmét. A dolognak az ad különös súlyt, hogy noha 500 000 szavazati joggal rendelkező állampolgár kezdeményezheti az alkotmány módosítását (150. szakasz, 1. bekezdés), az alaptörvény 152. szakaszának 1. bekezdése a következőképpen rendelkezik: „Nem képezhetik módosítás tárgyát a jelen Alkotmánynak a román állam nemzeti, független, egységes és oszthatatlan jellegére, a köztársasági kormányformára, a terület integritására, az igazságszolgáltatás függetlenségére, a politikai pluralizmusra és a hivatalos nyelvre vonatkozó rendelkezései."[8] Mindez azzal egyenértékű, hogy a hivatalos diszkurzív tér eleve kizárja a romániai magyarok arra irányuló igényeinek a napirendre tűzését, hogy a politikai közösséget befogadóbb formában lehessen újraértelmezni.[9]

A fentiek alapján nem meglepő, hogy a Romániában élő magyarok nem azonosulnak a román politikai közösséget definiáló, illetve annak eredetét, mibenlétét és céljait rögzítő narratívával, amely kizárólag a többség akaratát tükrözi, és folyamatosan újratermeli a magyarokkal mint történelmi ellenséggel szembeni gyanakvás és éberség szükségességének az alapjait. Az elmúlt 15–20 év során készült közvéleménykutatások és más módszerű vizsgálatok az identifikáció eltérő alakzatait és az etnopolitikai opciók konfliktusos szerkezeteit tükrözik folyamatosan a románok és a Romániában élő magyarok esetében.[10] Egy 2000–2002 között lezajlott, három vizsgálat[11] keretében felvételezett, reprezentatív mintákat alapul vevő adatsort elemezve Raluca Soreanu arra a következtetésre jut, hogy mind a románok, mind a magyarok esetében erős a kulturális identifikáció, ami azt eredményezi, hogy a román politikai közösség „vékony", állampolgárság alapú változata üres kategória, arra visszavezethetően, hogy a román többség a Romániában született magyarokat románoknak tekinti, amazok pedig a magyar kulturális nemzet részének tekintik magukat. A jogi értelemben a román politikai nemzethez, kulturális szempontból pedig a magyar nem-

zethez tartozó erdélyi magyar közösség így sajátos módon egy időben része mindkettőnek, és ugyanakkor egyiknek sem teljes értékű tartozéka (Soreanu 2005). A 2000-es vizsgálat alapján Irina Culic is azt állapítja meg, hogy az, ahogyan a románok magukat meghatározzák, egyfelől kizárja a magyarokat, másfelől olyan helyzetet teremt, amelyben a magyarok célszerűbbnek látják a magyar nemzethez való tartozás előnyeit kihasználni.[12] Az 1997–1999 között kivitelezett Kárpát-projekt konklúziója szerint Erdélyben a románok csupán 7 százaléka szocializálódott megfelelően ahhoz, hogy a magyarokat a román politikai közösség természetes részeként el tudja fogadni, a magyarok esetében pedig 10 százalék azoknak az aránya, akiknek kiterjedt kapcsolathálózatuk van a románokkal, és akik nem éreznek jelentős társadalmi távolságot román polgártársaikkal szemben (Csepeli – Örkény – Székelyi 2002). A Kárpát-projekt által feltárt identitás-szerkezeteket elemezve Culic megállapítja, hogy a kisebbséghez tartozó egyén nehéz dilemma előtt találja magát, valahányszor az állampolgári és az etnokulturális identitás között kell választania: e választás a belőle következő cselekedetek, attitűdök és opciók tekintetében gyakran nulla vagy egyenesen negatív összegű játszma, abból fakadóan, hogy azokban a helyzetekben, ahol az etnikai identitás számít, az alternatíva két oldala összeegyeztethetetlen. A kisebbségi identifikációs dilemmája ugyanakkor feszültségeket kelt a többséghez fűződő viszony tekintetében is, az ambivalencia ugyanis bizalmatlanságot és gyanakvást vált ki a többség tagjaiból: a domináns közösség tagjai a lojalitásnak olyan formáját várnák el a kisebbségitől, amely az utóbbi identifikációs önfeladásával volna azonos. Culic szerint ezen a helyzeten feltehetően az változtathatna, ha a román állam széles körű önkormányzati és maximális oktatási jogokat biztosítana a magyar kisebbségnek, ami nagy valószínűséggel megváltoztatná a romániai magyarok identitáskonstrukcióit, egy ilyen irányú elmozdulás azonban beláthatatlan következményekkel járna a többségi reakciók tekintetében is (Culic 1999)[13]. A fentiekből kibontakozó képhez képest lényeges elmozdulásnak számít, hogy a 2007-ben lefolytatott Kárpát Panel című vizsgálat konklúzióiról készített gyorsjelentésben az olvasható: „a romániai magyarság elindult a romániai állampolgári integráció útján, anélkül hogy a magyar kulturális identitásából valamit is feladott volna" (Csata – Kiss – Veres 2007. 8).[14]

A már hivatkozott, illetve további vizsgálatokból az is egyértelműen kiderül, hogy a románok és a magyarok véleménye gyökeresen különbözik a magyar kisebbség integrációját szolgáló intézményes megoldások tekintetében: míg az autonómia, a magyar nyelvű állami egyetem, a magyar nyelv közintézményekben való használata vagy a kettős állampolgárság tekintetében a magyar válaszadók döntő többsége egyetértőleg nyilatkozik, a román válaszok nagy többsége elutasító. Egy 2006-os vizsgálat eredményeit értékelő jelentésből az is kiderül, hogy 2002-höz viszonyítva 18 százalékról 26 százalékra ugrott azon román válaszadók száma, akik a román többség és a romániai magyarok közötti viszonyt konfliktusokkal terheltként értékelik, és 39 százalékról 30%-ra esett vissza azok aránya, akik szerint a román többség és a magyar kisebbség közötti viszonyokra az együttműködés a jellemző. A jelentés szerint ez a negatív fordulat annak tulajdonítható, hogy időközben megjelentek – a 2001-ben elfogadott közigazgatási törvény előírásainak megfelelően – a magyar helységnevek, illetve hogy a román nyilvánosságban nagyobb teret kapott a magyar kisebbségnek az etnikai alapú autonómia iránti igénye, amelyet a 2004-es választási kampány keretében az RMDSZ a mozgósítás fő eszközeként vetett be. Érdekes adalék továbbá, hogy a jelentés megállapítása szerint a román válaszadók azon 30 százaléka, amely a többség–kisebbség közötti viszonyt együttműködésre alapozottként értékeli, az ország Európai Uniós csatlakozásának egyik fő hozadékát abban látja, hogy amint Románia az EU tagja lesz, az etnikai autonómia kérdése lekerül a politikai napirendről. A válaszadóknak ugyanez a kategóriája az autonómiában a szub-

verzió eszközét látja, és az etnopolitikai *status quo* megkérdőjelezésére alkalmas berendezkedésként utasítja azt el.[15]

Bízvást megállapítható tehát, hogy a román politikai közösség viszonylatában nem lehet olyan „politikai projektről" beszélni, amelynek sikerült volna semlegesíteni a románok és magyarok közötti identitásbeli különbségekből fakadó ellentéteket, illetve az integráció miként jével kapcsolatos rivalizálásokat, és amely a két közösség közötti kölcsönös tisztelet politikai intézményeinek a konszolidációját eredményezte volna. A Romániában élő magyarok olyan intézményes berendezkedésben látják fennmaradásuk garanciáját, amely a román állam keretei között önálló politikai közösségként ismeri el őket, a román többség pedig mereven elzárkózik az autonómia bármely formájának az elismerése elől.[16]

A romániai magyar kisebbség útja az önálló politikai közösségtől az intézményesített diaszpóráig

■ Ha a fentieket kiindulásképpen fogadjuk el, érdekes kérdés, hogy a továbblépés milyen alternatíváival lehet számolni a soron következőkben. A kilátások mérlegelésekor fontos szem előtt tartani, hogy a román politikai közösség előzőekben áttekintett „fogyatékosságai" csupán a román–magyar relációban mutatkoznak meg. Minden más megközelítésben a román politikai közösség „kész és teljes": konszolidált és olyannyira sikeres, hogy az erőviszonyok és a nemzetközi beágyazottság jelenlegi adottságai alapján lehetetlenség olyan forgatókönyvet elgondolni, amely alapján az erdélyi magyarság helyzetének a – tegyük hozzá: a magyarok által érzékelt – rendezetlensége destabilizálhatná a helyzetet. Ami másképpen fogalmazva azt is jelenti egyben, hogy a továbblépésben rejlő esélyek kiaknázásának a felelőssége a magyar félre hárul: tekintettel arra, hogy a román fél nyilvánvalóan nem érdekelt a jelenlegitől lényegesen eltérő „politikai projektekben", az erdélyi magyar kisebbség nevében és érdekében eljárók kezdeményezéseitől függ döntő mértékben az, hogy a fejlemények milyen irányt vesznek a soron következőkben. Fontos látni továbbá, hogy az erdélyi magyarság egyre inkább a belső töredezettség jeleit mutatja mind a politikai képviselet, mind a magyarság megjelenítését és az identitás újratermelését szolgáló intézmények tekintetében, ami számottevően csökkenti az esélyeit annak, hogy az önálló politikai közösséggel kapcsolatos igény a megvalósulás irányába mutató elmozdulásokat eredményezzen.

Az előzőekben vázolt helyzetből elvileg három lehetséges út vezethet tovább: (1) gyors elmozdulás a nem pusztán deklarált, hanem a szociológiai tényekkel is alátámasztott nemzetállam irányába; (2) elmozdulás a multinacionális állam irányába a hatalommegosztás valamilyen formájának az intézményesítését követően; (3) a jelenlegi helyzet fenntartása, ami a hosszú távú kibontakozás tekintetében elvileg többesélyes alternatíva ugyan, de az uralkodó trendek alapján gyakorlatilag maga is a nemzetállam fokozatos megvalósulását jelentené. Kérdés, hogy a magyar állampolgárság könnyített megszerzésének a törvény által biztosított lehetősége melyik alternatíva előtt egyengeti leginkább az utat.[17]

A magyar állampolgárságnak a határon túli magyarokra való kiterjesztését lehetővé tevő politikai döntésnek – megközelítésünk szempontjából – több lehetséges olvasata van. Egyfelől úgy lehet tekinteni, hogy az egy tipikusan posztvesztfáliai kezdeményezés, amely a szuverenitás, a területelvűség, az állampolgárság és a kulturális hovatartozás közötti összefonódás feloldására törekszik a Kárpát-medencében, és a de-territorializáció, illetve a diszkurzív közösségek új formáira alapozott integráció mellett jogi eszközök igénybevételével próbálja újrarajzolni a magyar politikai közösség határait.[18] A döntést úgy is fel lehet fogni mint arra irányuló igyekezetet, hogy

a magyar állam – több európai állam példáját követve – elhódítsa a határon túli magyar emberek lojalitását a hatalom rivális szerveződési formái elől, arra törekedvén, hogy a magyar nemzet kulturális határai megszilárduljanak. És végül lehet arra gondolni, hogy a kettős állampolgárság jogi alapjának a megteremtői levonták a megfelelő következtetést abból a tényből, hogy a kisebbségi magyar közösségeknek mindeddig nem sikerült elfogadható módon érvényesíteniük közösségi érdekeiket az utódállamok többségi nemzeteivel szemben, és hogy erre már nem is nyílik lehetőség a belátható jövőben.

Erdélyi magyar nézőpontból a legproblematikusabbnak a harmadik olvasat tűnik, ugyanis a történelmi jóvátétel sokak által üdvözölt gesztusának komoly következményei lehetnek arra nézvést, hogy az erdélyi magyarságnak milyen esélyei maradnak arra, hogy rendezze végre viszonyát a román állammal, és ezzel konszolidálja helyzetét a szülőföldjén. Ha a fentiekben fölvázolt alternatíva-mezőre próbáljuk rávetíteni az állampolgárság kiterjesztésére vonatkozó politikai döntés várható következményeit, nyilvánvaló mindenekelőtt, hogy az határozott elutasítása a (3) opciónak, mint olyannak, ami semmilyen elfogadható eredményt nem produkált az eddigiekben. Noha ezt a sommás és az erdélyi magyarok feje fölött, illetve a nevükben meghozott ítéletet lehetne vitatni vagy legalábbis árnyalni az elmúlt 90 esztendő kisebbségpolitikai teljesítménye alapján, a politikai döntés jogosultságát magát nem lehet kétségbe vonni. Kérdés ellenben, hogy a jelenlegi helyzetet elutasító, azzal radikálisan szembeforduló politikai döntés a maradék két, (1) és (2) alternatíva közül melyik előtt egyengeti inkább az utat.

Erre a kérdésre a válasz értelemszerűen annak függvénye, hogy az erdélyi magyarok közül hányan fogják igényelni a magyar állampolgárságot. Ha ez a szám megközelíti a román hatóságok illetékeseinek az ingerküszöbét, akkor számítani lehet a román állam részéről olyan válaszlépésekre, amelyek tömeges áttelepedési hullámot indíthatnak el, és ezzel a kettős állampolgárság intézménye az (1) alternatíva megvalósulását segítheti elő. Ám amennyiben a hatósági ingerküszöb alatt marad a magyar állampolgárságot felvevő erdélyi magyarok száma, akkor is inkább az (1) alternatíva megvalósulási esélyei a nagyobbak, a (2) alternatíva ugyanis erős dekonjunktúrába került a kettős állampolgárság megszerzésének a magyar állam által biztosított lehetősége miatt, több szempont alapján is ítélve.

Noha a területalapú hatalommegosztásnak számító autonómia intézményesítése elől a román állam illetékesei következetesen és kitartóan elzárkóznak, és ebben a tekintetben rövid távon aligha várható elmozdulás, az RMDSZ huzamos kormányzati részvételének egyik pozitív hozadékaként könyvelhető el, hogy a nem területalapú hatalommegosztás[19] intézményesítése a fontosabb román pártok vezetőinek nyilatkozatai alapján nem elképzelhetetlen. Ennek az esélynek a valóra váltásához mindenekelőtt sok politikai bölcsességre és kitartó munkára lesz szükség, de sok fog múlni a körülményeken is: minden olyan fejlemény, amely a román politikai kultúra fontos elemeként megkövesedett, a magyarokkal szembeni gyanakvást erősíti, minden valószínűség szerint rontja a megvalósulás esélyeit.

Számolni kell továbbá azzal a körülménnyel, hogy az állampolgársági törvényt módosító parlamenti döntést követően kialakult közhangulat megfogalmazatlanul is azt az üzenetet hordozza, hogy jó magyar csak az lehet, aki él a – maguk vagy elődeik által a történelmi igazságtalanság számlájára írhatóan elvesztett – magyar állampolgárság visszaigénylésének a jogával, ami magyar nemzetállami nézőpontból valóban nehezen cáfolható állítás. Kérdés ellenben, hogy milyen konzekvenciái vannak ennek a közhangulatnak arra az erdélyi magyar emberre nézve, aki a szülőföldjén szeretne megmaradni „jó magyarnak”, és e célból abban érdekelt, hogy az erdélyi magyar közösség viszonya a román állammal minél előbb rendeződjék. Amennyiben

aláveti magát a közhangulat implicit követelményének és fölveszi a magyar állampolgárságot, előbb-utóbb minden valószínűség szerint elzárja maga előtt azt a lehetőséget, hogy kivegye a részét azokból az erőfeszítésekből, amelyek az erdélyi magyar közösségnek a román államhoz fűződő viszonyát próbálják szilárdabb jogi és politikai alapokra helyezni, hiszen a román állam illetékesei bizonyosra vehetően nem fogják tétlenül nézni, hogy magyar állampolgárok tömegesen foglaljanak el román állami hivatalokat vagy tisztségeket. Amennyiben nem él a kettős állampolgárság megszerzésének a lehetőségével, a magyar közösség viszonylatában kerülhet veszélybe a legitimitása, hiszen kellő alappal lesz kérdőre vonható a magyarsághoz fűződő lojalitását illetően.

És végül a magyar állampolgárság könnyített megszerzésének a lehetősége azáltal is kikezdi az önálló erdélyi magyar politikai közösség létrejöttének maradék esélyeit, hogy fokozza a Romániába szakadt nemzetrész egészére egyre jellemzőbb belső töredezettséget: a személyekre lebontott jogviszonyok révén tovább atomizálja a kisebbségi társadalmat, és – újólag és ezúttal talán visszafordíthatatlanul – az intézményesített diaszpóra állapotába kényszeríti az erdélyi magyar kisebbség tagjait.

Következtetés

■ A fenti okfejtés alapján érdekes következtetésre jutottunk tehát: azt a bő 90 éve válaszra váró kérdést, hogy lehet-e egyáltalán a román politikai közösség részének tekinteni az erdélyi magyarokat, a magyar állampolgárságnak a határon túli magyarokra való kiterjesztését lehetővé tevő politikai döntés gyakorlatilag levette a napirendről. Az erdélyi magyar kisebbség sorsa ezzel újra az Erdélyben, illetve Romániában élő magyar emberek kezébe van letéve, akik a magyar állampolgárság megkönnyített megszerzésének a felkínált lehetőségét mérlegelve fogják eldönteni, hogy a szülőföld iránti hűség vagy a kultúrnemzeti lojalitás a fontosabb szempont akkor, amikor az utódaikra átörökíthető magyar identitás határainak a fenntartása és biztonságossá tétele a kérdés. Az előbbi a román állam hatóságaival vívott küzdelem bizonytalan kilátásainak a folytatólagos fölvállalását és a magyar állam részéről érkező morális és anyagi támogatás fokozatos elvesztését fogja minden valószínűség szerint feltételezni, illetve eredményezni, míg az utóbbi a kulturális értelemben vett magyar nemzet és a magyar politikai közösség határainak az egyre hangsúlyosabb kongruenciájához vezet majd el. Noha a dolgok jelenlegi állása szerint e két alternatíva között az átjárás semmilyen változata nem látszik valószínűnek, nem lehet eleve kizárni, hogy közép- és hosszú távon a területelvűség, az állampolgárság és a kulturális hovatartozás közötti viszony kérdéseit a megosztott szuverenitás változatos viszonyrendszerei között újragondoló posztvesztfáliai fordulat lehetőségével is számolhatunk.

■ JEGYZETEK

1. Noha a jelen levő 22 szász és 5 román képviselő megszavazta az országgyűlés határozatait, az uniót is beleértve, mind a román, mind a szász elit elutasította Erdély Magyarországgal való egyesülését. Az ügy részleteiről és hátteréről lásd Egyed, 2000. Fontos megjegyezni továbbá, hogy Erdély akkor a királyságon belüli tartomány állapotából lépett az egység állapotába, ami a magyar koronához való tartozáson túl a közös kormányzat alatt való egyesülés révén jelentett többet a korábbi állapothoz képest.
2. „1. Teljes szabadság az összes együtt lakó népek számára. Minden nép saját nyelvén, kebeléből való egyének által fogja művelni, kormányozni magát és törvénykezését ellátni; minden nép ama egyének számának arányában, akik alkotják, meg fogja kapni a jogot a Törvényhozó Testületekben és az ország kormányzásában való képviseletre. 2. Egyenlő jogok és a felekezeti önkormányzat teljes szabadsága az állam összes felekezetei számára." (Magyar Kisebbség, 1995/2. 79–80.)
3. Szabadság 2010. 01. 11.
4. Monitorul Oficial Nr. 250. 1991. 12. 14.
5. Ez a szakasz a 2003-ban sorra került alkotmánymódosítást követően kiegészült, jelenlegi formája a következő: „Az állam alapja a román nép egysége és állampolgárainak szolidaritása."

6. Érdekes adalék, hogy az uralkodó nemzetállami logika mellett megjelenik a politikai közösség felszínes, „vékony" változata is az alkotmányban: a 4. szakasz 2. bekezdése szerint „Románia összes állampolgárának közös és oszthatatlan hazája, fajtól, nemzetiségtől, etnikai eredettől, nyelvtől, vallástól, nemtől, véleménytől, politikai hovatartozástól, vagyontól vagy társadalmi eredettől függetlenül." Túl azon, hogy ez a megfogalmazás, amely a román állam etnokulturális semlegességét tételezi, nyilvánvaló ellentmondásban áll többek között a 2. szakasz, 1. bekezdésével és a 4. szakasz 1. bekezdésével, az 1990-es évekkel kezdődően a politikatudományi szakirodalom számos érvvel szolgál arra nézvést, hogy a nemzetiségtől, etnikai eredettől, nyelvtől és vallástól elvonatkoztató közpolitikai megoldások nem képesek megfelelő védelmet biztosítani a nem domináns identitásközösségek tagjai számára, és legtöbb esetben asszimilációt eredményeznek. Lásd erről bővebben Salat 2001.

7. „Ébredj, román!" – az 1848-as forradalom idején született mozgalmi dal, a szöveg szerzője Andrei Mureşanu, a zene szerzőjét illetően a vélemények megoszlanak. A szöveg a nemzeti egység és a függetlenség eszméinek ad hangot, a román nép ellenségei ellen mozgósítva a közösség tagjait.

8. Az alkotmányból vett idézetek forrása: Románia Hivatalos Közlönye 188. sz. 2003. 11. 03.

9. A fentiekben összefoglalt megállapítások lényegét nem csorbítja sem az tény, hogy Románia Alkotmánya fontos kisebbségvédelmi kitételeket is tartalmaz (pl. a 6. szakaszának első bekezdése, amely szerint „Az állam elismeri és garantálja a nemzeti kisebbségekhez tartozó személyek jogát etnikai, kulturális, nyelvi és vallási identitásuk megtartásához, fejlesztéséhez és kifejezéséhez"), sem az a különös ellentmondás, hogy az Alkotmány hivatalos nyelvre vonatkozó előírása ellenére a 2001. évi 215-ös közigazgatási törvény implicit módon hivatalos nyelvként ismeri el a kisebbségi nyelveket azokban a közigazgatási egységekben, amelyekben az illető kisebbségek tagjainak a számaránya meghaladja a népesség 20 százalékát.

10. Lásd erről bővebben Salat 2007.

11. Ethnobarometer – Interethnic Relations in Romania. Research Center for Interethnic Relations, Kolozsvár, 2000 május–június; Barometer of Ethnic Relations. Ethnocultural Diversity Resource Center, Kolozsvár, 2001. november; Barometer of Ethnic Relations. Ethnocultural Diversity Resource Center, Kolozsvár, 2002 október.

12. "The Romanians 'enjoy' their nation, while the Hungarians are excluded from it. Or, to concieve the situation from an other point of view, the Hungarians exclude themselves from it, by entering the 'club' of the Hungarian nation, and enjoying its goods and services." (Culic 2001. 241.)

13. "The identity dilemma of the minority persons represents a considerable source of tension. On the one hand, the individual is often confronted with situations in which the two loyalties, the civic loyalty and the nationl, conflict. In many cases, irrespective of which of the two faces of identity prevails in his actions, attitudes and options, the result seems to be that of a null sum game, or even a negative sum game. In most situations where his ethnicity (identity) is relevant, these two dimensions can not be reconciled. On the other hand, this dual identity also represents a source of tension for the individual belonging to the majority population, that is the nation that constitutes his national state. The duality of the minority person gives rise to distrust, uncertainty, and suspicion. The majority person demands a kind of loyalty that the minority person can not offer. However, it is possible that a new kind of political and civic formalization of the minority person's status (maximal educational rights in the minority language, cultural and territorial self-government or other forms of civil and political organization) might change the content of the process during which the minority person builds his identity. Still, issues pertaining to this change are subject of further debate. Similarly, the way the majority population would relate to the minority in these conditions." (Culic 1999. 23–24.) Kiemelés az eredetiben.

14. A konklúzió alapjául többek között a következő adatok szolgálnak: „A nemzethez való tartozás kapcsán [az erdélyi magyar válaszadók] 82 százalékuk a magyar nemzet részének érzi az erdélyi magyarságot, de ugyanakkor 65 százalékuk a román nemzet részének is tekinti. Ez egy másik megerősítése annak, hogy egyszerre kettős integrációs folyamat figyelhető meg, ebből viszont a román nemzethez való integrálódás egy viszonylag új keletű folyamat." (Csata – Kiss – Veres, 2007. 8.)

15. Climat interetnic în România în pragul integrării europene Guvernul României. Departamentul pentru Relaţii Interetnice, Buc., 2006. december 4.

16. Fontos itt megjegyezni, hogy a román politikai osztály az erdélyi magyar közösség elismerését megvalósulni látja abban, hogy a magyaroknak van saját pártjuk, annak képviselői jelen vannak Románia parlamentjében és kormányában, részt vesznek a helyi adminisztrációban, valamint a dekoncentrált állami intézmények vezetőségében. Ezért, illetve néhány további pontosításért Horváth Andornak tartozom köszönettel.

17. A várható következmények számbavétele előtt fontos itt előrebocsátani, hogy több súlyos érvet lehet fölhozni annak a politikai döntésnek az alátámasztására, amely a magyar állampolgárság intézményének a Magyarország jelenlegi határain kívül élő magyarokra való kiterjesztését lehetővé tette. A történelmi jóvátétel többnyire szimbolikus, ám jelentőségét tekintve alá nem becsülhető gesztusa, illetve más európai államok példáira való hivatkozás mellett a döntés indokoltsága mellett szól az az érv, hogy miközben Magyarország demográfiai deficittel küzd, nem lehet tétlenül nézni, amint az utódállamokban kénytelen-kelletlen megtűrt, a közösségi megmaradásuk garanciájaként felfogott intézmények létrehozásában akadályoztatott kisebbségi magyarok asszimilálódnak, vagy szétszóródnak a világban. Ez az érv még abban a kevésbé őszinte, „dupla fenekű" üzenetre emlékeztető kalkuláció formájában is megállja a helyét, hogy a magyar állampolgárság elnyerése elvileg megerősíti identitásukban a határon túli magyarokat, akik ennek köszönhetően nagyobb eséllyel maradnak meg magyarnak a szülőföldjükön, de ha véletlenül az lesz a dolog vége, hogy a magyar állampolgársággal is rendelkező kisebbségi magyarok áttelepednek végül az anyaországba, az sem baj, illetve az is jobb, mintha elvesztenék magyar identitásukat.

18. E kérdéssel kapcsolatosan érdemes volna megvizsgálni és a magyar állam törekvéseivel párhuzamba állítani a román állam nemzetépítő stratégiájának néhány újabb keletű, az extraterritorialitás logikáját érvényesítő elemét is, ehhez azonban egy újabb elemzésre volna szükség, amely szétfeszítené ennek a dolgozatnak a kereteit.

19. Itt a hatalommegosztásnak nem a konszociációs, Arend Lijphart nevéhez fűződő változatára gondolok, amelynek több elemző véleménye szerint nem adottak a feltételei Romániában, hanem a fogalom Pippa Norris által javasolt értelmében, amely a Lijphart által azonosított és normatív modellként népszerűsített, négy kritérium – kormányzati nagykoalíció, szegmentális autonómia, arányos képviselet és kölcsönös vétójog – teljesülését feltételező változathoz képest (Lijphart, 2008) lazább és változatosabb intézményes keretek között is megvalósíthatónak véli a rivális közösségek közötti politikai együttműködést. Lásd erről Norris 2008.

■ IRODALOM

Andreescu, A. – Nastasă, L. – Varga Andrea (2003, szerk.): Minorităţi etnoculturale – Mărturii Documentare. Maghiarii din România (1956–1968). Centrul de Resurse pentru Diversitate Etnoculturală, Cluj-Napoca.
Aron, R. (1962): Paix et querre entre les nations. Calmann-Lévy, Paris.
Bárdi Nándor (2006): A romániai magyar elit generációs csoportjainak integrációs viszonyrendszere. In: Bárdi Nándor és Simon Attila (szerk.): Integrációs stratégiák a magyar kisebbségek történetében. Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja.
Culic, I. (1999): Between Civic and National Identity. In: Culic, I. – Horváth, I. – Stan, C. (szerk.): Reflections on Differences. Focus on Romania. Limes, Kvár. 13–24.
Culic, I. (2001): Nationhood and Identity: Romanians and Hungarians in Transylvania. In: Trancsényi, Balázs és Petrescu, Dragoş (szerk.) Nation-Building and Contested Identities: Romanian and Hungarian Case Studies. Regio Books–Polirom, Bp.–Iaşi, 227–248.
Csata Zsombor – Kiss Dénes – Veres Valér (2007): Románia (Erdély). In: Papp Z. Attila és Veres Valér (szerk.): Kárpát Panel 2007. A Kárpát-medencei magyarok társadalmi helyzete és perspektívái. Gyorsjelentés. MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Bp., 5–64.
Csepeli György – Örkény Antal – Székelyi Mária (2002): Nemzetek egymás tükrében. Balassi Kiadó, Bp.
Dahl, R. (1989): Democracy and Its Critics. Yale University Press, New Haven–London.
Deutsch, K. W. (1957): Political Community and the North Atlantic Area. Princeton University Press, Princeton (NJ).
Egyed Ákos (2000): Az 1848. évi erdélyi országgyűlés előzményeihez. Viták az országgyűlés programjáról. Aetas 3. sz. 176–197.
Frazer, E. (1999): The Problems of Communitarian Politics. Unity and Conflict. Oxford University Press, Oxford.
Goodin, R. E. – Klingeman, H. (eds.) (1998.): A New Handbook of Political Science. Oxford University Press, Oxford.
Griffiths, R. T. (2000): Europe's First Constitution: The European Political Community, 1952–1954. Federal Trust for Education and Research, London.
Horváth Sz. Ferenc (2007): Elutasítás és alkalmazkodás között. A romániai magyar kisebbségi elit politikai stratégiái (1931–1940). Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda.
K. Lengyel Zsolt (2007): A kompromisszum keresése. Tanulmányok a 20. századi transzszilvanizmus korai történetéhez.
Lichterman, P. (1998): The Search for Political Community. Cambridge University Press, Cambridge.
Liikanen, I. – Virkkunen, J. (é. n.): Reflections on the Political Construction of Identity in Estonia. 2011. 09. 15-i megtekintés, http://www.indepsocres.spb.ru/virkun_e.htm
Linklater, A. (1998): The Transformation of Political Community. Polity Press, Cambridge.
Lijphart, A. (2008): Thinking about Democracy. Power sharing and majority rule in theory and practice. Routledge, London–New York.
Livezeanu, I. (1998): Cultură şi naţionalism în România Mare, 1918–1930. Editura Humanitas, Buc.
Lohm, H. (2007): Javakheti after the Rose Revolution: Progress and Regress in the Pursuit of National Unity in Georgia. ECMI Working Paper. 38. sz.
Mann, M. (1986): The Sources of Social Power. Vol. I. A history of power from the beginning to A.D. 1760. Cambridge University Press, Cambridge.
Mann, M. (1993): The Sources of Social Power. Vol. II. The rise of classes and nation-states, 1760–1914. Cambridge University Press, Cambridge.
Mann, M. (2005): The Dark Side of Democracy. Explaining Ethnic Cleansing. Cambridge University Press, Cambridge.
Mauss, M. (1969): Suvres, t. 3. Cohésion sociale et divisions de la sociologie. Editions de Minuit, Paris.
Mazey, S. (1996): The development of the European idea: From sectoral integration to political union. In: Richardson, J. (ed.): European Union: Power and Policymaking. Routledge, London–New York.
Mouffe, Ch. (1992): Democratic Citizenship and Political Community. In: Mouffe, Ch. (ed.): Dimensions of Radical Democracy. Pluralism, Citizenship, Community, Verso. London, 225–239.
Nagy Mihály Zoltán (2009): Érdekképviseleti lehetőség – integrációs alku. In: Nagy Mihály Zoltán – Olti Ágoston (szerk.): Érdekképviselet vagy pártpolitika? Iratok a Magyar Népi Szövetség történetéhez 1944–1953. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 17–100.
Norris, P. (2008): Driving Democracy. Do Power-Sharing Institutions Work? Cambridge University Press, Cambridge.
Rokkan, S. (1973): Cities, States and Nations: A Dimensional Model for the Study of Contrast in Development. In: Rokkan, S. – Eisenstadt, S. (eds.): Building States and Nations. Sage, Beverly Hills (ACAL), 13–38.
Rokkan, S. (1973a): Center formation, nation-building and cultural diversity: Report on a UNESCO programme. In: Rokkan, S. és Eisenstadt, S. (ed.): Building States and Nations. Sage, Beverly Hills (A CAL), 73–97.
Rokkan, S. (1980): Territories, centers and peripheries: Toward a geo-ethnic–geo-economic–geopolitical model of differentiation within Western Europe. In: Gottman, J. (ed.): Center and Periphery. Spatial Variation in Politics. Sage, Beverly Hills, (ACAL), 163–206.

Rokkan, S. (1999): State Formation and Nation-Building. In: Flora, P. (eds.): State Formation and Nation-Building, and Mass Politics in Europe. The Theory of Stein Rokkan. Oxford University Press, Oxford. 93–224.
Rubinoff, A. G. (1998): The Construction of a Political Community. Integration and Identity in Goa. SAGE, London–Thousand Oaks–New Delhi.
Salat Levente (2001): Etnopolitika – a konfliktustól a méltányosságig. Az autentikus kisebbségi lét normatív alapjai. Mentor, Marosvásárhely.
Salat Levente (2007): Prevailing Identity Structures and Competing Ethnopolitical Strategies in Transylvania. Hungarian Studies, 21. 1. sz. 19–60.
Salat Levente – Stefano Bottoni – László Márton – Lázok Klára – Nagy Mihály Zoltán – Novák Csaba Zoltán – Olti Ágoston (2008): A nemzeti kisebbségek helyzete. A magyarok. Magyar Kisebbség XIII. 1–2. sz., 20–51.
Salat Levente (2011): Efectul domino al multiculturalismelor eşuate. Cogitus http://www.cogitus.ro/politica/efectul-domino-al-multiculturalismelor-esuate-esecul-multiculturalismului %E2%80%93esec-al-europei-unite
Saward, M. (2003): At the Edge of Political Theory: Political Community and Deliberative Democracy. Az epsNet Political Scientists in the New Europe című, Párizsban, június 13–14-én megtartott konferenciáján elhangzott előadás.
Schnapper, D. (1994): La communauté des citoyens. Sur l'idée moderne de nation. Éditions Gallimard, Paris.
Shahibzadeh, Y. – Selvik, K. (2007): Iran's Political Community. Gulf Studies, 7. sz.
Soreanu, R. (2005): Autodefinire şi heterodefinire a românilor şi maghiarilor din România. O analiză empirică a stereotipurilor etnice şi a fundamentelor diferite de definire a identităţii etnice. In: Bădescu, G. – Kivu, M. – Robotin, M. (coord.): Barometrul Relaţiilor Etnice 1994–2002. O perspectivă asupra climatului interetnice din România. CRDE, Cluj-Napoca, 65–88.
Weber, M. (1987): Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapjai. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp.
Barometer of Ethnic Relations (2001. november). Ethnocultural Diversity Resource Center, Kolozsvár.
Barometer of Ethnic Relations (2002 október). Ethnocultural Diversity Resource Center, Kolozsvár.
Climat interetnic în România în pragul integrării europene (2006. 12. 4.) Guvernul României. Departamentul pentru Relaţii Interetnice, Buc.
Ethnobarometer – Interethnic Relations in Romania (2000. május–június). Research Center for Interethnic Relations, Kolozsvár.
Gyulafehérvári Határozatok. Magyar Kisebbség I (1995). 2. sz. 79–80.
International Organization for Migration (2010): World Migration Report 2010. The Future of Migration: Building Capacities for Change. Geneve.
http://publications.iom.int/bookstore/free/WMR_2010_ENGLISH.pdf
UNDP (2004): Human Development Report 2004. Cultural liberty in today's diverse world. New York.
http://hdr.undp.org/en/media/hdr04_complete.pdf
România Alkotmánya. România Hivatalos Közlönye, XV. 188. sz. (2003. 11. 03.) 2–39.

KELETI BLOKK

■ *Eastern block* – választotta címül legutóbbi fotókiállításához Hajdu Tamás. Természetesen magyarul is odaírta: Keleti tömb. Ha most mégis inkább az angol változatra hivatkozunk, annak elsősorban a „block", azaz a blokk az oka. Ugyanis a Korunk stúdiógalériajában 2011-ben másodszor jelentkezett nagybányai állatorvos hiteles fényképi világa egyszerre kapcsolódik a városi létet az utóbbi évtizedekben meghatározó blokkvilághoz és ahhoz a keleti blokkhoz, amely európai uniós tagságunk ellenére oly nyomasztóan jelen van még életünkben.

Jól megfigyelt kontrasztokra építi képeit Hajdu Tamás (és ezt már előző, „Filés" kompozícióin is láthattuk). Kopár, osztatlan házfalak tövében álló autó, „gyeszákkal" a hátukon siető falusi asszonyok, két csúnya tömbház közt elárvult „Gold Plaza" a háttérben, buszmegálló a pusztaságban, mintha árvíz közepén volna, autóbuszra váró, de inkább ülve egymásnak magyarázó, fekete fejkendős vénasszonyok a városi megállóban, mobiltelefonozó férfi az árválkodó vonalas készülékek kínálata előtt, emberi alakokként mutogató vasúti jelzők a lerobbant, elhagyott, ugyancsak pusztasági megálló („halta") a sínek átelleni oldalán, miközben egy ember mégis a ház felé bandukol. Mindezeken túl az állatok: kutyák, macskák, társat keresve (például egyedüli élőként a temetői betonkeresztek között), lezárt befőttes üvegben úszkáló hal.

Lakónegyedi hétköznapok, olykor humorral vagy inkább keserű iróniával fűszerezve. Ha nem is katasztrófának mondhatók – hiszen az itt, illetve a szomszédságban lakók már ebben élnek –, a tragédia elemei fölfedezhetők bennük. És ami igazán tragikus: hozzászoktak, hozzászoktunk ehhez a környezethez, természetes módon vesszük tudomásul: Ez van. Csak rosszabb ne legyen…

Keleti blokk – a 21. század elején. Nagybányán. Romániában. Az Európai Unió keleti szélén.

Kántor Lajos

AZ AMERIKAI EGYESÜLT ÁLLAMOK HELYZETE A MAI VILÁGBAN

■ Az USA-nak jelenleg fekete bőrű elnöke van Barack Obama személyében. Szerepébe jól bedolgozta magát, mégis nehezen tudok vele megbarátkozni. Kiváló szónok, aki nagy reményeket keltett, amelyeket megvalósítani nem tudott.

Több mint kétszáz éve az amerikai alkotmány előírja, hogy az államelnök egyben miniszterelnök is, aki az ország ügyeit intézi, és hazáját külföldön és belföldön reprezentálja. Ugyanakkor pártjának véleményét is figyelembe kell vennie. Ezt a szerepet eljátszani nagyon nehéz, állandó kompromisszumokra van szükség. A republikánus párt pillanatnyilag nagyon erős, és reméli, hogy 2012-ben átveheti a hatalmat.

Az Egyesült Államok történetének három külpolitikai irányzata, az izolacionizmus (Monroe-doktrína), internacionalizmus (Wilson, Népszövetség, Egyesült Nemzetek és tagság sok más nemzetközi szervezetben) és az imperializmus valójában meghatározza az USA helyét és szerepét a világban.

Talán kívánatos lenne, ha az internacionalizmus erősödne, mert annak köszönhetjük a második világháború utáni felépítési programot, a Marshall-tervet. Ám a fejlődést nem lehet befolyásolni, türelemmel kell megvárnunk, hogyan fogják az amerikaiak saját jövőjüket alakítani.

Kína mindent elkövet, hogy nemzetközileg élvonalba kerüljön. 1400 millió lakosa van, az Egyesült Államoknak 300 millió. Ha a két nemzet katonai képességeit összehasonlítjuk, akkor az amerikaiak fölénye legkevesebb egy generációig fennáll. Ez biztosítja a világ stabilitását.

A kínaiak nem ismerik a misszionáriusi beállítottságot. Nyugaton a kereszténység és az iszlám a maga lépére akarta a világot formálni. A 16-tól a 19. századig az európaiak Latin-Amerikát, egész Ázsiát és majdnem egész Afrikát gyarmatosították. A kínaiak történelmében ez nem létezik. Mindezek ellenére Kína jelentősége világviszonylatban folyamatosan nő. Ugyanakkor belső problémái is erősödnek. Az életnívó jelentősen eltér a tengerparti és a belső tartományok között. Azonban Kína külpolitikája egyelőre nem veszélyezteti a szomszédos államokat.

Mao idejében vezették be az egy gyerek politikát. Ennek hatása csak ma állapítható meg teljes egészében. Nemcsak a férfiak fölöslegében és a nők hiányában, hanem a kínai társadalom elöregedésében. Kína lineáris emelkedése nem fog folytatódni. Ugyanakkor Európa elöregedése is tény. Gondolkodnunk kell azon, hogy a Föld kilenc milliárd embert elbír-e.

Ebben a bonyolult világban hogyan viselkednek az amerikaiak? Vitalitásuk és mobilitásuk töretlen, ami az egykori bevándorlók mentalitására vezethető vissza, e mentalitás és habitus jellemzi meghatározó módon a világ egyik politikailag és katonailag legerősebb államát.

Degenfeld Sándor

BENKŐ ELEK

LÁSZLÓ GYULA KOLOZSVÁRI ÉVEI, KÖZÉPKORI RÉGÉSZETI ÉS MŰVÉSZETTÖRTÉNETI MUNKÁSSÁGA

■ 1940 őszén, a második bécsi döntés után Teleki Pál miniszterelnök, Hóman Bálint vallás- és közoktatásügyi miniszter és Fáy István államtitkár többször is leutazik Kolozsvárra. Felfogásuk szerint Észak-Erdély visszanyerése nemcsak honvédségi és közigazgatási kérdés, hanem legalább ilyen fontos ennek az országrésznek a szellemi fejlesztése is. Ennek két alapintézményét a Kolozsvárra visszatérő Ferenc József Tudományegyetemben és a felállítandó Erdélyi Tudományos Intézetben jelölték meg. Ami a bennünket közelebbről érintő tudományágakat illeti, az újjászervezés terén a magyar vezetés először a kétségtelenül legnagyobb tekintéllyel rendelkező levéltárosra, Kelemen Lajosra gondolt, ám ő arra hivatkozva, hogy az elmúlt 22 évben kiesett a tudományos vérkeringésből, egyetemi feladatokat már nem vállalt. Azt viszont javasolta, hogy a népvándorlás kor és honfoglalás kor kutatására önálló tanszéket kell szervezni, és ennek élére a legalkalmasabb személynek László Gyulát tartja, akit a szervezés alatt lévő Erdélyi Tudományos Intézetbe is mint intézeti tanárt kellene kinevezni.

László Gyula neve ekkor már nem volt ismeretlen a magyar kulturális kormányzat előtt, egyrészt a Szent István-emlékkönyvbe írt koronázási jogartanulmánya miatt, másrészt azért, mert azon fiatal magyar értelmiségiek közé tartozott, akikre nagy hatással volt Teleki Pál magyarságtudományi érdeklődése és geopolitikája, továbbá Györffy Istvánnak a néphagyományokkal kapcsolatos munkássága. Aligha véletlen, hogy e körből többen is egyetemi-intézeti felkérést kaptak ekkor, elég Balassa Iván, Bónis György, K. Kovács László vagy Makkai László nevére utalni.

A Szekfű Gyuláék nemzedékéhez tartozó László Gyula szellemi képének formálódásakor tanult képzőművész volta mellett különösen fontos mozzanat az a bensőséges kapcsolat, ami Györffy Istvánhoz fűzte, és ami a régészet és a néprajztudomány kapcsolatának elmélyülését, ezen belül a magyar paraszti hagyományban megőrzött eszközkészítés történeti fontosságának felismerését eredményezte. A korszerű nemzettudat megformálásában Bartók és Kodály, illetve Móricz Zsigmond van rá nagy hatással, csak röviden utalok a barbárság vagy vélt barbárság kérdését zenei eszközökkel feszegető Allegro Barbaróra. Már Erdélyben, mint „a szegény ember régésze", a *Termés* folyóirat körül tömörülő írókhoz és kutatókhoz kapcsolódik, köztük a csángókat kutató Mikecs Lászlóval vagy a székelység problémáit kíméletlen őszinteséggel feltáró Bözödi Györggyel.

Erdélyi munkásságának alapját Hóman Bálint vallás- és közoktatásügyi miniszter 1940. október 19-én teremtette meg azzal, hogy kinevezte László Gyulát, az idő tájt a Magyar Nemzeti Múzeum segédőrét a kolozsvári Erdélyi Tudományos Intézet tagjává, egyben a m. kir. Ferenc József Tudományegyetem bölcsészettudományi karán intézeti tanárrá. Eskütételére néhány nappal később, Teleki Pál miniszterelnök és Hóman Bálint jelenlétében került sor az egyetem központi épületében. 1941. április 30-án „A népvándorlás és a magyar honfoglalás korának régészete" tárgykörben egyetemi

Elhangzott az ELTE Bölcsészettudományi Karán 2010 áprilisában tartott emlékülésen.

magántanárrá habilitált. Kevéssel ezután, 1941. június 24-én Zichy István, az Országos Magyar Történeti Múzeum főigazgatója megbízza László Gyulát, hogy „az Erdély területén előkerült népvándorlás kori leletekkel kapcsolatos teendőket (hitelesítő ásatás, felvételezés, ásatás stb.) a kolozsvári Erdélyi Nemzeti Múzeummal karöltve önállóan lássa el. A teljes tudományos és személyi együttműködés biztosítására a fontosabb ásatásokon Múzeumunk meghívott szakembere is részt vesz. Az Erdélyi Tudományos Intézet költségén végzett ásatások anyaga mindaddig a Magyar Nemzeti Múzeum Országos Magyar Történeti Múzeumának tulajdonát alkotja, amíg az erdélyi múzeumok ásatási területeinek kijelölése meg nem történik." Zichy felkérése nyomán László Gyula Kolozsvárra hozhatja barátját és kiváló segítőtársát, Méri Istvánt is.

1944. június 30-án a kormányzó László Gyulát a kolozsvári m. kir. Ferenc József Tudományegyetem honfoglalás kori régészeti tanszékére egyetemi nyilvános rendkívüli tanárnak nevezte ki.

Ekkorra, az 1940-es évek első felére László Gyula neve már széles körben ismert volt Kolozsváron és Erdély távoli vidékein is, az igényesebb középiskolai tanárok rendszeresen elküldték nagyobb tanítványaikat az Erdélyi Múzeum-Egyesület keretében tartott előadásaira. Apám 1943-ban gimnazistaként az Erdélyi Tudományos Intézet Erzsébet úti épületében sírlapokat írt és rajzolt osztálytársával és barátjával, Egyed Jánossal; betűvetésüknek Méri István szigorú kritikáját is ki kellett állnia.

László Gyula sokoldalúsága jól egybevágott Teleki Pálnak az egyetemi tanárról és feladatáról vallott felfogásával: a vidékre kinevezett professzor nem ingázik, hanem leköltözik a szóban forgó egyetemi városba, és ott tanári munkája mellett bekapcsolódik a szellemi életbe is. Az erdélyi írókkal és képzőművészekkel egyébként kiváló kapcsolatokat ápoló László Gyula pótolhatatlan kultúrmissziót látott el akkor, amikor közvetlen kutatási körét, a népvándorlás kor és a honfoglalás kor régészeti emlékanyagát és az életmódot, hit- és szokásvilágot túllépve egyetemi és nyilvános előadásokon az egyetemes művészettörténet nagy teljesítményeit mutatta be az ősember művészetétől a kortársakig, lebilincselő irodalmi tehetséggel és lélektani beleérzéssel. A hallgatókra gyakorolt személyes varázsa már ekkor közismert volt.

Kolozsvári éveinek legfontosabb munkája, *A honfoglaló magyar nép élete* (1944) megírása során a székelyekkel kapcsolatban is tett néhány figyelemre méltó, máig idézett megállapítást. Alaptétele, hogy az erdélyi, Küküllő menti avar tömb továbbélése jelenti a kulcsot e saját névvel, eredetmondával és rovásírással rendelkező magyar népcsoport eredetének kutatásakor. Azt is felvetette, hogy ezt az erdélyi népességet első királyaink a nyugati végekről, így a Fertő-tó környékéről és Mosonból, továbbá a későbbi Kisés Nagykunság területéről keletre telepített, magukat hunnak nevező avarokkal is erősítették, talán éppen a székelyföldi középkori falképeken gyakran szereplő Szent László idejében. Mindez évtizedeken át az ismert, de kevéssé valószínű hipotézisek sorába tartozott, nem utolsósorban azért, mert jelentős lélekszámú, tömbszerűen megtelepedett késő avar kori népességet a két Küküllő mentén máig nem sikerült kimutatni. Mindazonáltal az utóbbi években növekvő hangsúlyt kapott a fenti teóriacsokor egyik melléktétele, amikor a székelyföldi antropológiai kutatások összefüggéseket állapítottak meg itteni temetők, illetve bizonyos dunántúli, avar, Karoling- és kora Árpádkori temetők embertani anyaga között, többek között a bennük kimutatható mongolid elemek nyomán. Elképzelésének ösztönző hatása így még akkor is számottevő, ha a részletek többségéről a mai kutatás már másként vélekedik.

László Gyula fiatal korában erős érdeklődést tanúsított a freudi lélekelemzés iránt. Ennek hatása egy a Kolozs megyei Magyarszentpálról az Erdélyi Múzeum-Egyesület gyűjteményébe került Árpádkori oszlopfő (*Varázslat egy középkori falusi templomunkban*. Kolozsvár 1947) ábrázolásának elemzése. Az oszlopfejezeten szemérmetlen pózban kifaragott meztelen nőalak kultúrtörténeti vonatkozásait taglalva látszólag könnyen eligazodik a rontás és varázslat évezredes praktikáiban, valamint a tudat alá szorított én megnyilvánulásainak zűrzavaros világában éppúgy, mint másik ismert munkájában, egy 19. századi szamosháti kocsis-

történet elemzésekor a magyar ősvallás ágas-bogas kérdéseiben.

Erdélyi évei alatt sokat töpreng a székelyföldi középkori templomokban megfestett Szent László-legendacikluson, mely falképek szerinte még pogány kori örökséget őriznek: eredetileg nem Szent László és a kun párviadaláról, hanem kozmikus mítoszról, a világosság és a sötétség, a jó és a rossz küzdelméről volt szó. Ma, amikor számos részletkutatás nyomán e legendaciklus elterjedésében az udvari művészetnek és székelyföldi előkelők reprezentációs törekvéseinek tulajdonítunk fő szerepet, és tanulmányok sora elemzi az italobizánci falfestészet stiláris és ikonográfiai sajátosságait, maga a problémakör pedig letisztított vagy éppen frissen felfedezett emlékekkel bővült (csak példaként említem a homoródkarácsonyfalvi unitárius templomban meglepően jó állapotban előkerült Szent László-legendát, rövid rovásírásos felirattal), László Gyula egyik éles szemű megfigyelésére mindenképpen utalnunk kell. László Gyula többször is leírta, hogy a viaskodó felek eredetileg sebezhetetlenek lehettek, erre utalnak egyes falképeken a körülöttük látható visszapattant, törött nyílvesszők is. Ez utóbbi részlet, illetve a szokatlan irányba néző és nyilazó kunok mozdulata felkeltette az utóbbi évek kutatásának figyelmét, ami azzal a felismeréssel járt, hogy a lovas csatajelenet fölé ülő testhelyzetű, lebegő – sajnos nagyon erősen sérült – alakot festettek, minden bizonnyal a Szent Lászlót segítő Szűz Máriát, akiről visszapattantak az őt célba vevő pogány kunok nyílvesszői (Bögöz, Maksa).

Ezekben az években László Gyula további, középkori vonatkozású munkái a kolozsvári származású Márton és György Szent György-szobrának lószerszámához kapcsolódtak, felhasználva az Erdélyi Múzeum-Egyesület gyűjteményében őrzött, az eredeti szoborról készült gipszmásolatokat. Részt vett a kolozsvári Főtéren 1943-ban előkerült Árpád-kori temető hitelesítő ásatásánál is. Tudománytörténeti részlet, hogy a főtéri ásatás rendjén éppúgy támaszkodhatott a feltárás technikai részét lebonyolító Méri István segítségére, mint a gipszmásolat nyomán rekonstruált nyereg szerkesztési munkái során.

1944. szeptember 16-án az Egyetemi Tanács az erdélyi magyarság különböző képviselői kérésére úgy döntött, hogy az egyetem még ellenséges megszállás esetén sem távozik Kolozsvárról, dacolva a vallás- és közoktatásügyi miniszter ilyen értelmű kérésével. Kevéssel ezután, 1944. október 11-én Kolozsvárt megszállta a Vörös Hadsereg. László Gyula ekkor már nincs Kolozsváron, ugyanis a város 1944. június 2-i bombázása után családját Visegrádra, felesége rokonaihoz menekítette, és maga a háborús viszontagságok miatt csak a következő év március 18-án jelentkezhetett az egyetem rektoránál. Addigra a megszálló szovjet csapatok a helyi hatalmat már átadták az új román főispánnak, a Tudományegyetem neve elől a *magyar királyi* jelző éppúgy eltűnt, mint az alapító, *Ferenc József* császár neve, a tanárok purifikálásával, mai szóval „átvilágításával" pedig a Legfelső Tisztogató Bizottság indított boszorkányüldözést. Az egyetemi tanács László Gyula jelentkezését örömmel vette, igényt tartott további munkájára, és értelemszerűen semmi terhelő vádat nem hozott fel ellene. Ennek megfelelően a főispán 1945. április 25-én engedélyezte is ideiglenes tanári működését „a purifikálási eljárásig". Nyilvános rendes egyetemi tanári minőségben 1946. január 2-án köt vele munkaszerződést a román Nemzeti Oktatási Minisztérium.

A népi kollégiumok rendszerével rokonszenvező László Gyula egyetemi tanári munkája mellett 1945-től a kolozsvári Móricz Kollégiumnak a diákok által felkért tanár elnöke, ő tett javaslatot a heti szemináriumok tematikájára, a Kós Károly vezetésével rendbe tett Mátyás királyszülőházban. Kolozsvári közéleti jelentősége lett annak, hogy kiket hívtak meg ide előadónak és kiket nem.

1945-ben, aligha függetlenül az új politikai helyzettől, gyakran utal 1941–1942-es kijevi útjára. Az erről írt beszámolók tudományos kutatóutat emlegetnek, melynek keretében a szerző az egykori Lavra-kolostor épülettömbjében elhelyezett Történeti Múzeum anyagát, illetve a kiállításrendezés új, szovjet gyakorlatát tanulmányozhatta, a történelmi materializmus jegyében (*A korszerű régészeti múzeum. Tanulságok a kijevi Történeti Múzeum kiállításáról. Kolozsvár*

1945. Világosság 1945. június 8. előtt). Szűkebb baráti köre azonban már ekkor úgy tudta, hogy német kérésre, német katonai egyenruhában azért küldtek egy nemzetközi szakértő csoportot Kijevbe, hogy a háborúban megsérült múzeum anyagának Berlinbe szállítását készítsék elő, ám erről a bizottság tagjai – így László Gyula is – megbízóikat sikeresen lebeszélték. Ezt a szovjet hatóságok utóbb meg is köszönték a résztvevőknek.

1947. január 27-én, a Magyar Népi Szövetség Országos Központjának múzeumi értekezletén László Gyula jelentést terjesztett elő a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum helyzetéről, együttműködéséről a Mikó Kollégiummal, illetve a tervezett kiállítás állapotáról. 1948. május 4-én Csőgör Lajos kolozsvári rektor felkéri arra, hogy az Erdélyi Múzeum-Egyesület régészeti, történeti, művészeti és néprajzi tárai újrarendezésére tervezetet készítsen.

Nagy munkabírást igénylő, szerteágazó munkája közben László Gyula rövidke levelet kap 1949. február 18-i keltezéssel Tolnai Gábortól, a VKM Felsőoktatási és Tudományos Ügyosztálya vezetőjétől: „…arra kérnélek, sürgősen gyere fel Pestre […] Különféle tudományos tervek merültek fel Veled kapcsolatban s meg kellene ezeket beszélnünk." Tolnai e megbeszélés után már részletesebb levéllel fordul Balogh Edgárhoz, a Bolyai Egyetem rektorához: „A magyar kultúrpolitika átszervezése során az elmúlt fél évben hajtottuk végre felsőoktatásunk reformját. Most kerül sor tudományos intézményeink és múzeumaink újjászervezésére […] Az Országos Magyar Történeti Múzeum átszervezésénél nélkülözhetetlen szükségünk van László Gyulára. Őt szeretnénk kinevezni főigazgatóvá. (Azt is ide írom, hogy a pesti egyetem bölcsészeti karán az egyik régészeti tanszékre is őt akarjuk kinevezni.) Fölösleges éppen Neked beszélnem László Gyula képességeiről. Hazajövetelét különösképpen sürgeti az a körülmény, hogy Alföldi András Svájcba disszidált, Fettich Nándort pedig eltávolítottuk." Tolnai javaslata, amit romániai magyar pártvezetőkkel is egyeztetett, hogy László Gyulát rövidesen kinevezik a „Népvándorlás és az első magyar századok régészete" tanszékre nyilvános rendes tanárnak, majd szabadságot kap, hogy a Bolyai Egyetemen befejezhesse az 1948/49-es félévet. Ezután a tavaszi féléveket szerződéssel, mint magyar állampolgár a Bolyai Egyetemen töltené.

László Gyula, miközben lázasan készült új feladatára, és tervek, rajzok sokaságát alkotta az eljövendő nemzeti múzeumi kiállítás készülő terveihez, 1949 tavaszán már láthatta, hogy a két „népi demokrácia" barátságát és együttműködését hangsúlyozó tervek és nyilatkozatok mögött egyre sötétebb árnyak sejlenek. Azt persze nem tudhatta, hogy a Rajk László belügyminisztersége alatt köztársaságellenes összeesküvéssé nagyított Magyar Közösség-per nyomozati anyagában az ő neve is szerepelt 1947-ben, a Rajk László letartóztatását megelőző hetekben azonban már világosan érzékelte, hogy valami nincs rendben körülötte, személyét ugyanis kolozsvári magyar kommunisták részéről félreérthetetlen támadások érték. Aggodalmának hangot is adott egyik, 1949. május 16-án Kardos Lászlónak írt levelében, a válasz azonban még június 3-án is megnyugtatóan hangzott: „Azok a hírek, amelyeket leveled végén említesz, minden alapot nélkülöznek. A tervek pontosan ugyanazok, mint amikor Veled erről beszéltünk. A kinevezéseddel kapcsolatban azt írhatom, hogy folyamatban van a dolog, teljesen rendben, befejeződni azonban csak ennek a hónapnak a folyamán fog" – értesíti Klaniczay Tibor Kardos László nevében. Szinte ugyanekkor azonban a bukaresti magyar nagykövettől, Széll Jenőtől már olyan levelet kap, ami finom figyelmeztetést tartalmaz: a nagykövet „mint gyakorlott óvatos duhaj" azt tanácsolja neki, hogy függetlenül a majdani visszatérési lehetőségre tett román ígérettől, családostul és valamennyi ingóságát összecsomagolva induljon Budapestre, még akkor is, ha ez most többletmunkát jelent számára.

1949. július 18-án László Gyula beadványban vázolja az – akkor csak időszakinak gondolt – távozása miatti teendőket: a két főkollégiumot helyette Székely Zoltán, a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum őre látná el, ő is vizsgáztatna, de még jobb volna, ha ezt Szabó György kolozsvári régész és klasszikafilológus vállalná el. A szemináriumokat Ferenczi István tanársegédre is rá lehetne bízni. Szükség lenne egy gyakornok (Kiss Ani-

kó) felvételére is. Számol a román akadémiával közösen végzendő, az Olt melletti Ugrán tervezett ásatással is, Budapestre utazását – ki- és visszautazási vízummal – októberre tervezi. Mindezzel összhangban 1949. szeptember 17-én Balogh Edgár, a Bolyai Tudományegyetem rektora értesíti, hogy az egyetem alkalmazását az 1949/50-es tanévre is fenntartja.

1949. augusztus 5-én Dobrovits Aladár a Magyar Nemzeti Múzeum Tanácsa nevében megbízza az Országos Magyar Történeti Múzeum régészeti kiállításának rendezésével. A meghívást szeptember 6-án a Magyar Tudományos Tanács Titkársága is megerősítette, László Gyula számára a kiállítás rendezéséért tiszteletdíjat állapított meg.

Mire László Gyula 1949 őszén Budapestre érkezik, fölötte az ég évekre beborul: a politikai tisztogatások elérik Kardos Lászlót, a budapesti meghívás értelmi szerzőjét, riválisa „barátai" Budapesten a kijevi út miatt mint potenciális fasisztát feljelentik a Magyar Tudományos Tanács nagy hatalmú vezetőjénél, Gerőné Fazekas Erzsébetnél. Ennek eredményeként egyetemi kinevezésének tervét ejtették, októberben Tamás Lajos dékán rövid levélben tudatja vele, hogy „további intézkedésig Tanár Úr egyetemi előadásait nem vehetjük fel tanrendünkbe". Novemberben Kolozsvárt már Balogh Edgár rektort is letartóztatják, amint a Rajk-per ürügyén az erdélyi magyar értelmiség is a célkeresztbe kerül.

A „száműzetés", majd a Nemzeti Múzeum évei külön fejezetet képeznek, szempontunkból, a középkori régészet és művészettörténet felől nézve e korszak kiemelkedő és tanulságos vállalkozása az akkor még a Magyar Nemzeti Múzeumban őrzött Szent László-herma részletes vizsgálata, különös tekintettel az ötvöstechnikai részletekre és a sodronyzománc európai elterjedésére. Munkájának előképe Pósta Bélának a vizaknai kehelyről szóló, metrikus, illetve szerkesztési kérdésekre is kitérő tanulmánya volt. Napirenden tartotta a koronázási jelvényekkel kapcsolatos kutatásokat is.

Hosszú távú hatását tekintve két ennél fontosabb mozzanatot is meg kell említenünk. Egyrészt egyetemi tanári munkáját, aminek nyomán a magyar középkorkutatás nagy, úttörő nemzedéke látott munkához már az ötvenes évek második felében. Másrészt meghatározó szerepe volt annak a koncepciónak a kidolgozásában, mely szerint egymáshoz mozaikszerűen illeszkedő területek topográfiai kutatásával, egyben szakdolgozatok sorozatával országos jelentőségű településtörténeti ismeretekhez juthat a régészeti kutatás, különös tekintettel a honfoglalás kor és a kora Árpád-kor temetőihez kapcsolódó falusi települések felkutatására és módszeres feltárására. E kiterjedt munkához kapcsolódott László Gyula felgyői ásatása is.

Felidézve egyetemi éveinket az 1970-es évek derekán, pontosan emlékszem arra, hogy László Gyula támogató figyelemmel és szeretettel hallgatta meg beszámolóinkat, terveinket és egyre határozottabb igényeinket a középkori régészeti oktatás kibővítéséről, fejlesztéséről. Utódjának eredetileg a középkori régészet egyik legkiválóbb művelőjét, Horváth Istvánt szemelte ki.

Hosszú életének és szerteágazó munkásságának idevágó eredményeit áttekintve tévednénk, ha pályája sikerét a szilárd eredmények és az idők során kevéssé igazolható feltevések egyenlegével próbálnánk kifejezni. Ezen ugyanis legalább két súlyos mozzanat is túlmutat. Egyrészt szellemét, sokszor zavarba ejtő gondolkodásmódját és módszerét idézem, aminek köszönhetően a sokoldalú műveltséget, technikai tudást, beleérző képességet és a reáltudományok fontosságát jóval azelőtt képviselte saját példájával, mielőtt még ezt az interdiszciplinaritás eszméje és a posztmodern régészet kifejezetten igényelte volna. És ő volt az, aki megmutatta nekünk tudományunk nemzeti feladatait a hazánk földjében rejlő valamennyi régészeti lelet és művészeti emlék felelős szeretetével, a mítoszokon és romantikán túl a nemzettudatot és emberi önismeretet megalapozó humánum és szakmai tisztesség példájával.

TÖTSZEGI TEKLA

JÁTÉK ÉS ÍRÁSBELISÉG

■ Romániában a mindennapi beszédben, illetve az alkalmazott néprajz különböző területein folyó diskurzus napjainkig hangsúlyos motívuma az a néprajzi kutatások korai időszakát meghatározó vélekedés, miszerint a társadalmi használatban oralitás és írásbeliség szétválik, az első a tradicionális kultúrára, míg a második a hivatalos/magaskultúrára jellemző. E szemlélet szerint a folklóralkotás eredeti, érintetlen voltát épp a szóbeli hagyományozás biztosítja. A kurrens néprajzi kutatások egyik fontos területévé vált ugyanakkor annak vizsgálata, hogy milyen szerepe, milyen formái, műfajai jelennek meg az írásbeliségnek a tradicionális közösségek életében, illetve hogy a különféle írott források hogyan épülnek be, milyen hatást gyakorolnak a közösségek kultúrájára.[1]

Az előadás elméleti keretét Paul Zumhtor és Jan Assmann tézisei jelentik. Szóbeliség és írásbeliség egymásrahatásának kérdését kutatva Paul Zumhtor a szóbeliség három történeti típusát határozza meg. Az elsődleges (*oralité primaire*), a kevert (*oralité mixte*) és a másodlagos szóbeliséget (*oralité secondaire*). Az elsőnek semmilyen kapcsolata nincs az írással, a kevert és másodlagos szóbeliség közös jellemzője az írásbeliséggel való egyidejűsége egy adott társadalmi csoport gyakorlatában. A kevert szóbeliség az írott kultúra egyszerű jelenlétéből adódik, de esetében az írásbeliség hatása részleges, késleltetett. A másodlagos szóbeliség esetében az írás jelenléte meghatározó, a szóbeliség az írás révén alkotja újra önmagát.[2]

Jan Assmann az írás két egymástól gyökeresen eltérő funkcióját különíti el: az emberi emlékezet kiterjesztését szolgáló archiváló, deponatív funkciót, illetve a közzétételt, az emberi hang kiterjesztését támogató performatív funkciót.[3]

A fenti elméleti keretből kiindulva jelen tanulmány azt a folyamatot követi nyomon, amely során a tradicionális gyermekjáték 1. elsődleges kontextusából kikerül, regisztert vált; 2. visszakerül/bekerülve újból regisztert vált, s szerves részévé válik a közösségi kultúrának végül 3. eredeti szerepét nem képes már betölteni, megszűnik spontánul működni, s hagyományozása egy specialista feladatává válik, gyakorlata az iskolai keretekre szűkül vissza.

A tanulmány ötletét egy olyan erdélyi, zömmel magyar lakosságú faluban szerzett megfigyelések adták, amelynek közössége a 20. század folyamán épp a tradicionális kultúra több elemének kései továbbélése okán keltette fel a kutatók figyelmét. A különböző generációkhoz tartozó helybeliek mellett a faluban 39 évig tanító, mindvégig a közeli városból ingázó óvónővel is interjút készítettem, illetve felleltároztam személyes szakmai könyvtárának azokat a köteteit, amelyek gyermekjáték-leírásokat tartalmaztak. A hét romániai és öt magyarországi kiadású gyűjteményt bevallása szerint mindvégig forrásként használta. Az 1970-es, 1980-as években megjelent játékgyűjteményekből több megtalálható a helybeliek könyvespolcán is, bár a megkérdezettek egyike sem tanult/tanított/játszott játékot ezekből a kötetekből.

A tradicionális falusi közösségekben gyakorolt különféle játéktevékenységek elsősorban egy-egy korcsoport életében,[4] illetve a különféle rítusokban játszott szerepük kapcsán keltették fel a magyar néprajzkutatók figyelmét.[5]

A magyar szakirodalom a gyermekjátékokat „egy meghatározott életkori csoportnak a természeti és társadalmi környezettel való, minden külső kényszert nélkülöző, nem produktív, ikonikus jellegű, térben és időben szakadatlanul meg-

Készült az Európai Szociális Alap (ESF) társtámogatásával, a Babeş-Bolyai Tudományegyetem POSDRU 89/1.5/S/60189 posztdoktori ösztöndíjprogramja keretében.

nyilvánuló akciósorozataként", „a kultúrával való azonosulásnak, a kulturális adaptációnak, a szocializációnak fizikai és ideológiai objektivációjaként" határozza meg.[6] Egy másik meghatározás a fentiek mellett a játék örömforrás-voltát, illetve szinkretikus jellegét emeli ki. Beszédszöveg, ritmus, dallam, mozgás és eszköz szövetként összekapcsolódnak, egyszerre fejezvén ki az anyagi lét, a szellemi magatartásformák és a társas együttlétre vonatkozó aspektusokat.[7]

A magyar népi gyermekjátékok gyűjtésének igénye – akárcsak a más folklóralkotásoké – a nemzeti tudatosság erősödésével jelentkezik. A 19. század elejétől folyóiratokban, folklórgyűjteményekben nagy számban jelennek meg különféle, változó forrásértéket képviselő gyermekjáték-lejegyzések.

A gyermekjátékok nem csupán mint a nemzeti kultúra megteremtéséhez fontos ősi műveltségelemek bírnak jelentőséggel ebben az időszakban, de az 1868-as népoktatási törvény nyomán gyökeresen átalakuló közoktatás módszertanának is fontos elemei.

A különféle készségek és képességek fejlesztésében, a gyermekek szocializációban játszott szerepe okán a játék felé fokozott figyelem irányul. Friedrich Fröbelnek a játékos foglalkozásokat a nevelés központi elemévé emelő gyermekkert-koncepciója már megjelenésének idején ismert Magyarországon is. A módszer ismertetése és kritikája egyaránt megjelenik a néptanítók szakmai fórumának, a *Néptanítók Lapjá*nak hasábjain.[8]

A gyermekjátékok gyűjtésének, iskolai hasznosításának kérdése a korszak szakmai és sajtódiskurzusában egyaránt jelen van. A *Vasárnapi Újság* egy közel ötven, az iskolában zömmel tiltott játékot felsoroló 1802-es iskolai jegyzőkönyvrészlet közlése kapcsán mutat rá a játékok fontosságára.[9] Az első népiskolai módszertani munkák kidolgozója, Kiss Áron 1883-ban az Országos Tanítógyűlésen nagyszabású gyermekjátékgyűjtést kezdeményez. Az indítványnak 1885-ben miniszteri rendelet ad nyomatékot.[10] A gyűjtésben 193 település 214 tanítója vett részt. A települések 20 százaléka a mai Románia területén található.

A gyűjtés eredményeként jelent meg 1891-ben *A magyar gyermekjáték-gyűjtemény*. A közel ezer játékot tartalmazó gyűjtemény Kiss Áron szemléletét tükrözi. Nem tartalmaz nemzetiségi használatból származó, illetve idegennek ítélt játékokat, a nagyobb hasonlóságot mutató játékváltozatok kimaradtak a válogatásból, ugyanakkor bekerültek korábban nyomtatásban megjelent vagy kéziratokban hozzáférhető leírások is. A gyűjteményből teljességgel hiányoznak a labdajátékok, amelyek közlésének kérdését Porzsolt Lajos *A magyar labdajátékok* című kötetének 1885-ös megjelenése után a szerző megoldottnak tekinti.

A kötet bevallott célja: megfelelő oktatási segédanyagot szolgáltatni a népoktatás számára. A gyűjtemény megjelenésének évében két válogatás is napvilágot lát: egyik az elemi népiskolai tanítók, a másik a gyermekek számára. Kiss Áron 1894-ben Kun Alajossal közösen *Játéktanító vezérkönyv*et is megjelentet. Néhány énekes játék rövid változata bekerül a népiskolai olvasókönyvekbe is.

A Kiss Áron-féle kezdeményezéssel egy hosszú, napjainkig tartó folyamat indul el. A 20. század elején fellendülő s a technika lehetőségeit egyre inkább a gyűjtés és feldolgozás szolgálatába állító tudományos kutatás s ennek publikációi mellett a 20. század második felében számos, kifejezetten oktatási/nevelési segédanyagnak szánt magyar gyermekjáték-gyűjtemény jelenik meg Romániában is,[11] illetve a gyermekjáték-leírások helyet kapnak az olvasás- és énekkönyvekben, kisiskolások szöveggyűjteményeiben, gyermekfolyóiratokban is.

A gyűjteményekben szereplő játékok több-kevesebb következetességgel használt forráskiadványai különböző jellegűek: rendszeresen szerepel ezek között Kiss Áron kötete, a Magyar Tudományos Akadémia 1951-ben megjelent gyermekjáték-gyűjteménye,[12] de gyakori a másodlagos forráshoz való fordulás, a publikált válogatásból való átvétel is. A gyűjteményekben szereplő játékok többsége szöveges vagy énekes-mozgásos játék. A rendszerváltás után (1989) erőteljesebb a magyarországi kiadványok jelenléte. Többségük a MTA Zenetudományi Intézete Játékarchívumában őrzött gyűjtések alapján készült, néprajzos szakember által végzett válogatás.[13] A szöveges leírások mellett napjainkhoz közeledve egyre

inkább megjelennek a multimédiás eszközös (CD-rom, DVD, internetes kereshető adatbázisok) megjelenítések.[14]

A gyermekjáték tehát kikerül saját kontextusából, regisztert vált, írásban rögzítik, nyomtatásban jelentetik meg. A fentieket ismeretében a következő elméleti síkon megfogalmazódó problémák merülnek fel.

Szóbeliség és írásbeliség viszonyát taglalva Keszeg Vilmos fogalmazza meg, hogy egy szöveg szóbeli és írásbeli kivitelezése közti különbség nem csupán technológiai jellegű, a kommunikációs gyakorlatban hol az egyikhez, hol a másikhoz rendelődik jelentésmegkülönböztető funkció. Az oralitás legfontosabb sajátosságaiként a kiegészítő kódokat, a beszéd esemény voltát és kontextusra nyitott jellegét, a szöveg egyediségét és a memorizálás kényszerét említi. Ezzel szemben az írott szöveg függetlenedik kontextusától, az emlékezet kihelyezésének egy formája, az írással megnő az egyedi szövegek száma, a szövegkontextus hiányában alapvető követelmény az explicit jelleg. Az írott szöveg vizuális természetű, s áthidalja a fizikai határokat.[15]

A tradicionális gyermekjátékok hangsúlyosan jelenidejűségre, szóbeliségre épülnek: hangzó beszédből, gesztusokból, mozdulatokból és interakcióból építkeznek. Az egy adott játszóközösség által ismert, gyakorolt játékok közül való válogatás egy konkrét játszóközösségben zajló belső mechanizmus eredménye. Minden egyes játékesemény a közösségi normákhoz, elvárásokhoz igazodó, de mégis egyszeri, egyedi teljesítmény, melynek minőségét a játékakció helye, ideje, a rendelkezésre álló anyagi javak, eszközök, a részt vevő csoport összetétele, a játszók száma, neme, kora, személyisége, előzetes ismeretei és tapasztalatai, személyes kapcsolatai és preferenciái egyaránt befolyásolják.

A lejegyzés ezzel szemben egyetlen konkrét játékesemény során tapasztalt vagy több játékeseményből absztrahált lényeges elemek (szabályosságok, térformák, eszközök, szöveg és dallam) vizuális (nyelvi, zenei, képi) jelrendszer segítségével való rögzítésére koncentrál. Ezek a gondolati-nyelvi műveletek a megfigyelő/elmesélő-lejegyző személyén/szűrőjén keresztül valósulnak meg. Számos, a játékeseményben élénken jelen lévő elem (hangsúly, hanglejtés, intonáció, ritmus, arány, térhasználat, testtechnika stb.) megjeleníthetetlen, vagy csupán sematikusan jelezhető. A társadalmi kontextusából kiragadott, az írás által kimerevített játék elveszti eredeti társadalmi funkcióját, helyette elsődleges funkcióként maga a rögzítés, a tények tartós megőrzésének, konzerválásának az igénye lép.[16]

A lejegyzések nagyközönség számára való publikálását újabb gondolati-nyelvi műveletek előzik meg. A gyűjteményszerkesztő összehasonlít, válogat a lejegyzett játékok között, különféle szempontok szerint (pl. életkor, szöveg, mozgásforma, hangterjedelem) csoportosítja őket. Az explicitség érdekében egyszerűsít, kiemel, tömörít, alkalmanként szövegrészeket helyettesít. Ebben a másodlagos kontextusban a játék gyűjtésének helye irreleváns információ, így a kötetekből – a legfrissebb, néprajzos szakemberek által irányított válogatások kivételével – hiányzik. Ugyanannak a játéknak egyetlen variánsa jelenik meg, amely a közvetítő (könyv, tanító) presztízse révén egyfajta normatív változatként jelentkezik, s egyben invariánssá lép elő.[17]

A játékok gyűjteményeken keresztüli széles területen való „szórása", terjesztése a „hely egysége"[18] kérdésének az újragondolására késztet. Peter Burke az oktatás,[19] Keszeg Vilmos az írás következményeit taglalva hívja fel a figyelmet, hogy az írás (nyomtatott, irodalom, sajtó, kézírás) gyengíti a helyi kultúrákat.[20] A Kiss Áron-féle gyűjtemények megjelenésének idején a magyar falusi közösségeket gazdag, organikus játékkultúra jellemezte. Az egyes játéktípusok a 19. század végén, 20. század elején széles körben elterjedtek voltak, számos variánssal rendelkeztek.

A 20. századi játékkutatások némelyike arra is reflektál,[21] hogy a tanítótól, óvónőtől tanult játékok egy része beépült a közösség játékkultúrájába, mások viszont sohasem lépték túl az iskolai keretet. Az egyik romániai gyermeklap, a *Jóbarát* által 1971-ben meghirdetett *Népi játék- és játékszer gyűjtés* pályázatára[22] beküldött 2385 hitelesnek ítélt játéktárgy és 2700 oldalnyi játékleírás, a szakirodalmi példák s saját terepgyűjté-

sem is azt igazolja, hogy a 20. század közepéig az erdélyi falvak egy részében még mindig gazdag, organikus játékkultúra létezett, amely amellett, hogy örömet szerzett, fontos szerepet játszott a gyermekek szocializációjában. Léteztek még a játéknak közösségi alkalmai, helyszínei, ideje, a játszók kialakult, rendszeres kor, nem, utcák, szomszédságok szerint szerveződő csoportjai. Működött még a tradicionális társadalmakra jellemző szűrőszerep is, amely alapján eldőlt, hogy egy-egy újabb elem bekerül vagy nem az adott közösség gyakorlatába. A tanítói közvetítéssel megismert, igen gyakran írott forrásból, másodlagos kontextusból származó játék alkalmanként tehát egy-egy közösség játékkultúrájának organikus részévé vált. Nem csupán az iskolai szüneteken, testnevelési órákon játszották őket, hanem a hétvégi közös, utcai játszókban, táncok szüneteiben is. A nagyobb gyermekek gyakran maguk tanították meg, vonták be a játékba rájuk bízott kisebb testvéreiket.

A falusiak életmódjának különösen az 1960-as évek végétől, az 1970-es évek elejétől megfigyelhető, bár kétségtelenül közösségenként eltérő ütemű átalakulásával, a felnőttek városi munkavállalásának általánossá válásával, a különféle fogyasztási javak iránti igény hangsúlyossá válásával a gyermekek játékkultúrája is fokozatosan átalakult. A tradicionális játékalkalmak megszűnésével, újabb játékszerek/játéktípusok (pl. társasjátékok, sportjátékok) általánossá válásával, illetve a játékesemény fokozatos nuklearizálódásával és individualizálásával a népi gyermekjátékok közvetítése mindinkább a nevelők feladata, maga a játék is visszaszorul az iskolai, illetve a szervezett szabadidős tevékenység területére. A tradicionális gyermekjátékok korábbiakban jelzett szerepe, a játékok spontaneitása, változatgazdagsága mind kevésbé érvényesül. A rendszerváltás nyomán újabb hangsúlyos életmódbeli változásokra került sor. A társadalom egyre erőteljesebb individualizációja a gyermekek játékkultúrájának alakulásában is tetten érhető. A megannyi televíziócsatorna kínálata, hang- és videokazetták, majd a multimédiás eszközök megjelenése végképp az óvodai, iskolai órákra, köri tevékenységekre, színpadi szereplésekre száműzte a tradicionális gyermekjátékokat. Napjaink felé haladva a játszók jellemző korosztálya egyre süllyedőbb tendenciát mutat. A folyamat révén az óvónő, a tanító, a játszóházvezető a játék közvetítésének specialistájaként, az írott játékgyűjtemény ennek a szerepnek az eszközeként jelentkezik. Az írás mellett ugyanakkor feltűnik egy újabb, a mediatizált oralitásra épülő játékközvetítő: a hangszalag, a film, a számítógép megfelelő programja. Az újabb gyermekjáték-kiadványokhoz alkalmanként CD-melléklet társul, amelyről a gyermekjátékokat – az íráshoz hasonlóan – a fizikai határokat áthágva ismerheti meg az érdeklődő.

Összefoglalóan elmondható, hogy mindaddig, míg a közösségek életmódjában a tradíciók meghatározóak voltak, a gyermekjátékok írásba öntése és írásban való terjesztése megtermékenyítőleg hatott a játékkultúrára, bár kétségkívül hozzájárult a játékkultúra helyi jellegének lazulásához. Bár az írás kimerevíti a játékot, a közösség, amennyiben beemeli azt a saját játékkultúrájába, újból felruházza az oralitásra jellemző valamennyi sajátossággal. Az írás akkor nem tudja ezt a szerepet közvetve sem betölteni, hogyha a közösség maga nem képes már élni azokkal az eszközökkel, amelyek ezt lehetővé tennék. Ebben a végső stádiumban az írás a specialista segédeszközévé válik. A családi könyvtár polcán álló játékgyűjtemény csak könyv, amelyből legfeljebb olvasunk.

JEGYZETEK

1. Keszeg Vilmos 1980-as években, 1990-es évek elején végzett egyéni kutatásai már jelzik, a későbbiek pedig tartalommal töltik ki azt a kutatási paradigmát, amely alapján irányításával a kolozsvári BBTE Magyar Néprajz és Antropológia tanszékén a populáris írásbeliség különböző formáit, azok változásait, kontextusait, a hozzájuk kapcsolódó mentalitásokat és habitusokat vizsgáló komplex kutatási program bontakozik ki.

2. Vö. Paul Zumhtor: Oralité. In: Intermédialités: histoire et théorie des arts, des lettres et des techniques / Intermediality: History and Theory of the Arts, Literature and Technologies. 2008. 12. 169–202. http://id.erudit.org/iderudit/039239ar (2011. 11. 17)

3. Vö. Jan Assmann: Írás és normativitás. In: Uő: Uralom és üdvösség. Politikai teológia az ókori Egyiptomban, Izraelben és Európában. Atlantis Könyvkiadó, Bp., 215–239.

4. Lásd pl. Kresz Mária: A fiatalság társas élete a kalotaszegi Nyárszón. Néprajzi Közlemények 1960. 93–121; Gazda Klára: Gyermekvilág Esztelneken. Kriterion, Buk. 1980.
5. Összefoglalóan lásd Pozsony Ferenc: Erdélyi népszokások. Kriza János Néprajzi Társaság – Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék, Kvár, 2006.
6. Niedermüller Péter: Magyar népi játékok. In: Hoppál Mihály (szerk.): Népzene – néptánc – népi játék. Akadémiai Kiadó, Bp., 1990. 538.
7. Gazda Klára: Gyermekfolklór. In: Keszeg Vilmos (szerk.): Magyar népi kultúra: Alapfogalmak, folklór, anyagi kultúra. Ábel Kiadó, Kvár, 2008. 87.
8. Vö. Tészabó Júlia: A játék pedagógiai hasznáról zajló viták a Néptanítók Lapjában, szerepük a tanítói professzió kialakulásában. Iskolakultúra 2008. 5–6. 66–75.
9. Szilágyi István: A gyermekjátékok ügyében. Vasárnapi Újság 1874. 41.
10. Vö. Kiss Áron: Magyar gyermekjáték-gyűjtemény. Bp., 1891 [2002]. XI.
11. Lásd pl. Szilágyi Anna – Kerekes Ella: Bújj, bújj, zöldág. Óvodások könyve. Ifjúsági Könyvkiadó, Buk., 1968; Selmeczi Marcella (összeállította): Csiga-biga palota. Óvodások daloskönyve. Kriterion, Buk., 1971; Szedem szép virágom. Kisgyermekek játékoskönyve. Kriterion Könyvkiadó, Buk., 1972; Péterfy Emília et alii: Nyitva van az aranykapu. Versek, mesék, játékok óvodásoknak. Kriterion Könyvkiadó, Buk., 1982.
12. Kerényi György (szerk.): A magyar népzene tára I. Gyermekjátékok. Bp. 1951.
13. Lásd pl. Lázár Katalin: Népi játékok. Planétás, Budapest, 1997; Uő: Gyertek, gyertek játszani I–IV. Eötvös József Könyvkiadó, Bp., 2002–2008.
14. Lásd pl. Lázár Katalin: Népi játékok. Planétás Kiadó, Bp., 1997; Csányi János (szerk.): Játékvilág Magyarországon. Bp.; http://www.homoludens.hu
15. Keszeg Vilmos: Alfabetizáció, írásszokások, populáris írásbeliség. Kriza János Néprajzi Társaság, Kvár, 2008. 80–86.
16. Voigt Vilmos fogalmazza meg, hogy a folklórművészet helyhez alkalmazott, ami variálódást eredményez. Amint a folklóralkotás relikviává válik, a variálódás megszűnik. Vö. Voigt Vilmos: A folklóralkotások elemzése. Akadémiai Kiadó, Bp., 1972. 206.
17. Michael Heim hívja fel arra a figyelmet, hogy alapvető, közvetítő szerepe mellett a könyv meghatározza azt az utat, amelyen keresztül a megismerés lehetséges, s ezáltal a dolgok modellezésére irányítja a figyelmet. Vö. Heim Michael: Az elme klasszikus modellje és a könyv. In: Nyíri Kristóf – Szécsi Gábor (szerk.): Szóbeliség és írásbeliség. A kommunikációs technológiák története Homéroszt ól Heideggerig. Áron Kiadó, Bp., 1998. 231.
18. Hermann Bausinger: Népi kultúra a technika korszakában. Osiris–Századvég, Bp., 1995.
19. Peter Burke: Népi kultúra a kora újkori Európában. Századvég – Hajnal István Kör, Bp. – idézi Keszeg Vilmos: i. m. 97.
20. Keszeg Vilmos: i. m. 97.
21. Gazda Klára 1970-es években végzett mélyfúrást egyetlen falu gyermekvilágára s az abban meghatározó szereppel bíró játékkultúrára vonatkozóan. A játékkutatásban egyedülálló módon az általa gyűjtött 720 játék és játékszer időbeli rétegződését, a hagyományozás útját is vizsgálta. Lásd Gazda Klára: Gyermekvilág Esztelneken.
22. A kérdésről lásd Szabó Zsolt: Irányított néprajzi gyűjtőversenyek általános iskolás tanulókkal. In: Dr. Kós Károly (szerk.): Népismereti Dolgozatok. Buk., 1976. 73–84. A pályázatra beérkezett anyag ma a Székely Nemzeti Múzeum tulajdonát képezi, feldolgozása még nem történt meg. Az írásbeliségvizsgálat izgalmas, de jelen elemzésünk keretein túlmutató aspektusát képezik a pályázatra beküldött játékleírások.

JAKABFFY TAMÁS

SMINKELÉS VÉSŐVEL, AVAGY MI LETT VOLNA, HA A JÖVŐ MÉGSEM ÍGY FOG JÖNNI

■ A századunk első felébe vetített fiktív interjúk megírásakor páratlan élvezettel ajándékozhatta meg Láng Zsolt magamagát, még akkor is, ha tisztában volt – már hogyne lett volna! – ennek iszonyú kockázataival. Gondolom, egyszer-másszor delejes borzongás tölthette el, hiperbolizálván mai fennforgó ismerőseinek szellemi arcát (profilját – mondhatnók netfertőzve), irodalmi befutottakét és üdvöskékét; kedvére beskatulyázhatta egy imaginárius kultúrtörténetbe, amit s akiket, ugyancsak vizionált folyamatok sodrában, maradandókként pécézett ki. Életpályákat kreált, mások esetében megengedte magának a teljes elhallgatást, pár oldalon kanonizálást és kanalizálást – értsd: elsüllyesztést – „eszközölt" játszi lezserséggel.

Irodai nyomtatóalkalmatossággal sokszorosított, nyomdailag fedőlapozott és kötött, mutatós, számozott – hiszen csupán száz példányban készített –, magánkiadású könyvecske *A jövő emberei*. De azért (biztos, ami biztos) nemzetközi szabványkódszámmal van ellátva, hiszen örökkévalóság is van a világon. Hogy (*vulgo*) miként szökkent szárba a Bookarttal fenntartott jó viszony (értsd: mit és mikor ígért az egyébként kiadói tanácstag Láng, mit kapott ehelyett Hajdú Áron kiadóigazgató, ki mit gondol a Székelyföldről és milyen politikai konstellációkban érdemes úgy lát(tat)ni a jövőt, ahogy épp), az legfeljebb tejszínhabként szolgálhat ahhoz az élvezkedéshez – immár az olvasó oldalán –, amellyel a tizenegy kváziinterjú elfogyasztása jár. Persze azt is el tudom képzelni, hogy a kimaradtak közül többeket – már azokat, akik Láng Zsolt erdélyi irodalom*történendé*sében nem jutnak jelentősebb szerephez – inkább a sikítófrász hat át, de hát a prognózisok már csak ilyenek, kivált ha merő játékból esnek – igaz, nem „tétlenül", sőt nagyon is téttel.

De tényleg: mi a tétje efféle jövőembereket *megcsinálni*?! A felszínen ugyanis leginkább az látszik, hogy Láng – vagyis az általa konstituált kérdező – többé vagy kevésbé világló aurákat rajzol a kiválasztottak köré (rögtön a kiválasztás tényével!), hiúságokat, allűröket, különc szokásokat nevez meg szerető megbocsátással, a kérdezőben olykor naivat és jól informált stréberkét is egybegyúrva piszkál ki a kérdezettből óvatlanul árulkodó reakciókat. S mi van a felszín alatt? Hogy a jövő embereinek hol élhető, hol meg elviselhetetlenül szűkös a szellemi léttér Erdélyben; hogy nem elképzelhetetlen a köldöknéző, minden nagyvonalúságtól ment újtranszszilvanizmus tarolása; hogy az elit-migráció nem is olyan nyomasztó, hiszen a két- vagy többlakiság közönséges és semleges életvalósággá válik; hogy a középszer dominanciája maga alá teperi az értelmiséget, ennek dacára elképzelhető a kulturális párbeszéd, igaz, beszűkült mezőben. Az van a felszín alatt továbbá,

Erre nézve egy 2061-es keletű beszélgetésben Szabó Róbert Csaba szájába adja Láng az alkalmasint legdehonesztálóbb (?) választ: „Ott meg mindegyik város falu maradt, még Udvarhely is, ahol volt színház és filharmónia is, sőt mozgásszínház is működött, pénz is volt, hála a vállalkozóknak, a szénégetőknek és a fakitermelőknek, no meg a turizmusnak. De hát olyasmi ez, mint az orosz foci. Nézze meg, odavihetik a nagy angol edzőket, a legnagyobb angol focistákat vagy brazilokat, argentinokat, bárkiket, a foci orosz foci marad, az orosz foci szelleme uralja a játékot. A székely városokban egy falu szelleme lakik, és még az új negyedeiben sem tud ettől a szellemtől szabadulni." (E „Kovács Ábel Junior" által kezdeményezett beszélgetés a legkésőbbi a könyvben, azonos évben jegyzik a Balázs Imre József-interjúval.)

hogy fölösleges dolog nyomasztó értékítéletekkel megpakolni a jövővízióinkat, mert a levésünk kulturális értelmezhetőségéhez (ez is egyféle létszükséglet!) továbbra is adatnak eszközök, például és elsőként maga a nyelv, a mondatok, amelyek – bármilyen valóságtól elrugaszkodottnak tűnik is – léttételező erőt képviselnek. Ahogy azt a százéves (mindent túlélő?) Markó Béla ennunciálja a 2051-ben jegyzett beszélgetésben.

De ha már Markónál tartunk: talán a vele folytatott „Szabó Viktor Máriusz"-interjú árulkodik leginkább arról a kultúrpolitikai diagnózisról, amely nem hordhatja más, mint Láng névbélyegzőjét. Hogy a 2010-es éveket a „retrográd giccs" túltermelése, a hömpölygő „provinciális dagonya" jellemzi leginkább – ez jószerével csupán ártalmatlanul általános jellemzés a következő kérdés(be bújtatott vélekedés)hez képest: „SZVM: […] Miért nem számoltak le a feudális magyar szokásokkal, a romantikus nemzetfelfogással, a dzsentroid kultúraellenességgel? Az Ön idejében [ti. a Markóéban] az iskolákban, a magyar iskolákban is a hátsó bejáraton közlekedtek a diákok, és a diákönkormányzatoknak tanárok voltak a vezetői. Másfelől meg a nyári táborokban harci indulókat, sőt revizionista magyar dalokat zengtek a gyermekek. Nem kellett volna ezen változtatni?" De ne csüggedjünk! Láng szerint a fenti borzalmak tetézhetők (amúgy „még csak" a tízes évek derekán vagyunk!) A százéves Markó ugyanis így válaszol arra a kérdésre, miért nem hatott oda, amikor tehette, hogy a művészeteket és a kultúrát általában kiemeljék a provincializmusból: „Ha én lettem volna a felemelkedés kerékkötője, akkor utánam nem önti el a kultúrát az, ami elöntötte. Rovásírás-oktatás az iskolákban, magyar–sumér szak a Sapientia Egyetemen, Wass Albert szavalóversenyek az iskolákban, Árpád sólymai az óvodákban, Megéneklünk Pannónia a Kárpát-medencében." De!: „Természetesen az igazsághoz tartozik, ha maradok [ti. „funkcióban"], akkor sem biztos, hogy mindez elkerülhető lett volna. A kultúrpolitikát a korszellem irányítja."

Ez utóbbi öt szó pedig, sajnos, kínzó igazságot hirdet ki.

Nem véletlenül került első bekezdésembe a *hiperbola*, egy retorikai-stiliszti-kai alakzatra utaló szakkifejezés, amely alapvetően (romantikus) túlzást jelent. Igaz, nem elsődleges jelentésében használom – s egy szálat se „romantikusul". De végső soron úgy működnek ezek a jövőbe projektált beszélgetések, mint ahogyan az élet sűrűjében megérett, javakorabeli ember szemléli ifjonti fényképét, s ezek után tükörbe nézvén megállapítja, mennyivel markánsabbak mai vonásai, erőteljesebbek, fokozottabbak egyéniségének, kifejezéseinek, érzelmeinek arcgörbéi. Láng is ennek jegyében hiperbolizál: a jövőbe vetített kérdés-feleletek olykor erősre markírozott személyiségjegyeket mutatnak; de nem tekinthetünk el tőle, hogy ezek a lendületes vonalak végső soron egy-egy *mai* arcra mutatnak vissza, mégpedig szinte ujjal, vagyis a jómodor normái szerint illetlenül. Ám ezen az áron nem bárdolatlanság (még ha kockázatos is) kimondani *merni*. Egyszerűbben: ami mondjuk Demény Péterből 2048-ra, Selyem Zsuzsából 2055-re, Márton Evelinből 2058-ra vagy Balázs Imre Józsefből 2061-re lesz, az a *mostani*ból alakul – formálódik vagy deformálódik – *azzá*. Ekként nem nagyon értem, miért merülhetett fel egyáltalán annak az ötlete, hogy *A jövő emberei* paródiakötet lenne (mert effélét is mondtak már, sőt az *Így írtok ti*-rokoníthatóságra is rákérdeztek). Ez a hiperbolizálás ugyanis a legkevésbé sem karikaturisztikus, hiszen Láng játékának „humora" valójában sokkal áttételesebb, amennyiben a maga fantáziájára és a maga által kiméricskélt időre – azaz nem „szinkrón" ceruzájára, hanem az elkerülhetetlen, „diakrón" változásokra – bízza a vonások megkeményítését.

Ugyanakkor ezek az alakok – értsük akár irodalmiasan, akár utcai pejorációval –, amikor megengedik maguknak a nagyotmondásokat (mert ugyebár megvan hozzá a koruk, tapasztalatuk, elismertségük stb.), voltaképpen mégiscsak Láng Zsoltot nyilatkoztatják ki. És időnként olyan szentenciák formájában, amelyek összemosó elvonatkoztatásuk tömörsége okán az „esszéítéletek" sznobériáját is eszünkbe juttatják. Az utolsó könyvoldalon például – márpedig az utolsó oldalakat, úgy tanultam az elemiben, komolyan kell venni – Zsigmond Andrea szájába a következő van adva: „Tudja, mire tanít minket az anyag? Hogy a világ alap-

szerkezete a dráma. A rezgő *korpuszkulák* közötti kölcsönhatás. Nincs benne semmi történetiség, pláne linearitás. *A jövő mint olyan nem létezik*. Egyetlen drámai jelen van." (kiemelések Láng Zsolttól, illetve a kérdező „Kelemen Attila Róberttől"). Hát ez, illetve ilyen az a bölcsesség, amely nehezen szervesül bele *majd* (!) *másvalaki* (!) világképébe. Ha komolyan vesszük – csak Lángból lehet. Ha Zsigmond Andrea veszi komolyan *ma*, ugyan mit fog gondolni róla *2050-ben*? Ha meg egyáltalán nem vesszük komolyan, akkor ez a szöveg merőben (k)irályi ujjgyakorlat.

Egyáltalán nem állítanám, hogy szerénytelen gesztus volna Láng részéről ekként megírni magát. Ez minden író szíve joga. Az, hogy a maga szórakoztató misztifikációjával jól elvan, az kétségtelen. De a legkevésbé sem tolakodó! A maga halálát minimum három változatban képzeli el (mért ne tehetné?), a dátumok nem vágnak egybe. Szereti „harmadik személlyel" bemutattatni magát, ez a Dániel fiával folytatott 2050-es beszélgetésből látszik leginkább (kérdezett „Máhig Maja Veronika"); itt persze mindannyian zavarba jöhetünk kissé a többszörös áttételek miatt.

A kritikusok persze fel fogják majd tenni a kérdést: merre vezethet az a csapás, amelyen Láng Zsolt megtett egy útszakaszt. És persze ugyancsak a kritikusok fognak válaszolni a kérdésre, mert más nemigen illetékes az ügyben. Mi maradjunk meg „csupán" annál az örömnél, hogy ismét egy értelmes játék került a kezünk közé. Jó okunk lehet feltételezni, hogy Láng is gyakran átadta magát a ludikus sodrásnak, meg nyilván az időtengely, az idősíkok és -tartományok bonyodalmaival is boldogan elmatatott. Ha nem így volna, bizonyára nem olvasnánk a 8. oldalon egy ismeretlenül is ismerős mottót.

Az úgy fog történni, hogy Balázs Imre József 2031-ben megírja *A Romániai Magyar Irodalom Történetét*, ebben merész kijelentést fog majd tenni, azt tudniillik, hogy a század második évtizedének derekától az erdélyi irodalom csillaga meredeken felível, olyasmi történik, „mint amikor a csillagközi porból létrejönnek a csillagrendszerek. Gravitáció, forgás, mozgás, sugárzás, robbanások és összeforrások. […] Ez az erdélyi irodalom virágkora, az az időpont, amikor az erdélyi irodalom megjelent a világirodalom égboltján." *Láng*oló mondatok ezek egy irodalomtörténész szájából. Csakhogy Balázs Imre József 2031-es szintézise hatalmas viharokat fog kavarni, a kolozsvári egyetem udvarán nyilvános könyvégetést rendeznek majd, s az irodalomtörténet után tíz évvel a szerző közreadja *A zátony* című munkáját, amelyben deklarálja az erdélyi irodalom összeomlását és masszív elérdektelenedését. És íme, ihol a sokat sejtető alcím, *A zátony* alcíme, amely, mert épp egy hasonló tanulságú könyvet lapozunk, kilógó lólábra emlékeztet:

„A jelenünk nem múltja annak a jövőnek, amit elképzelünk."

* * *

Az erdélyi és magyar kultúra kronológiája Láng Zsolt szerint (2010-től a 2060-as évekig)

A kronológia természetesen csak olyan adatokat tartalmaz, amelyek *A jövő emberei* című kötetből időrendbe állíthatók.

2010-es évek első fele

Erdély irodalmi/kulturális „szupremáciája" Magyarországgal szemben.

2010-es évek

Megjelenik Markó Béla szonettkönyvének olasz fordítása. * Kiderül, hogy az erdélyiek magyar állampolgársághoz juttatása a magyarországi munkaerő-politika manipulációja. A közhangulatot leginkább az jellemzi, hogy „Erdélyből el kell menni". * Az értelmiség ellehetetlenítése Erdélyben. „Szellemélvezeti luxusadó" kivetése az irodalmi alkotásokra. * Láng Zsolt és Márton Evelin megírják az ún. „tekerőkönyveket". A hangos útikönyvek ötletét később a telefonszolgáltatók is átveszik. * Az erdélyi magyar oktatásban addig ismeretlen fórumok, jelenségek, tevékenységi formák: iskolai rovásírás-oktatás, magyar–sumér szak az egyetemen, Wass Albert iskolai szavalóversenyek, „Árpád sólymai" szervezet az óvodákban, „Megéneklünk, Pannónia" fesztiválok Kárpát-medence-szerte.

2012

Megjelenik Ungvári Zrínyi Imre *Vitairat* c. könyve, Markó Béla politikai mű-

ködésének kritikája. * Megalakul a Látó Olvasóköre.

2015

Új könyvek: Mihálycsa Erika: *Levélváltás*, Vida Gábor: *Királylesen*, Visky Zsolt: *Molekula*, Ursula Flamme: *Verszene*, Molnár Vilmos: *Kirgiztánc*, Selyem Zsuzsa: *Anyakönyv*, Mihály Emőke: *Hamujel*, Márton Evelin: *Felhőjáték*, Salat Levente: *Topázzápor*, Csutak Gabriella és Zoltán: *Párhuzamos szamoskönyv*, Jánk Károly: [?] (dráma), Bogdán László: *Katalin-nap* (eposz).

2010-es évek második fele

(Tőkés László Magyarország államelnöke)

2016

Új könyvek: Szilágyi István: *Vérvirág* (regény), Kovács András Ferenc: *Caffé d'or*, Demény Péter: *Próbababa* (regény), Egyed Péter: *Japánősz*, Szabó Róbert Csaba: *Bogáncsszív*.

2019

A nagy erdélyi árvíz – Kolozsvár víz alá kerül (ez az esemény a tárgya Salat Levente *Türkizzápor* c. könyvének).

2020-as évek eleje

Szinte teljesen felszámolják az iskolákat. * A kolozsvári Korunk Akadémia megalapítása.

2020-as évek

írók/értelmiségiek bebörtönzése hivatásuk, értelmiségi életvitelük miatt (pl. Demény Péter, Szabó Róbert Csaba). * Hatházi András színművész eltűnik. * Kelemen Attila Ármint átképző lágerbe deportálják. Ott megalapítja a lágerrádiót, amely később országos sugárzást is kap. * Láng Zsolt egy Indiai-óceánban levő szigetet vásárol. * Visky András visszatér a költészethez. * Kovács András Ferenc drámairói munkásságáért irodalmi Nobel-díjat kap. * Kovács András Ferenc *Bálványos* c. színművét egy időben hét európai színház játssza.

2020-as évek közepe

Zsigmond Andrea tíz évre külföldi katedrát vállal.

2026

A nagy genetikai katasztrófa. * Megjelenik Demény Péter *A hal utasa* c. regénye.

2028

Kovács András Ferenc átmenetileg Firenzében telepedik le. * Markó Béla Giorgio Bonaventura felkérésére Rómában vállal katedrát. (Olaszország ekkor újabb virágkorát éli: a Berlusconi-féle korrupciós időszak, majd az anarchia korszaka után a harmincas években újra prosperálás, kulturális pezsdülés következik be.) * Megjelenik Demény Péter vitairata, amely döntő hatással van a választásokra, s így – áttételesen – hozzájárul egy későbbi puccs előkészítéséhez. * Ez évtől Visky András többnyire az Egyesült Államokban dolgozik.

2029

Markó Béla visszautasítja az Európai Főtanácsban való tagságot és közreműködést.

2029–2030

Kovács András Ferenc a murashuki-költészet meghonosításával foglalkozik, 33 vers (plusz 9 „a hagyaték számára").

2030-as évek

Markó Béla kibernetikával foglalkozik. * Hajdú Farkas-Zoltán hazatelepedik Németországból, megalapítja a Székelyföld Átírása iskolát. * Tompa Gábort megválasztják az Európai Filmakadémia elnökének, a kolozsvári színház igazgatója Visky András lesz. * Visky később lemond az igazgatói funkcióról, és Bogdán K. Tamásnak adja át helyét.

2031

Megjelenik Balázs Imre József szintézise: *A Romániai Magyar Irodalom Története*. A könyv később nagy polémiákat kelt, sőt diákok a kolozsvári egyetem udvarán nyilvánosan elégetik az irodalomtörténet-könyv néhány példányát.

2033

Homoródalmáson meghal Láng Zsolt, fejbe hajítják egy kővel (más helyen: az ötvenes években halálra gázolja egy részeg teherautósofőr, ismét más verzió szerint a H6N6 vírus végez vele). * Már-

ton Evelin elkészíti az olaszországi „tekerőkönyvet”.

2038

Angol támogatással létrejön a (kísérleti) „D8-as egyetem”.

2040-es évek első fele

Megkezdi működését a később megszűnő Kommandó Színikritikusi Társaság.

2040-es évek második fele

Megjelenik Horváth Előd Benjámin *Miért ír ön?* c. könyve (ebben az időben Borboly Csaba az RMDSZ elnöke).

2041

Megjelenik Balázs Imre József *A zátony* c. irodalomtörténeti kötete, amely valamelyest revideálja *A Romániai Magyar Irodalom Története* néhány tézisét.

2041 után

Markó Béla ismét szerepet vállal a politikában.

2048

Demény Péter három darabjának bemutatója a kolozsvári Magyar Színházban. * Demény Péter egy darabjának bemutatója románul Bukarestben (rendező: Oti Bănulescu).

2050

Zsigmond Andrea megkapja a színikritikusok díját (laudál Varga Anikó).

2050-es évek eleje

Balázs Imre József megalapítja a maroslónyai öregotthont írók számára.

2050-es évek első fele

Mihálycsa Erikát megválasztják a Joyce-társaság egyik alelnökévé. Megjelenik az *Ulysses* roma fordítása.

2055

Mihálycsa Erika szerkesztésében megjelenik James Joyce és magyar szerelme, Anna levelezése.

2055–2056

Selyem Zsuzsa kommentárokat ír Schopenhauer *A világ mint akarat és képzet* című munkájának harmadik kiadásához (1859).

2050-es évek második fele

Máté Kincső kezdeményezésére Marosvásárhelyen begyűjtik, álcázzák vagy átalakítják a legsikerületlenebb szobrokat. A Színház téren felavatják Kovács András Ferenc szobrát, a Panov teret Kovács András Ferenc térnek nevezik át, a 4-es iskola Vida Gábor nevét kapja.

2058

Láng Zsolt születésének centenáriuma. A rendezvényekre többek között Márton Evelin is hazajön Erdélybe (M. E. egyedül él egy szigeten: Roccán).

2059

A Kalligramnál megjelenik Márton Evelin önéletrajza, amelyet a Minerva korábban megvásárolt, de nem jelentetett meg.

2060-as évek eleje

Balázs Imre József létrehozza a Kántor Lajos Irodalmi Múzeumot a Minerva Kiadó és a Tibori Szabó Zoltán Alapítvány közreműködésével.

2061

Balázs Imre József feldolgozza Selyem Zsuzsa hagyatékát. * Megjelenik Szabó Róbert Csaba (Látó-főszerkesztő) önéletrajzi regényének (*Miért sikolt a hal*) II. kötete.

2061 után

Balázs Imre József hozzáfog a maroslónyai „írók öregotthona” bővítéséhez.

Pontosan nem datált művek a 21. század első feléből:

– Demény Péter portrékönyve Kézdi Imoláról

– Demény Péter: *A párna íze* (színésznőkről)

– Demény Péter: *Párbeszéd a szerelemről*

– Kovács Aldrovándi Lehel: *Átfordulás* (próza)

– Kovács András Ferenc és Tompa Gábor „kétbalkezesei” (ennek nyomán Tompa egy kártérítési per miatt végleg az Egyesült Államokba távozik) (2030 után)

– Láng Zsolt: *Világnézetünk hajója*

– Márton Evelin: *Dalmata* („paródia”, a negyvenes években)

– Márton Evelin: *Perkő*

– Mihály Emőke: *Gólzápor* (2061 előtt; film készült belőle)
– Parászka Boróka: *Antiszínészek* (többen Demény *A párna íze* ellenkönyvének tekintik)
– Sütő Fanni: *Miranda levelei* (próza)
– Visky András: *Kié Erdély?* (színmű)
– Visky András: *Landart* (2038 előtt)
– Zsigmond Andrea monográfiája György Attiláról
– „arisztokrata nőregények" Veréb Mikolt, Tisza Kata, Apor Hajnalka, Teleki Panna tollából

A POLITIKA NEMZETHEZ VALÓ VISZONYA MAGYARORSZÁGON AZ UTÓBBI MÁSFÉL ÉVSZÁZADBAN

Szabó Ildikó: *Nemzet és szocializáció. A politika szerepe az identitások formálásában Magyarországon 1867–2006*

Egy aktuális könyvről

■ A politikai szocializáció témakörében a kelet-közép-európai térségre vonatkozó, annak társadalomtörténeti, politikatörténeti sajátosságaiból kiinduló átfogó munka alig jelent meg a rendszerváltás óta. Pedig a nemzetközi szakirodalom bővelkedik a posztszocialista társadalmakra csak részben alkalmazható megközelítésekben. Ezért is hiánypótló Szabó Ildikó könyve, amely *Nemzet és szocializáció* címmel jelent meg a L'Harmattan Kiadó Posztmodern politológiák elnevezésű sorozatában.

A könyvről megjelent recenziók, szerzőik, megjelenési helyük, tartalmuk arról tanúskodnak, hogy a téma kutatói, egyetemi oktatók, akadémiai szereplők szintén megkerülhetetlennek, alapkönyvnek, gondolatébresztőnek, útbaigazítónak tartják a művet, a szerző számos érdemét emelik ki. Ezek közül a legfontosabbaknak az új és egyben a magyarországi viszonyokhoz igazított koncepciók és terminusok bevezetését, a másfél évszázados történeti kontextusba helyezést és az interdiszciplináris megközelítést tartom.

Jelen írás célja, hogy ezt a munkát az erdélyi magyar potenciális olvasóközönségek figyelmébe ajánlja. Az „olvasóközönség" többes számban való használatát az indokolja, hogy a recenzens véleménye szerint a könyv – amely Magyarország 1867–2006 közötti társadalom- és politikatörténetében tekinti át a politika identitásra gyakorolt hatását – érdeklődésre tarthat számot egyrészt a témával foglalkozó kutatók, oktatók, diákok részéről – akik számára a nyugati szakirodalom kevés e térségre adaptálható elméleti megközelítést kínál –, másrészt határon túl élő magyarként mindazok haszonnal forgathatják e könyvet, akik érdeklődnek a közélet iránt, akik szeretnék kontextusában, történetiségében megérteni az egyes periódusok nemzetpolitikáját, domináns nemzetdiskurzusát.

A könyv alcíme – *A politika szerepe az identitások formálásában Magyarországon 1867–2006* – mind térben, mind időben, nem kevésbé tematikai szempontból egyaránt segíti az olvasót az eligazodásban.

A könyv szerkezete tagolt, világos. Az olvasó három nagyobb fejezet során ismerkedhet meg az alcímben jelzett témákkal: az első fejezet a nemzeti tematikával foglalkozik, ezen belül a politikai szocializáció és az alaptematikák képezik a főbb pilléreket. A második, legterjedelmesebb fejezet a nemzeti tematika és a

L'Harmattan Kiadó, Bp., 2009.

politika viszonyát tárgyalja négy politikai korszakban: 1945 előtt, a pártállami időszakban, a rendszerváltás után, valamint 1998 és 2006 között. Ez utóbbi korszakban elsősorban a Fidesz által felkarolt nemzeti tematikával foglalkozik. Végül a szerző a harmadik fejezetet a nemzeti tematika és a politikai szocializáció közötti kapcsolatnak, az identitások formálódásának szenteli. Az egyes politikai korszakoknak megfelelően a politikai szocializáció három modelljét különbözteti meg: a konfliktustagadó, a konfliktuskerülő, illetve a fragmentált modellt (18.). Az egyes fejezeteket követően összegző részek segítenek az olvasottak rendszerezésében.

A könyv egyik érdeme, hogy az utóbbi évtizedek empirikus kutatásainak eredményeivel igyekszik alátámasztani állításait. Bár elsősorban Magyarországgal foglalkozik, megállapításait, ahol erre lehetőség adódik, más posztszocialista társadalmakra is kiterjeszti, azok kontextusába is helyezi, illetve a nyugati társadalmak közül elsősorban francia példákkal él.

Tartalmilag jól követhető, letisztult írás, amelynek közérthetőségéről gondoskodik a szerző a fogalmak tisztázásával, a megértéshez szükséges kiegészítő információk közlésével.

A bevezető elolvasása révén betekintést nyerhetünk abba, hogy mi indokolta a téma körüljárására szánt energiát, milyen alapvető különbségek húzódnak meg a nemzeti identitás kérdését illetően Európa nyugati és keleti fele, illetve az egyes politikai korszakok között. Ez utóbbiak különböző identitásmintákat terjesztettek, különböző politikai szocializációs modellek révén, amelyek részeként a nemzeti tematika is változott.

A szerző feltárja az olvasó előtt azokat a módszertani korlátokat, amelyekkel a munkája megírása során szembesült. Az egyik probléma éppen a téma megfoghatóságában rejlik, mivel a szocializáció és az identitások kapcsolata napjainkban vált kutatott területté, több tudomány, leginkább a politikai szociológia és a politikatudomány illetékességi körét érinti, amelyek szintén különböző módszertani arzenált – megközelítésmódot és adatgyűjtési eszközt – használnak. A huszadik század társadalomtudományi szakirodalmán kívül a szerző szépirodalmi, publicisztikai forrásokban való jártasságáról is tanúbizonyságot tesz, ezek pedig nemcsak segítik a megértést, hanem színesítik, gazdagítják is az olvasmányt.

A téma aktualitását azok a 20. században kibontakozó jelenségek indokolják, amelyek az identitás és a politikai szocializáció területeit közvetlenül érintik. Minden bizonnyal hozzájárult a szerző indíttatásához egyes jelenségek rendszerváltás utáni fokozódása. Ilyenekként említhetők a szélsőjobboldali jelenségek, a nagy integratív folyamatok ellenhatásai, az újrafogalmazódó interetnikus és interkulturális viszonyok, a nemzeti identitás problémái. Az említettekkel összefüggésben a nemzeti tematikával való foglalkozás mellett szól, hogy a szerző szerint a rendszerváltás után e kérdés mentén húzódnak a politikai törésvonalak. A nemzeti tematika jelentősége a nemzeti szocializáció diszkontinuitásában rejlik, mondja.

A könyv kulcsfogalmai

A könyv további érdeme a nemzeti tematika és a politikai szocializáció sajátos összekapcsolása. Ezzel új megközelítést vezet be a téma szakirodalmába. A szocializációt egyfelől mint a nemzeti tematika egyik arculatát, másrészt mint a kollektív identitások formálódásának folyamatát értelmezi. A könyv annak a kérdésnek a megválaszolására törekszik, hogy a nemzeti tematika milyen közvetítő mechanizmusokon keresztül, milyen „tálalásban" jut el az állampolgárokhoz az egyes politikai korszakokban. A szerző emlékeztet arra, hogy amíg Európa nyugati felében a demokratikus alaptematika dominálta a vizsgált időszakot, addig a posztszocialista országokban a rendszerváltás után is a nemzeti tematika a meghatározó identitásformáló erő.

Az első fejezet a fogalmak tisztázására fekteti a hangsúlyt. Az egyik kulcsfogalom a *szocializáció*, amely több társadalomtudomány területén hosszú hagyományokra visszatekintő, kutatott téma. Megtudhatjuk, hogy milyen különbségek húzódnak meg a politikai és állampolgári szocializáció, valamint a szándékolt és a tényleges szocializáció között. Minél inkább közelít egymáshoz a két utóbbi által közvetített és közvetlenül érzékelt való-

ság, annál zökkenőmentesebb az egyén eligazodása a társadalomban, illetve minél távolabb vannak egymástól, annál kevésbé funkcionális a rendszer (23, 28.). A szerző foglalkozik az egyes politikai rendszerek hatásával a szocializációra nézve, illetve a rendszerváltások nyomán bekövetkező reszocializációval. Ahol erre a szakirodalmi, kutatási előzmények alkalmat adnak, ott párhuzamot von a nyugati és a posztszocialista társadalmak között. Ilyen terület a formális és nem formális[1] szocializációs tényezők eltérő hatása az identitások alakításában. Az utóbbiak jelentősége kiemelkedő a posztszocialista térségben.

A dolgozat másik kulcsfogalma, amelyet Szabó Ildikó vezet be, az *alaptematika*.[2] A szerző elkülöníti az alaptematikákat a témától és a narratívától egyaránt. Az alaptematikák „átívelnek a történelmen, tartós integratív hatásuk van, kötődnek a politika világához és a nyilvánossághoz, és a társadalom jelentős részeit elérő és a szocializációban tovább élő hatással vannak a kollektív identitásokra" (35.). Az alaptematika a kollektív identitásokat akarja befolyásolni. Szintén újításnak tekinthető, hogy a szerző három makroközösségi alaptematika szerepét különíti el az európai társadalmak történetében, amelyek szerepet játszottak a politikai szocializáció folyamatában: a könyvben központi szerepet játszó *nemzeti tematika* mellett a *vallási* és a *demokratikus* tematika képezték a különböző időszakokban a fő identitásformáló tényezőket. Megemlíti, hogy kialakulóban van egy a demokratikus tematikából leágazó, új, *európai tematika* is.

Az alaptematikákkal való foglalkozást többek között az indokolja, hogy törésvonalat képezhetnek az egyes társadalmi csoportok között. Törésvonallá válásuk nem egy önjáró folyamat, hanem a politikai szereplők használják eszközként kínálatuk megjelenítésére, illetve felségterületük megjelölésére.

Nemcsak a tematika fogalmi elhatárolását végzi el a könyv, hanem a nemzeti tematika nemzeti problematikától, illetve nemzeti identitástól való megkülönböztetésére is hangsúlyt fektet. A nemzeti tematika formálására nem szakosodott külön intézményrendszer, így elsősorban a nem formális szocializációban közvetítődik, és számos alakban ölt testet: szimbólumokban, hitekben, érzelmekben, amelyek megjelenhetnek könyvekben, egyházi és politikai beszédekben, kulturális események tartalmában stb. Jelentősége elsősorban azokban a társadalmakban kiemelkedő, ahol egyrészt nem a demokratikus hagyományok dominálnak, másrészt nemzeti sérelmek halmozódtak fel (38.).

Nemzeti tematika az egyes politikai korszakokban

■ A könyv háromnegyedét kitevő második fejezet a kiegyezéstől kezdődően négy politikai korszakban követi végig a nemzeti tematikát. A szerző a kultúrnemzeti és az államnemzeti koncepció egymáshoz való viszonyát, súlyát, dominanciáját végigköveti a vizsgált korszakokon.

A dualizmus időszakában a kultúrnemzet és az államnemzet koncepció egyre inkább összefonódik egymással. A szerző foglalkozik a magyar nemzeti alaptematika kialakulásával és kiteljesedésével, a nemzeti kultúra, illetve a nemzeti tudományok szerepével. A nemzeti tematika a szocializáció direkt és indirekt mechanizmusai révén közvetítődik. A család, iskola, egyház intézményei ebben a megközelítésben egy indirekt, értékátadással is jellemezhetők a kifejezetten erre a célra szerveződő, szándékolt identitásformáláson kívül. A közvetítésben a tömegkommunikációs eszközök szerepe korszakonként eltérő volt.[3]

A dualizmus korában igen hangsúlyos volt az oktatás keretében történő tudatos, szándékolt világképformálás, értékátadás, amely két fő eszköz révén valósult meg: egyrészt az iskolai nyelv, másrészt a nemzeti kánon intézményesítése és továbbítása által. Ez utóbbi főként az irodalom, történelem és földrajz tárgyak oktatása során bontakozott ki, a domináns modell a politikai nemzet lévén.

A család és az iskola szerepe mellett a személyes tapasztalatok, élmények szerepének tulajdonít jelentőséget a könyv. Kiemeli az 1848-as szabadságharc és a millenniumi ünnepségsorozat identitásformáló hatását. A nemzet felé fordulás bizonyítékait a képzőművészetekben, irodalomban, történelmi, néprajzi írásokban egyaránt fellelhető példái révén hozza közelebb az olvasóhoz a szerző, ezzel

egyrészt mintegy eligazodást kínál az egyes irányzatok között, másrészt fokozza a mű olvasmányosságát.

A dualizmus korában a formális és nem formális szocializációs ágensek által közvetített „valóságok" összhangban voltak egymással. „Az igazi törésvonal csak a korszak utolsó két évtizedében kezdett láthatóvá válni, amikor kiderült, hogy a magyar nemzet államnemzeti és kultúrnemzeti elemekből épített politikai konstrukciója nem bírja el a modernizációval, polgárosodással, állampolgári önszerveződésekkel, a nemzeti kisebbségek alternatív felfogásával járó nyomásokat, és a politikai rendszer nem képes a konfliktusok kezelését biztosító megújulásra." (62.) Míg a korszak első részében konfliktusmentesen megfért egymás mellett a társadalmi gyakorlatban a politikai és a kultúrnemzet koncepció, addig 1875 után megnőtt azok aránya, akik nem fogadták el a politikai nemzet definíciót, a kisebbségek integrációjára sem volt alkalmas ez a megközelítés. Ahogyan az idézett szövegrészből kiderül, a változások hátterében polgárosodási, modernizációs folyamatok álltak, amelyek szétfeszítették a nemzetről való gondolkodás addigi kereteit. Ezek a változások radikalizálódáshoz is vezettek: fokozódó etnikai és társadalmi konfliktusok, zsidóellenesség jellemezte az ezerkilencszázas évek elejét.

Az 1919 és 1945 közötti időszak identitáspolitikája azon a felismerésen alapult, hogy a nemzetfogalom és a nemzeti szocializáció rendszere újrafogalmazásra szorul. A trianoni békeszerződés nyomán kialakuló geopolitikai helyzet a nemzettudatra is jelentős hatást gyakorolt. Az ország területének jelentős csökkenésével egyrészt a korábbi nemzeti identitástudat helyett egyre inkább egy kisnemzettudat válik dominánssá, másrészt nemzeti sérelmek és más nemzetekkel szembeni ellenséges érzület jellemzi a közgondolkodást. Erre a politikai elit válasza a keresztény nemzeti ideológia, amelynek kritikájából kiindulva a kulturális elit megfogalmazza a népiek ideológiáját (77.).

A továbbiakban megismerkedhetünk a domináns keresztény nemzeti ideológia sajátosságaival, különös tekintettel antiszemitizmusára, illetve képet alkothatunk a népi írók ideológiájáról. A szerző a két ideológia közös elemeire – a kultúrnemzet-koncepcióra és az antiszemitizmusra – is rávilágít. Ebben az időszakban a formális szocializáció mellett a hétköznapi gyakorlatba is igen erőteljesen „benyomul" a nemzeti tematika. Az elcsatolt területek visszaszerzésére társadalmi mozgalom szerveződik. A formális szocializációs keretek kibővültek a levente intézménnyel, illetve a cserkészmozgalommal. A közoktatási rendszer deklarált célja volt az elcsatolások következtében sérelmeket szenvedett nemzeti önazonosság-tudat revíziója. A modernizációs beruházásokkal párhuzamosan az iskolában közvetített tartalom is módosult: a segédanyagok a korábbinál nagyobb hangsúlyt fektettek az állam és az egyház összekapcsolódására, és kikerült a korábbi időszak egyik ünnepe, az 1848-as szabadságharc.

A két világháború közötti korszak koherens volt a nemzeti tematika szempontjából: mind a formális, mind a nem formális szocializációs ágensek intenzív értékátadó funkciót töltöttek be, egymással egybehangzó valóságképeket közvetítve. A második világháború azonban „nemcsak a nemzeti kérdésekre keresett politikai válasz látványos csődje volt, hanem az újabb nemzeti problémák [...] forrása is" (103.).

A második világháborút követő első években egy rövid időre felcsillan a demokratikus tematika kialakulásának reménye, amely iránt mind a politikai, mind a kulturális elitek elkötelezettnek tűntek. Már a korszak kezdetétől a kommunista párt igyekszik kisajátítani a domináns szerepet mind az ideológiai, mind az intézményi síkon történő azonosságtudat-formálásban. Felszámolták az ifjúsági szervezeteket, amelyek közül három át-, illetve újjáalakuló szervezet identitásformáló funkcióját tartja kiemelendőnek a szerző: a népi kollégisták, a cserkészek, illetve az úttörők mozgalmát. A társadalmi részvétel minden generáció számára a központosított módon szervezett versenyek keretében válik lehetővé – ahogyan ez más szocialista rezsimekben, így Romániában[4] is tapasztalható volt, a lakosság tanulmányi, munka-, kultúr- és sportversenyeken ve(hete)tt részt.

A pártállami periódusban több alaptematika „felfüggesztődött", Magyarországon a két világháború közötti nemzeti

tematika jellemzői hibernálódtak, írja a szerző, és az 1989-es rendszerváltás nyomán váltak újra aktuálissá.

A pártállami korszak alaptematikája *kommunista vagy pártállam-nemzeti tematikaként* aposztrofálódik. Ez a teljes megújulás szükségességének jegyében indul. A kemény diktatúraként jellemezhető Rákosi- és a puhuló rezsimként leírható Kádár-rendszer között „az 1956-os forradalom [...] a hatalomgyakorlás módszereiben jelentett választóvonalat" (119.). Az említett rezsimeknek megfelelő szocializációs modelleket a szerző *konfliktustagadó*, illetve *konfliktuskerülő modellekként* definiálja. Amíg Romániában mind a Gheorghiu-Dej-, mind a Ceauşescu-korszakban igen erős volt a politika nemzeti identitást erősítő jellege, addig Magyarországon mindkét korszakban az internacionalizmus képezi a nemzetfelfogások közös elemeinek egyikét.

Ezekben a korszakokban is sorra veszi a kötet a formális és nem formális szocializációs mechanizmusok, szereplők, intézmények működését. A Rákosi-éra határozott, tudatos identitásformáló szándékkal lép fel, új ünnepek váltják a régieket a repertoárban, a párt által ellenőrzött módon, természetesen egybehangzó tartalmakkal folyik az intézményes értékátadás az iskolában, a szervezetekben és a médiában. A szerző az olvasó elé tárja az egyes ünnepek ismertségét mérő kutatási eredményeket és a tankönyvek tartalomelemzésével foglalkozó empirikus anyagokat. Ezek az adatok egyfelől empirikusan alátámasztják az elemzést, másfelől bizonyítják, hogy a könyv hosszú és alapos gyűjtési, feldolgozási és érlelődési folyamat kiforrott eredménye.

A Kádár-érában már a hatvanas évektől lehetővé vált a politikai oktatási rendszeren belül a dominánstól eltérő vélemények kifejezésre juttatása. Az ifjúság szocialista nevelését célzó intézkedések a korábbi direkt helyett egyre inkább indirekt formát öltöttek.[5]

A Kádár-rendszerben, mint ahogy más szocialista társadalmakban, egyre inkább eltávolodik egymástól a hivatalosan közvetített domináns ideológiai diskurzus és a társadalmi gyakorlat. Ezzel az eltávolodással az is együtt jár(hatot)t, hogy az egyes szocializációs ágensek által közvetített valóságértelmezések nem konvergáltak. A Kádár-rendszert viszont például a Ceauşescu-rendszernél sokkal inkább jellemezte a szocializmus látszatának fenntartása.

A hetvenes évek végére a kisiskolás tankönyvekből egyre inkább kivonul a politika. A médiában megjelenik mind a domináns ideológia, mind a közvélemény szolgálatának kettőssége. Az egymással divergáló valóságértelmezések, illetve a rendszer felpuhulása oda vezetett, hogy a nyolcvanas évekre a kommunista alaptematika erodálódik, illetve dizol-válódik. Ezzel párhuzamosan a nyolcvanas évek második felében megtörténnek a rendszerváltás előkészületei, megalakulnak a lebonyolításban szerepet vállaló szervezetek. A szerző szerint a rendszerváltás ambivalens hangulatához, a bársonyos forradalmat követő csalódottsághoz a demokratikus tapasztalatok hiánya is hozzájárult.

Részben az értelmiség közvetítő szerepe szempontjából, részben pedig a már jelzett fellazulási és megkettőződési folyamatok szempontjából a könyv a Kádár-korszak négy szakaszát különbözteti meg, így „a forradalom utáni restauráció időszakát (1956 és 1958 között), a kádárizmus konszolidációját (1959 és 1963 között), a kádári kultúrpolitika kiépülését (1964 és 1972 között) és a leépülését (1973 és 1989 között)" (139.).

A pártállami korszak első szakaszában, az ötvenes években az irodalmi írástermelést a cenzúra korlátozta. A hatvanas évek elején a nyugati kultúra befogadásával sokszínűbbé kezdett válni a kulturális élet. A hatvanas évek második felétől már lehetővé vált a hivatalos, domináns ideológiától eltérő vélemény jelzése is. Ekkor indult újra a szociológiaoktatás (akárcsak Romániában egy rövid időre[6]), és jöttek létre azok a kutatóintézetek, amelyek a nemzeti identitást célzó kutatásokat is szép számmal végeztek. Az irodalom és a társadalomtudományok közvetítő szerepét a szerző szavaival élve egyre inkább az ütközőzóna funkció veszi át. Végül a rendszerváltás előtti időszakban a viták már inkább a második nyilvánosságban zajlottak, de a nemzetről való gondolkodás az első nyilvánosságban is lehetséges volt. A rendszer dizolválódásában „a nemzeti problematika alternatív tematizációi szerepet játszottak" (149.).

A rendszerváltás után kezdődik a harmadik nagy korszak a nemzeti tematika szempontjából. A változások közepette az állampolgároknak egyrészt újra kellett tanulniuk a társadalomban való eligazodást segítő mintákat. Másrészt olyan kapaszkodókra volt szükség, amelyek biztosítják a folytonosságot a változó környezetben. Újraéled a pártállami időszakban hibernálódott nemzeti tematika, és ahogyan a két világháború között, úgy 1989 után is a folytonosságot biztosító kapaszkodó lehet a nemzeti identitás, amely a maga során szintén újrafogalmazásokon mehet keresztül. A nyolcvanas években erősödik a kultúrnemzet-koncepció, ennek jelei a (Kárpát-medencei) társadalomtudományi kutatások finanszírozásában is megmutatkoztak. A nemzeti érzület sajátosságainál fogva könnyedén válhat bizonyos társadalmi, politikai intézkedéseket elkendőző eszközzé a politikai szereplők kezében. Erre a huszadik század is szép számmal szolgáltat példákat.

Szocializációs nézőpontból a rendszerváltás különbözőképpen érintette az egyes generációkat. A szerzőt foglalkoztatják azok a nehézségek, amelyekkel szembe kellett néznie a felnőtt lakosságnak az új rendszerben való eligazodás során. Ezek között említhető az önmeghatározás és a változások percepciójának összefüggése.[7]

A rendszerváltás utáni első időszakot a két világháború közötti nemzeti tematika újjáéledése jellemezte, a nyilvános diskurzusokban erősödött a politikai indíttatású antiszemitizmus, és hangsúlyosabbá vált a cigányellenesség. Az előbbivel kapcsolatban a nyilvánosságban kibontakozó vitákról is képet alkothatunk.

A pártállami rendszerhez való viszony átértékelődik. Arról, hogy milyen méretekben érintette közvetlenül a lakosságot az előző rendszer politikai intézményrendszere, hogyan értékelődött át, nemcsak a nosztalgia tanúskodik, hanem például a párttagok arányának „változása" is a visszaemlékezésekben.[8]

Ahogyan arról már szó volt, a könyv a nemzeti dimenziót tekinti a politikai törésvonalnak, a pártok és szavazóik közötti megosztottság fő választóvonalának. A szerző vizsgálja, hogy a negyedik korszakban a Fidesz hogyan reagálja le még liberálisként a rendszerváltás utáni első időszakban kormányzó MDF kultúrnemzet-koncepcióval kapcsolatos megnyilvánulásait: kifogásolja mind a 15 millió magyar miniszterelnökségét, mind a trianoni békeszerződés emlékére történő egyperces néma megemlékezést a parlamentben.[9]

A rendszerváltás utáni időszak egyik jellemzője, hogy a nemzeti kérdésekkel való foglalkozásnak nem voltak közelmúltbeli hagyományai. A jobboldali pártok tudatosan és határozottan kezdeményezték az erről szóló, nem konfliktusmentes politizálást, a többi párt pedig látványosan nem rendelkezett ebben a kérdésben kikristályosodott stratégiával. A kultúrnemzeti és államnemzeti koncepció versengett egymással.

A negyedik politikai korszak a Fidesz kormányra kerülésével veszi kezdetét, és a 2006-os választásokig tart. Ez a fejezet maguknak a forrásoknak a természetében is különbözik az előzőektől. Főként az elektronikus médiában megjelent beszédek, nyilatkozatok stb. elemzése révén tárul az olvasó elé az 1998 és 2006 közötti nemzeti tematika.

A szerző a Fidesz nagy újításának tekinti a tömegrendezvények identitásformálásban betöltött szerepét. A szocializáció további nem formális eszközei az ebben az időszakban elkészülő identitás témájú filmek is. Három intézményt emel ki Szabó Ildikó mint a térfoglalás példáit: a Nemzeti Színházat, a Millenáris Parkot és a Terror Házát. Ezekről az intézményekről, a Fidesz pártrendezvényeiről, a kokárdamozgalomról mint saját politikai szimbólumok megteremtésének folyamatairól kaphatunk képet.

A 2002-es választásokig a Fidesz diskurzusai szerint a nemzethez a jobboldali érzelmű magyar állampolgárok és a határon túli magyarok tartoztak. 2003 után orientációváltás kezdődik: a Fidesz bevonja a nemzetbe az addig abból kimaradt részeket is, ezzel párhuzamosan pedig kevésbé lesznek hangsúlyosak az addig explicitebben használt nemzeti színek. Orbán Viktor beszédei alapján a szerző az érzelmekre gyakorolt hatást emeli ki mint identitásformáló eszközt. Szembeállítja a parlamenti politizálást és a szervezett rendezvényeken történő politizálást. Kimutatja, hogy a Fidesz vezére az utóbbit gyakorolja. A 2002-es választá-

sok elvesztése után változások következtek be a párt határon túli magyarokhoz való viszonyában is. Míg 1998 és 2002 között a Fidesz nem látta elérkezettnek az időt a kettős állampolgársággal való foglalkozásra, mintegy ezt helyettesítendő a státustörvényben biztosított módon próbálta rendezni a nemzethez tartozás jogi kereteit, addig a 2004-es népszavazás előtt már határozottan kiállt a kettős állampolgárságról szóló jogszabályalkotás mellett. A népszavazást megelőző kampány kommunikációjából az is kiolvasható, hogy a párt több értelemben is erőforrásnak tekinti a határon túli magyar polgárokat.

A szerző a kommunikáció és a gyakorlat közötti ellentmondásra is rávilágít: míg a Fidesz kommunikációjában főként az alulról szerveződő mozgalmak jelennek meg, addig ezek központosított módon, irányítottan jöttek létre („megbeszélés", „nemzeti konzultáció", „nemzeti összefogás").

A szerző idézetekkel gazdagon dokumentálja a Fidesz által forgalmazott ellenségképről szóló kommunikációt. A magyar nemzet koncepciójának 2003 utáni kiterjesztésével párhuzamosan a párt retorikájában, a szolidaritás ösztönzésében a baloldali politikai szereplők „nemzetellenessége", az országot „kiárusító" szándéka, a rendszerváltás előtti bűnök „öröksége" szolgálnak az ellenségkép megformálásának alapvető mozzanataiként. Szintén a nemzet kiterjesztésének periódusában a párt által közvetített ideológia hangsúlyosan nyitott a baloldali értékek irányába. Ehhez szükséges volt a „baloldali állampolgárok" és a „baloldali kormány" szétválasztása. A baloldali értékek bevonására és használatára példaként a Fidesz által kezdeményezett nemzeti petíció szolgál a könyvben.

A státustörvény és a kettős állampolgárságról szóló népszavazás révén a választásokon kívül is felerősödött a nemzeti tematika választóvonal funkciója.[10] A kettős állampolgárságról szóló népszavazás kampánya tehát a baloldalt is arra késztette, hogy tematizálja a nemzeti tematikát, a népszavazást követően pedig mintegy kárpótlásként a határon túli magyarokat érintő új kormányzati intézkedéseket hozzon.

A szerző összehasonlítja a népszavazási kampányban a baloldali és jobboldali diskurzusokat. A baloldali politikai szereplők megnyilvánulásait rövidnek, közvetettnek és racionálisabbnak írja le, míg a Fidesz közvetlenül szólította meg az állampolgárokat, és inkább „az érzelmi elemek domináltak" (258.). A racionális érvre példaként a határon túli magyarok áttelepedésével való riogatás szolgált, miközben kutatási eredmények azt mutatták, hogy az áttelepedni szándékozók aránya például Erdélyből 7%, akik főleg az aktív korúak közül kerülnek ki. Az érzelmekre apelláló érvekre példa, hogy a jobboldali diskurzusban az igennel szavazás „nem egyszerűen hazafias kötelesség", „erkölcsi döntés" (260.). A kétféle diskurzust Orbán Viktor szembe állította egymással a kampányfinisben, mozgósító eszközként.

A baloldal nemzethez való viszonyának megváltozása Medgyessy Péterig vezethető vissza, de határozott tematizálása Gyurcsány Ferenchez köthető. „A népszavazással a nemzeti tematika kapcsán előtérbe került egy másik alaptematika: a demokratikus alaptematika is." (263.) A szerző elemzi Gyurcsány és Orbán országértékelő beszédeit, hogy a nemzetfogalmakban meghúzódó különbségekre rávilágíthasson.

A rendszerváltás után tehát a nemzeti tematika igen fontos választóvonal szerepét töltötte be. A Fidesz kormányzása után 2003 számít fordulópontnak: addig a jobboldali emberek, azután minden állampolgár beletartozott a nemzetbe. Az 1998 utáni időszak gazdagnak számít a nemzeti identitást formáló tényezők, intézmények, rendezvények, szimbólumok szempontjából.

„A nemzeti tematika rendszerváltás utáni történetében a népszavazással először lett egy nemzeti tematizáció – a kettős állampolgárság kérdése – nyíltan és önállóan a pártok közötti versengés tárgya [...] A politikai tét olyan nagy volt, hogy a jobboldal nemzeti tematikája ellenében formálódni kezdett a másik póluson is a nemzeti tematika." (269.) Ezzel párhuzamosan a népszavazást követően a kormányoldalon a demokratikus alaptematika tudatos forgalmazása vette kezdetét.

A politikai szocializáció modelljeiről

A könyv harmadik nagy fejezete a nemzeti tematika és a politikai szocializáció összekapcsolásáról szól. A nyugati demokráciák szocializációs modelljei evolutívként, a közép-európaiakéi revolutívként definiálódnak. Az összehasonlító elemzések bizonyítják, hogy a rendszerek hasonlósága a szocializációt is befolyásolta. „A modellek sajátosságai között találunk olyanokat, amelyek mélyen gyökereznek a pártállami korszakot megelőző időszakokban. Ilyen több országban az alattvalói politikai kultúra hagyománya, a politikához való aszimmetrikus viszony, a politikai konverzió, a politikai autarchia hagyománya és a kisebbségi identitás kifejezésének politikai korlátozása. Emellett találunk olyat is, amely egyértelműen a pártállami időszakhoz kötődik. Ilyen a kettős politikai szocializáció, amelyet a formális és az informális politikai szocializáció kettőssége és a közöttük levő törés jellemez." (275.) A fejezet első része ezeket a közös elemeket veszi számba.

A közös elemek mellett vannak olyan sajátosságok, amelyek kifejezetten a magyarországi viszonyokra jellemzőek: ilyenként említhető, hogy az 1956-os forradalom előtt a konfliktustagadó, azt követően pedig a konfliktuskerülő politikai szocializáció volt domináns. Magyar sajátosság a korszak vége felé egyre inkább fellazuló, látszatszocializmusként aposztrofálható késő kádári rendszer.

A rendszerváltás nyomán került felszínre, hogy a nemzeti és állampolgári identitás fölött, illetve a szocializációs intézmények szerepéről nincs konszenzus. „Így az első években szocializációs vákuum jött létre." (283.) A rendszerváltás után szocializálódott generációknak bizonyára szerteágazó tapasztalataik vannak például arról, hogyan próbált a természeténél fogva rugalmatlan oktatási rendszer alkalmazkodni a változásokhoz, illetve a személyi kontinuitással jellemezhető iskolák hogyan tettek kísérletet olyan minták közvetítésére, amelyekről nem volt saját gyakorlati tapasztalatuk. A lehetséges forgatókönyvek egyike az, hogy a család az iskolára hárítja a politikai szocializáció feladatát, amely a maga során mintegy elkerülendő az esetleges bizonytalansági tényezőket, potenciális kudarcokat, konfliktusokat, szintén kihátrál a nem problémamentes teendő elől. Megnő a rendszerváltás után kibontakozó civil társadalmi intézmények szerepe, amelyek szintén igen szerény mértékben töltik be ezt a funkciót.

A szerző szerint a nemzeti tematika direkt szocializációban való forgalmazására a jobboldali pártok bizonyultak a leginkább hatékonynak. A Fidesz volt a legsikeresebb a fiatal nemzedékek megszólításában. Ez utóbbi kulcsa egyrészt a párt kommunikációjában, másrészt a fiatalok elvárásaiban keresendő.

Míg a nyugati demokráciák *konfliktuskihordó szocializációval* jellemezhetők, addig a rendszerváltás utáni magyarországi modellt *fragmentáltként* definiálja a szerző. Az előbbi modellben nem válik el egymástól a nemzeti és az állampolgári tematika, nem képezik egymás konkurenciáját, ugyanakkor fontos szerepet kap az ifjúságpolitika és az ifjúságkutatás. „A modell legfontosabb diszkurzív tényezője a demokratikus, illetve az európai alaptematika." (292.) A fragmentált modellben a fenti jellemzők nem vagy csak korlátozottan érvényesek. A szocializáló intézmények nem állnak össze egy modellé. A fragmentáltság értelmezésében a szerző az individualizációs folyamatokat, a fogyasztás megváltozását is említi.

Minden időszakban különös jelentőségű az irodalom, a földrajz és a történelem oktatása a nemzeti identitás formálása szempontjából. A rendszerváltás után a történelem közvetítésének fontossága megváltozik, a tanárok mozgásterének kiszélesedésével, illetve az identitásformálásra alkalmat biztosító megemlékezések átalakulásával párhuzamosan.

A nemzeti és állampolgári szocializáció egymástól független voltát az átadásban szerepet játszó intézmények különbözősége is érzékelteti. Az előbbi döntően iskolán kívüli, az utóbbi dominánsan iskolán belüli mintaközvetítéssel jellemezhető a szerző szerint. Kutatási eredmények támasztják alá, hogy a különböző nemzetkoncepciók elfogadásával más nemzetekkel kapcsolatban más-más attitűdök járnak együtt: így az államnemzetkoncepció toleránsabb attitűddel, a kultúrnemzet-koncepció intoleránsabb attitűddel társul. Mivel a nemzeti tematikát

Magyarországon „egy politikai párt vezeti, amelynek identitáspolitikája támogatói táborának növelését szolgálja, a nem formális szocializációban szerepet játszó nemzeti tematika szükségszerűen vezet a konfliktusok éleződéséhez” (307.).

Következtetések helyett

■ Az egyes fejezeteket lezáró következtetéseket kiegészítendő, az olvasottak elhelyezésében az utolsó összegző fejezet igazítja útba az olvasót. A könyv végigköveti a nemzeti tematika újrafogalmazásait a vizsgált 139 év során. A viharos eseményekben gazdag huszadik században a nemzeti tematika biztosíthatta a folytonosságot, a kapaszkodót a közösséghez tartozásban, ezért stabilizáló funkciót tölthetett be. A nemzeti tematikának igen fontos szerepe volt bizonyos társadalmi csoportok választóvonalaként, illetve pártok politikai tőkekovácsoló eszközeként, főként az 1989-es rendszerváltás után, véli Szabó Ildikó. A pártok között meghúzódó alapvető különbségeket a nemzeti tematika szempontjából a következők képezik: a határon túli magyarok státusának jogi szabályozása, a nemzet fogalmának meghatározása és a hozzá tartozó csoportok definiálása, a nemzeti és parlamenti legitimáció egymáshoz való viszonya. A nemzeti szocializációt mint identitásformáló eszközt leginkább hatékonyan a Fidesznek sikerült használnia. A formális intézmények közül a legszembetűnőbb szocializációs deficittel az iskola jellemezhető. A nemzeti és a demokratikus tematika egymástól függetlenné váltak.

A könyv mind szerkezeti, mind tartalmi szempontból követhető, közérthető, nyelvezete világos. Tehát ajánlott olvasmány a téma iránt érdeklődőknek. Szépirodalmi, társadalomtörténeti, politikatörténeti kiegészítések, empirikus eredmények teszik olvasmányossá, dokumentálttá. Szabó Ildikó sikeresen ötvözi több társadalomtudomány elméleti és módszertani apparátusát. A könyv hasznos olvasmányként szolgál a közélet iránt érdeklődő határon túl élő magyarok számára is, ugyanis 139 évre visszatekintve értelmezi az egyes periódusok kormányzatainak nemzetpolitikáját, illetve nemzetdiskurzusát. Mégis úgy gondolom, hogy a szerző leginkább a társadalomtudományok művelőinek szánja ezt a könyvét, akiket további gondolkodásra invitál.

A szerző nehéz fába vágta a fejszéjét. Egyrészt azáltal, hogy olyan témával foglalkozik, amely ebben a megközelítésben nem kutatott: az alaptematika fogalomkörének bevezetése, a nemzeti tematika és a politikai szocializáció összekapcsolása újításnak számít. Másrészt azáltal, hogy a közelmúlt eseményeinek tágabb kontextusba helyezésével is foglalkozik, politikailag érzékenységeket sérthet. A könyv kiindulópontul szolgálhat a kutatók számára ahhoz, hogy elemezzék, értelmezzék, milyen például határon túli magyar szemszögből a nemzetpolitika percepciója. Különösen aktuális a politika és identitás kapcsolatának témaköre abban a periódusban, amikor könnyített eljárással megszerezhető a magyar állampolgárság, illetve amikor a határon túli magyarok anyaországi szavazati jogáról szóló politikai viták folyamatban vannak.

A felhasznált irodalomban felsorolt recenziók tartalmából arra a következtetésre juthatunk, hogy a témával foglalkozó kutatók körében beindulni látszik több, a szerző definícióit, értelmezéseit konstruktívan vitató szakmai párbeszéd. Ide sorolhatók az alaptematikák egymáshoz való viszonyáról szóló kérdések, illetve az egyes társadalmakra és korszakokra jellemző szocializációtípusok közötti kapcsolat továbbgondolásának lehetőségei (Sík 2010). Bízom benne, hogy az erdélyi magyar szakmai, illetve közéletben szintén generál vitákat a könyv.

Sólyom Andrea

■ **JEGYZETEK**

1. Ide tartoznak a nem intézményes szemtől szembeni kapcsolatok, kulturális tényezők, diszkurzív tényezők, tapasztalatok, élmények, amelyek tudáselemeket és mentalitáselemeket kínálnak (24–26.).
2. „Alaptematikáknak azokat a történelmileg építkező és a nyilvános kommunikációban kidolgozódó, nagy integratív erővel rendelkező témaegyütteseket nevezem, amelyek (a) folyamatosan értelmezik a makroközösségek tagjainak egymáshoz való viszonyát, és (b) identitásukon keresztül próbálják őket bevonni a közösségi, illetve a politikai színtérre. Az alaptematikák a politikai közbeszéd jól elkülöníthető, strukturált témaegyüttesei.” (31.)

3. „E hosszan elnyúló folyamat első szakasza az írott sajtó tömegessé válása volt. A második szakaszt a két világháború közötti időszakra tehetjük, amikor a rádió elterjedt. A harmadik szakasz a televízió általánossá válásával kezdődött a második világháború után." (57.)
4. Erről lásd például Gagyi József A krízis éve a Székelyföldön – 1949 című könyvét, Hunya Gábor et al. Románia 1944–1990 című munkáját.
5. A gyerekek „politikai személyiségük alapjainak kiépülése során tanultak meg úgy azonosulni a rendszerrel, hogy közben ne azonosuljanak (vagy ne teljesen azonosuljanak) vele." (133.)
6. Erről bővebben lásd például Maria Larionescu tanulmányát a romániai szociológia történetéről , valamint Kiss Tamás és a recenzens hasonló témájú munkáját.
7. Azaz a nyertesek és a vesztesek különbözőképpen ítélik meg a társadalmi változások igazságos vagy igazságtalan voltát.
8. „A Medián 1992 és 1994 közötti felmérései szerint a megkérdezettek 13%-a volt valamikor tagja a kommunista pártnak. Érdekes módon ez az arány 1997-ben (amikor már az MSZP és az SZDSZ volt kormányon) 17 %-ra nőtt. (Az MDP-nek fénykorában is csak a felnőtt lakosság 11 %-a volt a tagja; az MSZMP-nek pedig 1988-ban csak a felnőttek 9 %-a fizetett tagdíjat.)" (192.)
9. „A Trianon-fóbia vagy az olyan kijelentések, hogy a miniszterelnökünk lélekben 15 millió magyar miniszterelnöke akar lenni, vagy hogy a magyar kisebbségekhez való viszony szerint fogjuk alakítani kapcsolatainkat külföldi partnereinkkel, mind-mind olyan szimbolikus gesztus, amely semmilyen gyakorlati haszonnal nem jár, ellenben annál több kárt okoz." (Rockenbauer – Vágvölgyi 1991, idézi Szabó 2009, 196.)
10. „Nem a nemzettel kapcsolatos kérdések nyitottsága, hanem a politikai tét nagysága vezetett végül oda, hogy a kettős állampolgárság ügye kapcsán a nemzeti tematika – a rendszerváltás óta először – kétpólusúvá lett. Ugyancsak a politikai tét nagyságával magyarázhatjuk, hogy erősödött az MSZP nemzeti diskurzusa is." (250.).

■ IRODALOM

Csákó Mihály: Kutatásfejlesztés a politikai szocializációban. Szociológiai Szemle 2009. 2.
Donáth Péter: A nemzeti tematika a magyarországi szocializációban. Iskolakultúra 2009. 10.
Gagyi József: A krízis éve a Székelyföldön – 1949. Pro-Print, Csíkszereda, 2004.
Hunya Gábor et al.: Románia 1944–1990. Gazdaság- és politikatörténet. Atlantisz, Bp., 1990.
Kiss Tamás – Sólyom Andrea: A román szociológia a kilencvenes években. In: Kovács Éva (szerk.): Mi újság a kelet-közép-európai szociológiában? Regio Könyvek. Kalligram, 2002.
Larionescu, Maria: The State of the Romanian Sociology since 1989. draft, Collegium Budapest, 2001.
Larionescu, Maria: Observaţii asupra sociologiei româneşti din perioada de tranziţie. Romanian Journal of Political Science PolSci, 2003. 3. 1.
Nagy Péter Tibor: Szocializáció és nemzet (Szabó Ildikó: Nemzet és szocializáció. A politika szerepe az identitások formálódásában Magyarországon 1867–2006. L'Harmattan Kiadó, Bp., 2009). Politikatudományi Szemle 2009. 4
Sík Domonkos: Recenzió „Szabó Ildikó: Nemzet és szocializáció – A politika szerepe az identitások formálásában Magyarországon 1867–2006" című könyvéről. BUKSZ 2010. 2.
Szabó Tibor: A nemzeti identitás dilemmái. Kritika 2011. 1–2.

ZSIGMOND ADÉL

THE MAKING OF... WOODY ALLEN

Woody – Allenről. Beszélgetések Stig Björkmannal

■ Egy interjú, kerüljön az hangzó vagy írott formában publikum elé, sok mindentől lehet izgalmas, és legalább ugyanennyi oknál fogva lehet unalmas vagy érdektelen. De ez a sok minden leginkább mégis két szempontra redukálható: az interjúalany személyére (értsd: érdekel-e annyira, hogy érdekeljen a vele készített interjú is), illetve a kérdező személyére (értsd: érdekel-e annyira, hogy érdekeljen az általa készített interjú is – bárkivel készíti is azt). Ez utóbbiból, a kérdező személyéből következik a kérdések minősége, tehát ha nincsen prekoncepcióm mondjuk Stig Björkmanról (nincsen), akkor csak a kérdései vannak, meg az erre adott válaszok (amely szerencsés esetben valódi beszélgetéssé alakul a kérdezz-felelek helyett), és e kettő egyvelegéből kialakult kép – jelen esetben Woody Allenről, filmjeiről és munkamódszereiről. Mert Allen történetesen az a figura, aki érdekel eléggé ahhoz, hogy… lásd fentebb.

Akad kérdező, aki a háttérbe szorul, hagyja, hogy az interjúalany bőbeszédűen meséljen, s csak néhány szükséges alapkérdést tesz fel, és akad, aki a kezdeti tapogatózást követően egyenrangú beszélgetőpartnerré válik, netán már a beszélgetés elejétől fogva az, létrejön tehát egy igazi mélybeszélgetés[1]. Stig Björkman Woody Allen-könyvében mindkettő megvan, és egyik sincs igazán. Sokat és jól kérdez, lévén Allen eléggé szűkszavú, de jó néhány lényeges kérdést nem tesz fel, illetve nem bont ki kellőképpen (pl. az alleni sajátos humorról, iróniáról vajmi keveset tudunk meg, de hát arra ott vannak a filmek maguk). Allen beszélgetőpartnerévé válik ugyan, mégis szinte végig ott érezni valamiféle gátat, amit a kötet vége felé sem sikerül igazán áttörni. Mindez, persze, Allenen is jócskán múlik, aki mindvégig ragaszkodik ahhoz, hogy soha ne áruljon el túl sokat a filmjeiről, de legfőképpen önmagáról. Az interjúadáshoz hozzászokott rendező szavait olvassuk, aki mellesleg ebben, a róla kialakult kép formálásában is tudatos – a kötet kéziratát maga is láttamozta a megjelenés előtt, ami csak nagyon kevés róla írt könyvről mondható el.

Björkmanról egyébként tudható, hogy svéd filmrendező, fotós és filmkritikus, aki 1991 óta folyamatosan készít interjúkat Allennel (korábban Bergmannal és Lars von Trierrel jelent meg interjúkötete), amelyeket könyv formában először 1993-ban publikált. Ennek a könyvnek a kibővített változata e mostani, több mint félezer oldalas kötet, amely tízévnyi beszélgetésanyagot dolgoz fel.

A huszonnyolc rövidebb-hosszabb fejezet Woody Allen filmjeinek címét viseli, és hagyományosan, kronologikus sorrendben tárgyalja azokat. Az életmű-interjú a kezdetektől a 2002-es *Hollywoodi történet*ig bezárólag öleli fel Allen munkásságát és életét. De nemcsak filmekről esik itt szó, hanem a rendező életviteléről, napi rutinjáról, dzseszhez, sporthoz, politikához, valláshoz, New Yorkhoz való viszonyáról is olvashatunk. Ha még nem tudtuk volna, kiderül például, hogy Allen évek, évtizedek óta minden hétfőn fellép saját dzseszzenekarával New Yorkban, ha épp nem valamelyik filmjén dolgozik, rajong a baseballért, de a politikától és a vallástól szereti távol tartani magát. Nem kevés szó esik arról a közegről, amit nagyon jól ismer: New Yorkról és a helyi értelmiségi létről. Bármi is kerül szóba azonban a kötetben, az mindig a filmek

Fordította Hungler Tímea. Európa Könyvkiadó, Bp., 2010.

apropóján történik. Akár a stand up komikusra, akár az Oscar-díjas rendezőre és íróra, akár a színészre, vagy Allenre mint magánemberre kíváncsi Björkman, a művek jelentik számára a kályhát, amelyhez mindig visszatér, és amelynek kapcsán boncolgat minden mást is.

A kronologikus, filmről filmre haladó megközelítést nem veti ugyan szét a kreativitás, de segít rendszerezni Allen gazdag életművét. Az egyes részek kevésbé épülnek egymásra, amelynek előnye, hogy nem követelik meg a kronologikus olvasást, egy sor miniinterjút kapunk tehát, hátránya viszont, hogy jó néhány alapkérdés ismétlődik a kötetben, és a kötelező kérdések mellett már kevesebb tér jut a filmek mélyebb megvitatásának. Az egyes fejezetek szerkezete nagyjából hasonló: a filmötlet felmerülésétől indul (ami Allennek a legtöbb fejfájást okozza), aztán az írás folyamatára és körülményeire kérdez rá (Allen bárhol, bármilyen körülmények között tud írni, ugyanazon az írógépen dolgozik, amit tizenhat éves korában vett), majd a *casting* folyamatát boncolgatja (hogyan választja ki a színészeket, kinek a tanácsa mérvadó), szó esik a stábbal való együttműködéséről (amely többnyire évek óta állandó), a színészekhez való viszonyáról (akikkel nem bizalmaskodik, inkább távolságtartó, kevésbé instruálja őket, hiszen épp azért esett rájuk a választása, mert bízik bennük), a forgatás folyamatáról és az utómunkáról (utószinkronnal például sosem él, pótforgatást viszont mindig rendez), aztán a film rövid elemzését is megkísérli egy-egy jelenet vagy kulcsmondat kiemelésével. Arra is több ízben rákérdez Björkman, hogy ma, a beszélgetés jelenidejében csinálna-e másképp ezt-azt a filmjeiben.

Az interjúkötetből kirajzolódik Woody személyes ízlése is, hiszen rengeteg *stand up* komikus, rendező, színész, író és zenész neve felmerül a beszélgetés során, akikről a rendező őszintén vall – akár szereti őket és munkájukat, akár nem. Nem hallgatja el filmes bukásait sem, amelyekkel kapcsolatban megjegyzi, hogy őt elsősorban a munka maga érdekli, nem a közvetlen fogadtatás. Kritikát is azért nem olvas már, hogy ne zavarodjon össze az ellentmondó elgondolásoktól.

Björkman az a típusú kérdező, aki az olvasó szócsövévé is szeretne válni, hiszen olyan kérdéseket is feltesz, amelyek számára talán egyértelműek vagy banálisak, de azt sejti, hogy olvasója számára érdekesek lehetnek. Az interjúkötet, amely werkkönyvnek is tekinthető, ismétlődő struktúrájú, a „hogy jött az ötlet", „milyen volt X-szel és Y-nal dolgozni" mantraszerű ismétlése azonban a könyv végéhez közeledve jócskán lenyesi az olvasói kíváncsiságot. Elkelt volna a kötethez egy keményebb kezű szerkesztő, ugyanis akad olyan, Allen filmjeinek sajátosságaihoz általánosságban közelítő kérdés, ami szinte szóról szóra megismétlődik. Ilyen például az a nem túl releváns fölvetés, hogy miért hiányoznak a rendező filmjeiből a színesbőrű karakterek. Mi mást is válaszolhatna erre Woody, mint azt, ami a filmjeiből is egyértelmű: „Valójában a legtöbb karakterem lokálisan nagyon behatárolt. Többségük New York-i, magasabb osztályokhoz tartozik, művelt és neurotikus. Kizárólag erről írok, lévén ez az egyetlen dolog, amit ismerek. Mással kapcsolatban nincs elég tapasztalatom." (75.)

S ha már a Woody Allen-féle New York-i neurotikus, hajszolt urbánus értelmiségi karakterénél tartunk, nem kevésbé lényegtelen szempont Björkman könyvében az sem, hogy az Allen által megírt és gyakran általa is játszott karakterek mennyire állnak közel Allenhez, a magánemberhez, a képernyőn megjelenő karakter és az *off-screen* ember mennyire esik egybe. Björkman prekoncepciója ugyanis (ahogyan sokunké) az, hogy a kettőnek nagyon is sok köze van egymáshoz, Allen azonban határozottan hárítja a feltételezést[2], s a kötet egészéből is az derül ki, hogy egy rendkívül tudatos, tevékeny alkotóról van szó, aki rá sem ér neurotikusnak lenni. Arra ott van Alvy Singer vagy Sandy Bates.

JEGYZETEK

1. Legjobb példám erre még mindig a Mihancsik Zsófia: Nincs mennyezet, nincs födém. Beszélgetés Nádas Péterrel. Jelenkor, Pécs, 2006.
2. „Az emberek azt hiszik, hogy az Annie Hall vagy a Manhattan önéletrajzi, de valójában mindkét forgatókönyvet Marshall Brickmannel írtam, és ő is rengeteget tett beléjük. Szóval, kinek az esetében önéletrajzi akkor? Az övében, az enyémben? Ez egyszerűen butaság." (348.)

ZUKUNFT PRÓZA?

Gróf Gyulay Lajos maga keze és könyve

■ Gróf Gyulay Lajos (1800–1869) neve könnyen feledésbe merülhetett volna, hiszen annak ellenére, hogy ifjú- s felnőttkora java részét a reformkori aktív időkben élte, szemtanúja volt az 1848–49-es forradalomnak és az 1867-es kiegyezésnek is, számottevő tettéről nem szólnak sem történeti, sem pedig művelődéstörténeti visszaemlékezések, nem vált ismert közéleti egyéniséggé, nem lett közismert író, szabadságharcos hőstettek sem kötődnek nevéhez. Élete legfőbb helyszínei Oláhandrásfalva, Marosnémeti, Kolozsvár, Budapest és Bécs, személyes ismerőse a kor legismertebb szereplőinek, akiknek írásaiban neve nem bukkan fel, sőt egykori nevelője, Döbrentei Gábor is csak a legritkább esetekben emlékezik meg róla feljegyzéseiben.[1] Gyulay mégis a magyar művelődéstörténet egyik egyedülálló írói teljesítményét hozta létre: majd hatvan évig vezette csaknem száznegyven kötetre rúgó naplóját.

A tekintélyes kéziratos hagyaték időről időre felkelti a kutatók érdeklődését: unokaöccse, Kuun Géza már 1874-ben közzétett bizonyos részleteket,[2] később Csetri Elek válogatott a korai naplók részleteiből,[3] a kötetek közül viszont csupán az 1848-asok jelentek meg teljes egészükben.[4] A Szegedi Tudományegyetem Klasszikus Magyar Irodalom Tanszékén működő kutatócsoport az eddigiektől eltérő elképzelésekkel nyúlt az anyaghoz, és célul tűzte ki minél több naplókötet teljes megjelentetését.[5] Az eddig megjelent 11 kötet részben modernizált átiratban kínálja Gyulay gondolatait, a publikált szövegekhez ezért egy internetes oldal is társul (gyulaynaplok.hu), ahol egyrészt megtalálhatók a kötetek fényképes változatai, betűhív átiratai, a Gyulay-bibliográfia, valamint a kontrollforrásként szolgáló Gyulay-levelezés egy része is.

A családi háttérből adódóan sokat vártak Gyulay Lajostól, aki gr. Gyulay Ferenc és Kácsándy Zsuzsanna (kihez ifjúkorában Kazinczy Ferenc is vonzódott) egyetlen fiúgyermeke. Nevelésével Kazinczy javaslatára Döbrentei Gábort bízzák meg, aki fiatal kora ellenére már ismert irodalmi körökben, karrierjének egyik legfontosabb momentuma, hogy ő adja ki Kolozsváron az *Erdélyi Múzeum*ot. Mind a naplókból, mind pedig a családi levelezésből kiderül, hogy több különböző irányba is próbálták elindítani: közéleti, szépírói ambícióit élesztgették – mindhiába. „Mert semmit sem szeretek úgy, mint semmi lenni!" – írja Gyulay.[6] Döbrentei művelt, szellemi és fizikai téren egyaránt képzett, műveltségét a nemesi reprezentációs eseményeken prezentálni tudó ifjúnak nevelte, aki hazafiúi érzelmeit kellő időben hazafias tettek véghezvitelében tudja bizonyítani. Házasodni Bécsbe küldték, s még ezt a családi név továbbvitele miatt fontos tettet sem váltotta valóra, sem Bécsben, sem pedig később nem talál magához illő társat a nemesi, főnemesi körökben. Az idősödő Gyulay tisztában van azzal, hogy nem teljesítette az iránta, illetve pozíciója iránti elvárásokat. A naplóírás folyamán számtalanszor felbukkan a saját szerepére, alkotói mivoltára való reflexió. A gróf számára nem is az az alapvető probléma, hogy önmaga számára megmagyarázza ezt a kívülről talán haszontalannak tűnő életformát, nevelőjét, Döbrenteit kívánja felmenteni a kudarc vádja alól: „Nem Döbrentei hibája, hogy belőlem többet nem tudott alkotni. A magam indolentiája annak oka, kiben sok keleti vér mozog. Nincsenek ambitióim, ha mások megteszik, mit megtéve lenni óhajtok, megnyugszom benne."[7]

Mit kínálnak vajon e kétségkívül furcsa és atipikus figura naplói? A korábbi szövegközlések kiindulópontja az lehetett, hogy a fontos egyházi és közéleti pozíciókat betöltő naplóíró olyan esemé-

[1] Klasszikus Magyar Irodalom Tanszék, Szeged, 2008–2011.

nyek szemtanúja, melyek nemcsak rögzítésre alkalmasak, hanem az utókor érdeklődésre is számot tarthatnak. A forrásérték szempontjából válogattak a korábbi közreadók, ezzel magyarázható az is, hogy a korszak legfontosabb időszakának (1848–49) naplókötetei olvashatók teljes egészükben. Ha a Hász-Fehér Katalin által vezetett szegedi kutatócsoport naplókiadási stratégiáját nézzük, első pillantásra úgy tűnik, hogy ezt a hagyományt kívánják folytatni, hiszen a megjelentetett kötetek csaknem fele a történetileg és politikailag ugyancsak jelentős 1867-es esztendőben keletkezett.[8] A köteteket végigolvasva azonban meggyőződhetünk arról, hogy a naplófolyam történeti anyagban, elemzésben, értelmezésben vagy akár egy-egy szereplő leírásában sem tudja beváltani a hozzá fűzött reményeket. Nagyon kevés olyan eseményről olvashatunk itt, amiről a korabeli sajtó ne tudósított volna, ezek pedig általában megbízhatatlanok is, hiszen szóbeli közlésekből, az arisztokrácia információs csatornáiból származnak. Gyulay maga is felhívja a figyelmet arra, hogy tisztában van a különböző forráscsoportok információértékével. Az 1867-es koronázáson több – többnyire személyes, már-már kicsinyesnek is nevezhető – okból nem vesz részt, az esemény naplójában különféle források bevonásával jelenik meg. A levelekben kapott beszámolók mellett fő forrása a korabeli sajtó: „Örvendek, hogy nem voltam jelen [ti. a koronázáson], sok pénzembe került volna, és el tudom képzelni így is az egész innapot, miután már láttam anélkül is Coronatiot, *újság* nem lett volna előttem. *Újságból* mindent el lehet olvasni, mintha éppen ott lett volna az ember, csak egy kis *képzelő tehetség*, azzal pedig bírok, *anélkül nem szűkölködöm*."[9]

Ugyancsak tudatos alkotói stratégiára vall a társasági szóbeszédek, pletykák, korábban hallott történetek feljegyzése. Gyulay ezekben az esetekben nem a történeti hitelességet kéri számon, és nem is törekszik erre. Forrásnak szánja ugyan munkáját, ám nem történeti forrásnak: „A szóhagyományokat jó följegyezni a költérek számára, kik azokból szedik virágaikat, azon forrásból merítik vizenyősségüket" – írja egy ugyancsak 1867-es kötetben.[10]

A szegedi kutatócsoport lemondott a kötetek forrásként való olvasatáról, a naplófolyamot az identitásépítés, a személyes történelem, olvasástörténet, az idő tagolásának módszerei és nem utolsósorban a fikció felől közelíti meg. „...lehetséges egy olyan olvasat, amely nem forrásként, hanem az írásfolyamat, a kevert műfajúság, a sokrétű kompozíció, az esetleges fikcionalitás figyelembevételével, elsősorban szövegként közelít a műhöz."[11] A kötetek ilyesfajta olvasatának jogosságát maga a naplóíró is alátámasztja: a köteteket nagy ívű, egymással összefüggő kompozícióba rendezi, mely nagyban eltér a naplók megszokott, napok és évek által megszabott tagolásától. Minden kötetet címmel látott el, a nyomtatott könyvekhez hasonlóan paratextusokat rendel a szövegekhez: mottók, ajánlások vetítik előre egy-egy kötet tartalmát (függetlenül a majdan megtörténő eseményektől), folyamokba és alfolyamokba rendezi köteteit, a rendezgetés folyamán pedig újraolvassa és korrigálja egykori feljegyzéseit. Dátumtól független, terjedelemhez kötődő beosztásokat alakít ki. Ez a rendszer az 1867-es kötetekben már eléggé stabil, a korai kötetekben csupán egy-egy a későbbiekben rögzült elemét fedezzük fel.[12] A szerző ilyenkor szerkesztői szerepkört vesz fel, előre kijelöli a *tekintélyes* (tízesével következnek: 11, 22. stb.), *nagyságos* (százasával 111, 222, stb.) és az *iránylapokat* (melyek meghatározásában az egybeesés fogalma jut jelentős szerephez: mikor az illeték a napi dátummal egybetalál). A napi illeték szintén nincs előre leszögezve, az a naplóírás folyamán alakul ki, ám amikor rögzül a szám, onnantól kezdve szabályozó erőként működik, a napi penzumot mindenáron teljesíteni kell: „Amíg a szabály tart, addig nincs irgalom, addig meg kell írni mindennap a 12 lapot."[13] Az általa felállított rendhez való görcsös ragaszkodás, a napi illeték mindenáron való teljesítése időnként nehézzé teszi az olvasást, és gyakran elgondolkodunk a nyelvi játékokat is szívesen űző, új szavakat teremtő Gyulay kitételén: a naplászat nem más, mint naplopás. A gróf próbálja kijelölni azokat a kereteket, amelyben ez a kényszeresnek tűnő alkotási mód is elfogadhatónak tűnik. Ezért a professzionális írók

stratégiái között keresi a párhuzamait: „Sokszor eszembe jutnak firkáim alatt a hírlapírók és az újdonászok, kik, valamint én, sokszor nem tudják, mivel töltsék be lapjaikat. Én is úgy csinálok, mintha meg volnék fizetve: kitűzök magamnak bizonyos számú lapokat, és azokat bene male megírom."[14] A műfaji szabályokat folyamatosan felrúgó szerző (nevezzük őt annak, hiszen itt nem egyszerűen naplóíróról van szó) gyakran próbálja mind önmaga, mind pedig olvasója számára világossá tenni, hogy a fehér laptól való félelem új alkotási stratégiákat is megenged, és a haszontalannak tűnő dolgok fontosabb szerepet is betölthetnek, mint a történetileg jelentős események: „A naplászatot úgy kell venni, mint egy társalgási kedvtöltést, hol kevés komoly szó, legtöbb léhaság foglalja el az elméket. Így beszélek én is kegyes olvasóimmal. Még egy fél lap hátra van, *komé*, nem lehet üresen hagyni azt sem, a *horror vacui* nem engedi azt meg."[15]

Mégis miket tudhatunk meg a hatalmas naplófolyam mintegy egytizednyi kiadott részéből? A köteteknek függetlenül a címben megjelölt tárgyuktól, folyamatosan visszatérő témái vannak: a szerző mindennapi (a napi rendet az írás penzumához hasonló rigorozitással betartó) élete, olvasmányai és különböző nőismerősei, az olvasó számára megfejthetetlen *Nagy Falang* tagjaival való találkozásai, a nőismerősök rendszerezése, mely egyben memoriterként is működik. Az élet rendszerbe foglalása mintha egyik fő célja lenne Gyulaynak, s ebben a rendszerben a naplóírás is kitüntetett szerepet foglal el: „Igen kevés idő van már arra, hogy valami egyébhez fogjak, azért csak a naplászattal maradok, melyet bármikor félbe lehet szakasztani, nem úgy, mint más komolyabb foglalkozást. Mikor az egyet üti, leteszem a tollamat és indulok hírlapot olvasni, mikor üti a kettőt, leteszem a hírlapokat és ebédre megyek. *Alles nach der Stunde*."[16]

Török Zsuzsa a rendszerességet, a napok ismétlődő jellegét azzal magyarázza, hogy Gyulay személyes ideje ciklikus:[17] a hónapokat, éveket egyrészt egészen intim cselekedetek szabályozzák: a kéthetente ismétlődő *körömvágó péntek nap* vagy a csütörtökönként bekövetkező örömlánylátogatás (hiszen a hét további napjain egy-egy hozzá közelálló személy az illető napon történt halála megakadályozza ebben), a hónapokat és a személyes emlékezést strukturáló úgynevezett *normanapok* (amikor szintén halottaira emlékezik) vagy a zarándoklat-jellegű utazás Andrásfalvára.

Az történelmi idő és a személyes idő nem hierarchizált voltára utal a kötetekbe bemásolt nevezetes napok sajátos rendszere is. Március 15-éről például ezt olvashatjuk: „*Martius 15kén 1848ban* ütött ki Budapesten a forradalom. Ugyanazon évben és napon született *Naisz Mari* cukrász leánya. Ugyanaz napon 1860ban egy tüntetés alkalmával többen megsebesültek, az egyik áldozata azon napnak *Fornyák* jogász volt, ki sebeiben azután meg is halt. *Mart. 15. 1807ben* volt temetése néhai kedves Atyámnak, *gr. Gyulay Ferencnek*. Béke hamvainak!"[18]

Érdekes olvasástörténeti adalék az is, ahogyan Gyulay olvasmányait, illetve az olvasmányokhoz kötődő nyelvet kezeli. Az általa olvasott kötetekből szinte minden esetben kijegyzeteli a legfontosabbnak tartott részeket, de nagyon ritkán kommentálja azokat. A nyelvet is sajátos módon használja: az olvasottakat gyakran eredeti nyelvükön írja le, saját szövegébe pedig gyakran kever német, angol, olasz, francia vagy akár román szavakat, félmondatokat, mondatokat. Az irodalmat igyekszik belsővé tenni, s élete egy-egy eseményét a környezetében hallott anekdoták mellett jelöletlen idézetekkel magyarázza vagy oldja fel. Ő maga is reflektál rá, hogy a sajátos alkotásmód később megoldhatatlan feladatok elé állíthatja olvasóit, az aktív olvasásra (hasonlóan néhány 20. század végi szerzőhöz) ő is számít: „Az olvasó dolga kitalálni, mi abból az enyém, mi a másé, amit jegyezgetek."[19] Gyulay életének dilemmáit és az említett módszert kíválóan példázza az alábbi mondat: „Sétáljak vagy szivarozzak, that is the question."[20]

A kiadott kötetekből nem kapunk választ megnyugtatóan arra a kérdésre, hogy milyen rendszert alkot a már említett Nagy Falang. A szövegekből az világossá válik, hogy Gyulay maga sem törekszik arra, hogy olvasói meg tudják fejteni ezt a kódolt rendszert, és az is sejthető, hogy külön kötetben jegyzi fel a feloldást vagy a rendszerben történt változásokat.

Az bizonyosra vehető, hogy a tagok különböző társadalmi hovatartozású hölgyek, akikhez Gyulayt különböző viszonyok köthetik. A szexuális viszonyulás mellett egy erősen esztétizált jelleg is felfedezhető, ezt bizonyítja a sajátos névadási technika,[21] hiszen ezek a hölgyek mind álnév alatt szerepelnek, legfennebb a rokoni szálak tűnnek valóságosnak. A hölgyeket hadirendre emlékeztető falanxokba sorolja be, a rendszeren belül lehet magasabb pozíciókat elérni vagy akár alábukni, a nők féltékenyek egymás szépségére, a szerző jutalmakat osztogat és büntet. Hász-Fehér Katalin arra is felhívja a figyelmet, hogy bár néhány esetben fel lehet fedni, hogy egy-egy álnév kit takar, vagy a rendszer bizonyos elemei is érthetővé tehetők (pl. a Jak előtagú nők férjes asszonyok), azt sem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy a Nagy Falang is hozzátartozott Gyulay alkotási stratégiájához: „Sok dolgot ád nékem a *Mennyei Falang*, melynek rendszerezése végéhez közelget. Az egy nagy *epos*, melyen évtizedeken keresztül dolgozok, még csak nevekből és vonalakból, jegyzetekből és sorozatokból áll, de nagyszerű eszme fekszik benne, egy *félisteni*, minthogy *egész isteni* jelenetek festéséhez nincs emberi ecset."[22]

Mind a kötet sajtó alá rendezőiben, mind pedig az olvasóban felmerülhet a kérdés, hogy ha nem történeti forrásként, akkor miként olvashatjuk ezt a szöveget. Részben rekonstruálhatjuk egy 19. századi gróf életpályáját, bár ebben az esetben rögtön az elején tisztázni kellene, hogy milyen általánosabb hozadékot várhatunk egy ilyen biográfiából. Az eddigiek alapján ugyanis gyaníthatjuk, hogy nem egy tipikus életpályával állunk szemben, hiszen Gyulay nem használja ki a számára evidensnek kínálkozó karrierlehetőségeket, és bár ellátja azokat a feladatokat, amelyeket kijelölnek neki (az országgyűlés felsőházában való részvétel, presbitériumi tagság, mecenatúra), érezhetően nem ezek életének legjelentősebb momentumai. Az atipikus gróf íráshasználatát vizsgálva is gyakran csupán erre az egyedi esetre vonatkoztatható következtetésekre juthatunk. Gere Zsolt bevezető tanulmányában a gróf íráshasználatának megértésére a protestáns vallásból származó hasznosságelv bevezetését javasolja.[23] Ez nemcsak azoknak a szövegrészeknek az interpretálásában segít, amelyekben a gróf naplóírással eltöltött idejéről elmélkedik, hanem magyarázatot adhat arra is, hogy az anyagi kiadások precíz feljegyzései között miért kapnak hangsúlyos szerepet a hasznos, játékonyságra költött összegek, és miért próbálja a szórakozás költségeit minimálisra csökkenteni.

A kiadott 11 kötet legszokatlanabb darabja a *Kis tükör* című.[24] Ez a kötet ugyanis mintegy mutatója az 1851-re elkészült naplóköteteknek, ebben írja össze az újraolvasás során az addigi kötetek legfontosabb jellemzőit, keletkezési dátumait és fontosabb bejegyzéseit. A kötet egyik része 1832-ben, a másik pedig 1851-ben keletkezik, a gróf mindkét alkalommal magával, írói énjével és a megírt alkotásokkal néz szembe. Az ilyen jellegű kötetekből is nyilvánvalóvá válik, hogy nem egyszerű naplókkal van itt dolgunk, hanem Gyulay teljes életét kitöltő műalkotással. Az alkotási mód minden bizonnyal szokatlan, és még a posztmodern szövegeken edződött 21. századi olvasót is zavarba hozza. A szerző – bár időnként ambivalensen viszonyult saját művéhez – nem mondott le arról, hogy munkája nagy hatású lesz a jövő olvasója számára: „A Zukunft zene az fel van találva, vagy fel akar találva lenni, de a Zukunft próza? azt még nem tudjuk, hogy milyen lesz, talán éppen én leszek felfedezője, ki gyakran érthetetlen dolgokat firkálok egybe, különösen pedig olvashatatlan betűkbe foglalom azokat."[25]

Biró Annamária

JEGYZETEK

1. Lásd „...barátom a túlvilágon is". Döbrentei Gábor és gróf Gyulay Lajos naplófeljegyzései (1835. május – 1861. október 28.), S.a.r. Hász-Fehér Katalin, Szeged, 2011.
2. Gróf Gyulay Lajos naplótöredékeiből (1815–1834). Kiad. Gr. Kuun Géza, Bp., Athenaeum, 1874.
3. Napló (1820–1848). Válogatta, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közzéteszi Csetri Elek. Kvár, 2005.
4. Gyulai Lajos naplói.(1848–1849). I–II. Sajtó alá rendezte V. András János – Csetri Elek – Miskolczy Ambrus, Bp., ELTE Román Filológiai Tanszék–Központi Statisztikai Hivatal Levéltára, 2003 (Transylvanica Varietas).

5. A kutatást az Országos Tudományos Kutatási Alapprogramok finanszírozza, időtartama 2007–2011.
6. Martius 15. (1867. március 14. – 1867. május 30). S.a.r., bev. Labádi Gergely, 43.
7. Labik (1865. augusztus 15. – 1865. augusztus 31.).S.a.r., bev. Farkas Daniella.
8. Lotty!–Fanny! (1867. január 21. – 1867. március 3.) S.a.r. Labádi Gergely, bev. Hász-Fehér Katalin, Labádi Gergely; Martius 15. (1867. március 14. – 1867. május 30), s.a.r., bev. Labádi Gergely; Ó szerint Constantia (1867. június 2. – 1867. június 27), s.a.r. Szabó Ágnes, bev. Török Zsuzsa; Sylabbus: Közeledik (1876. július 2. – 1867. augusztus 27.), s.a.r., bev. Gere Zsolt; Egy századja! (1867. szeptember 2. – 1867. november 4.), s.a.r. Baranyai Zsolt.
9. Ó szerint Constantia (1867. június 2. – 1867. június 27), s.a.r. Szabó Ágnes, bev. Török Zsuzsa, 50–51. Kiemelés az eredetiben.
10. Egy századja! (1867. szeptember 2. – 1867. november 4.), s.a.r. Baranyai Zsolt, 117.
11. Hász-Fehér Katalin, Gyulay Lajos naplókönyvei, in. Lotty!–Fanny! (1867. január 21. – 1867. március 3.), s.a.r. Labádi Gergely, bev. Hász-Fehér Katalin, Labádi Gergely, 19.
12. Ld. pl. Hamuszín könyv (1824. január 14. – 1824. augusztus 2.), s.a.r. Zentai Mária, Szalisznyó Lilla, bev. Szalisznyó Lilla.
13. Lotty!–Fanny! (1867. január 21. – 1867. március 3.), s.a.r. Labádi Gergely, bev. Hász-Fehér Katalin, Labádi Gergely, 81.
14. Egy századja! (1867. szeptember 2. – 1867. november 4.), s.a.r. Baranyai Zsolt, 48.
15. Sylabbus: Közeledik (1876. július 2. – 1867. augusztus 27.), s.a.r., bev. Gere Zsolt, 61.
16. Ó szerint Constantia (1867. június 2. – 1867. június 27.), s.a.r. Szabó Ágnes, bev. Török Zsuzsa, 24.
17. Ó szerint Constantia (1867. június 2. – 1867. június 27.), s.a.r. Szabó Ágnes, bev. Török Zsuzsa, 9.
18. Martius 15. (1867. március 14. – 1867. május 30), s.a.r., bev. Labádi Gergely, 30–31.
19. Lotty!–Fanny! (1867. január 21. – 1867. március 3.), s.a.r. Labádi Gergely, bev. Hász-Fehér Katalin, Labádi Gergely, 117.
20. Lotty!–Fanny! (1867. január 21. – 1867. március 3.), s.a.r. Labádi Gergely, bev. Hász-Fehér Katalin, Labádi Gergely, 58.
21. Ld. Török Zsuzsa bevezetőjét Ó szerint Constantia (1867. június 2. – 1867. június 27.), s.a.r. Szabó Ágnes, bev. Török Zsuzsa, 9–10.
22. Cara Patria (1856. szeptember 11. – 1856. október 4.), S.a.r., bev. Hász-Fehér Katalin, 39.
23. Sylabbus: Közeledik (1876. július 2. – 1867. augusztus 27.), s.a.r., bev. Gere Zsolt, 10.
24. Kis tükör (1832. augusztus 12. – 1851. augusztus 26.), s.a.r., bev. Szabó Ágnes.
25. Labik (1865. augusztus 15. – 1865. augusztus 31.), s.a.r., bev. Farkas Daniella, 75–76.

A NYELV MINT CSEMPÉSZÁRU ÉS MINT TÖRVÉNYES TERMÉK

Bengt Pohjanen: *A csempészkirály fia*

Az ember nem egy országban lakik, hanem egy nyelvben.
Ennyi a haza, semmi egyéb.
EMIL M. CIORAN

■ A mű nem fér bele a regény szokásos kategóriájába, mert több, mint egy mozaiktechnikával írt énregény: regény volta mellett fejlődéslélektani példatár, nyelvpszichológiai, vallás- és társadalomtörténeti esettanulmány-gyűjtemény egyszerre. Ez pedig megkíván bizonyos – a szokásos könyvismertetéstől eltérő – reflexiókat, melyek képesek bevilágítani a regény hátterét adó történeti-kulturális-politikai szövevénybe.

A szerző, Bengt Pohjanen neve ellentétes irányokba húzó kötelékekre utal: keresztneve jelzi, hogy svéd alattvaló, családneve viszont finn, anyanyelve ezzel szemben egyik sem: „Korán elkezdek finnül olvasni – írja gyermekkoráról regényében. – A sors iróniája, hogy a svéd oktatási rendszer színvonalas anyanyelvoktatást biztosít számomra egy olyan nyelven, amelyet nem beszélek, sem anyámnak, sem apámnak, sem nekem nem saját nyelvem. Svédül és finnül, két számomra idegen nyelven kezdek kifelé lépkedni gyermekkoromból.” Az a nyelv, amin a szerző eszmélni kezdett, a *meänkieli* (a

Fordította Molnár Bodrogi Enikő. Koinónia Kiadó, Kvár, 2011.

fordító az eredeti kiejtést akarja megközelíteni, amikor a magyar betűkészletet használva *méenkieli*nek írja), a finn nyelvnek egy a Botteni-öböl északi szegletétől a norvégiai határig terjedő területen beszélt helyi változata, amelyet a Svédország és Finnország közötti határfolyó, a Tornio-joki szel ketté, s mely régiónak ezen a nyelven *meänmaa* a neve.

Történelem a nyelv álarcában

■ *Meänkieli* és *Meänmaa* összetett szavak, melyek előtagja, *meän-* voltaképpen birtokos jelző, ami annyit tesz magyarul 'miénk', utótagjaik pedig *kieli*, illetve *maa*, azaz 'nyelv', ill. 'föld, ország' jelentésűek. A két szót magyarra „a mi nyelvünk", illetve „a mi országunk" szerkezetek adnák vissza helyesen, ámde ezek a szavak – magyarul és megközelítőleg – 'miénk nyelv', illetve 'miénk ország' szerkezetet mutatják, melyek nem felelnek meg a finn nyelvi kánonnak sem, mert a birtokos jelző után a finn is, éppúgy, mint a magyar, megköveteli a birtokon a birtokos személyjelek használatát, vö. 'a mi nyelvünk', illetve 'a mi országunk'. Az eredetileg szintetikus jellegű finnugor birtokos szerkezetnek ('nyelvünk') ez az analitikus irányba ('miénk nyelv') történő elmozdulása nyilvánvalóan svéd hatásra történt, amelynek történeti oka van. A finnül beszélő régió – a tőle keletre fekvő országnyi tartománnyal együtt – a svéd hódítás 13. századra tehető kezdetétől egészen 1809-ig a Svéd Királyság integráns része volt, amelynek nyelvi vetülete a fenti szerkezeti átalakulás. A napóleoni háborúk idején, 1809-ben *Meänmaa* Tornio-jokitól keletre fekvő szelete – annak a tartománynak részeként, melyet ma Finnországnak hívunk – „hadizsákmányként" lett Finn Nagyhercegség néven az Orosz Birodalom része egészen 1917-ig, amikor a forradalom okozta zűrzavart kihasználva készenlétben álló finn államférfiak elérték, hogy ez a finn (és kisebb részben svéd) nyelvű tartomány kiszakadjon a cári birodalomból, és létrejöhessen az önálló Finn Köztársaság. Az 1809-ben politikailag és gazdaságilag kettévágott *Meänmaa* nyelvileg egységes maradt, noha a határ a független Finnország létrejötte, 1917 után továbbra is kettéosztotta. A helyzet használója és kihasználója a csempész, haszonélvezője pedig – nem egyenlő mértékben – a két állam, illetve a lakosság volt. „Itt az Isten földjén a vám demarkációs ördög. Torlaszt emel, és testvértől elválasztja a testvért. A csempész azonban összeköt, nem elválaszt."

A történelemben máshol is láthattunk helyzeteket, ahol a természetes állapotot, mondjuk, egy ország belső rendjét, a hatalmi önkény fölforgatja, s ami addig törvényes volt, törvényen kívülre szorul. Ilyen volt nálunk az 1848–49-es szabadságharc utáni Bach-korszak is, amely a jogos honvédőből, a korábbi szabadságharcosból törvényen kívüli „betyárt" csinált. Mikszáth Kálmán ilyennek festi címadó regényhősét, Krúdy Kálmánt, az író Krúdy Gyula nagy-nagybátyját, 48-as honvédkapitány nagyapjának fivérét: „Ez a Krúdy Kálmán, aki jó famíliából származott (gondolom, a kéri nemesek közül való volt), némi névre tett szert a maga szakmájában, és ha betyárepizódokra van az íróknak szükségük, emlékezetükből az ott homályosan kavargó zsiványnevek közül az övét rántják ki, és úgy szerepeltetik, mint a kegyetlen Patkót, a durva Zöld Marcit vagy az aljas Jánosikot.

Pedig Krúdy Kálmán más genre. Előkelő és finom, legalábbis van olyan elegáns ember, mint a francia Cartouche. Nem ölt. A palóc csak szerelemből öl, vagy a birkózás szenvedélyében (a Pálinka nevű ördög sugallatára). Nem is lopott. Ha szóra nem adták, amire szüksége volt, erőszakkal vette el, kockára téve saját bőrét. Adókat vetett ki a lakosságra, s azokat néha beszedte erővel, ha önként nem fizették. *Szóval, csak azt tette, amit a király*" (Mikszáth Kálmán: A Krúdy Kálmán csínytevései. 1899)

Az önkényes határok meghúzásával törvénytelenségre kényszerített csempész sem tett mást, mint a törvényes keretek között működő kereskedő: keresletet elégített ki, és az árra természetesen rátette a maga hasznát, azaz „csak azt tette, amit a király" nevében a vámos.

Az anyanyelv mint béklyó: met meänkieliset 'mi minyelvűek' vs. ummikot '[a nyelvükbe] dugaszoltak'

■ Érdemes szemügyre venni még egyszer ennek a sajátos nyelvváltozatnak a

nevét, *meänkieli* „a mi nyelvünk”, s beszélőinek erre épülő saját elnevezését, *met meänkieliset* „mi minyelvűek”, mely utóbbi természetesen önazonosításuk, belső identifikációjuk is. Ha körülnézünk, mindannyian így vagyunk anyanyelvünkkel. Azt mondjuk anyanyelvünkről, akár románok, svédek, finnek, cigányok vagy magyarok vagyunk, hogy „a mi nyelvünk”. De vajon tényleg ez-e a valóságos helyzet? Ha belegondolunk magunk és – korlátozzuk vizsgálódásunkat anyanyelvünkre – a nyelv viszonyába, akkor a mi parányi lényünk eltörpül a nyelv – az idő tengelye mentén vagy a tér koordinátáival meghatározható – nagy kiterjedéséhez képest. És a rövidebbet húzzuk akkor is, ha a magunk erejét a kifejezési eszközünknek tartott nyelv erejével mérjük össze: sohasem mi döntjük el teljesen, mit mondunk, mindig csak azt mondhatjuk, amit a nyelv (a nyelvet működtető szabályok) megenged (megengednek) nekünk. A nyelv, amit eszköznek véltünk, úr felettünk. A „mi nyelvünk” birtokos szerkezetet gyakran használjuk, s benne „mi” vagyunk a birtokos és a „nyelv” a birtok. A valóságos helyzet azonban, most láttuk, fordított: nem a nyelv a miénk, hanem mi vagyunk a nyelvé. Csakhogy ennek a valóságos helyzetnek megfelelő nyelvi szerkezet (frázis), ahol tehát mi volnánk a birtok, és a nyelv volna a birtokos, nincsen, nem létezik, sem a magyarban, sem az általam ismert nyelvek egyikében sem. Vajon miért nem? Az ok a nyelvi szereplők (értsd: nyelvtani személyek) disztribúciójában (eloszlásában) van: a birtokos-birtok viszonyban utóbbi csak 3. személyű lehet, míg előbbire nézve nincs ilyen korlátozás, a birtokos lehet 1., 2. vagy 3. személyű is. (Az egyszerűség kedvéért – s mert a jelen problémára vonatkoztatva amúgy is közömbös – a nyelvtani számot nem vesszük tekintetbe.) Annak a mondatnak, hogy „mi vagyunk a nyelvé” – ahol a birtok nyelvtani 1. személyű –, nincsen frázissá (szószerkezetté) merevedett formája, mint föntebb mondottam, egyetlen általam ismert nyelvben sem. Helyette az „anyanyelv” kifejezést használjuk, ami ikonszerűen, mégis homályosan (mert sűrítetten) közvetíti számunkra ezt a viszonyt, amennyiben nyelv és beszélője viszonyán analógiásan átüt az anya-gyermek kapcsolat képe. A másik és talán még gyakrabban használt kifejezés az eredeti viszony inverze, „a mi nyelvünk”, amire – mint föntebb jeleztem – a nyelv kényszerít bennünket. Ez a szerkezet azonban hamis képet ad a nyelv és beszélője viszonyának valóságáról, és illúziót kelt, ami sok félreértés és viszály okozója máig. Közülük csak kettőt említek. Az egyik: a – bármely – anyanyelvről vallott végletesen elfogult nézet, mely szerint az a legszebb, leggazdagabb, leg…leg…leg… nyelv, melyhez nincs fogható még egy a világon. A másik: a különféle nyelvvédő mozgalmak filozófiája. Az elfogultságról annyit jegyeznék meg, hogy a minősítés igaz, de nem csupán a miénkre, hanem minden nyelvre, s ez a felső fokot fölöslegessé teszi, mert minden nyelv külön – és a többivel végső soron össze nem mérhető – világ: „Akinek első nyelve a svéd, teljesen más bolygón lakik, mint mi, méenkieliek. Ők fel sem fogják a mi dolgainkat. Az a nyelv, amelyet életünk első három évében beszélünk, anyanyelvünk. Ezt állítják a nyelvkutatók, a nyelvészek. Akinek svéd az első nyelve, annak svéd nyelvű a világa, akinek meg méenkieli, annak a világa is méenkieli nyelvű. S ezek a világok soha nem találkoznak egymással.” A nyelvvédő mozgalmak pedig – tekintve a beszélők és nyelvük közti arányt – komikusan gyermetegek, mert nem vagyunk abban a helyzetben, hogy a nálunk hatalmasabb és erősebb nyelvet „megvédhessük”. Ezzel szemben ő „véd” meg bennünket, sőt adott esetben fogva is tart. A *meänkieli* beszélőit a nagyhatalmi önkény a történelmi sors álruhájában két ország perifériájára lökte: „A csodás és még annál is őrültebben csodás világmegváltó eszmék földjén az én helyem a peremen van, és a társadalom legaljához tartozóként, e folyton politizáló vidéken én már gyermekkoromban a peremnek is a legperemére szoríttattam.” A periferiális helyzet ugyanakkor arra is kényszeríti az itt élőt, hogy megtanulja a többségi nyelveket is, a svédet meg az anyanyelvjárásához közel álló, mégis különböző finnt, és többnyelvűként érzi, hogy többet ér, mint a nyelvükbe „bezárt” egynyelvű többséget alkotó (svéd vagy finn) *ummikko*k. *Ummikko* ugyanis a ’bezárt, bedugaszolt’ jelentésű *umpi* melléknév *-kko* főnévképzővel ellátott alakja.

Ez az elnevezés telitalálat, és jelzi, hogy a méenkieli beszélői ösztönösen megérezték a nyelv „rabszolgatartó" természetét – kívülről, a többnyelvűség státuszából, ahová a történelem szeszélye kényszerítette őket. A kisebbségi sors többékevésbé mindenütt ilyen: a kisebbségbe szorultak többnyelvűségüknek köszönhetően „szabadabbak és gazdagabbak" az egyetlen nyelvbe „szorult" többségi vagy anyaországi *ummikkó*knál, mert több világban jártasak, noha ők is csak egyetlenben vannak igazán otthon. Idetartozóan jegyezzük meg azt az antropológusok által bizonyított tényt, hogy az ún. primitív társadalmakban a többnyelvűség a természetes állapot, amit föltehetünk a történelem előtti korra is.

Gyermekkor, háború, totalitarizmus

„Néném, akit kitelepítettek [a háborúban álló Finnországból Svédországba evakuálták a nőket és a gyerekeket – S.P.], csíkokat vág a készülő rongyszőnyeghez, és a háborún sopánkodik. Férje, Paavo, aki megjárta a harcteret, sírós hangon kiabálja:

– Bár sohase lenne többet háború!

Nekem ez nem tetszik. Én bizony imádom a Waffen-SS-t, szerintem olyan nagy és szent, hogy a fogaim menten kihullnak, az arcom elrohad, ha hiába veszem fel a nevét, akárcsak a Seregek Urát. Agyoncsap a villámával. Nem szeretem, ha a háborúról csúnyát mondanak. Én bizony remélem, hogy lesz itt még háború. […] Én igenis szépnek látom a háborút. Mi lenne belőlünk háború nélkül és a háború nagy, szent szavai nélkül. A rólam szóló elbeszélés elég vérszegény lenne Hitler pusztító tüze és a Waffen-SS nélkül. […] Én nem szeretem, ha a háborút bármiért is szidják. Gunnari katona volt, és elesett a suomussalmi csatában. Gunnari hős, és a turtolai hősök temetőjében nyugszik, egészen közel a Tornióhoz, a folyóhoz, mely folyik, mégse megy sehova.

Én is katona leszek, én is el akarok esni, és úgy díszelegni a kaszten tetején katonasapkásan, egyenruhásan."

A kisgyermek képzeleg, a hozzá eljutó történetekből mesét fabrikál, melynek maga is résztvevője, hősökkel és hősi halottakkal azonosítja magát. Különben is abban a korban van, amelynek világát szavak és nevek töltik be. „A háborús nevek és szavak teli vannak titokzatos erővel. Hitler, Sztálin, Molotov, Ribbentrop, Rendulic Lothar és Pänktti, az újszülött. A sok háborús szó és név dal a fülemnek, és az én nevemet is emlegetik, amikor a háborúról és a német gyújtogatásról beszélnek. *Úgy érzem, a világtörténelem kellős közepén állok,* én is ott voltam, amikor a nagy tüzet rakták, magam is raktam, a németekkel pusztítottam." Ez a leírás olyan gyerekrajzra hasonlít, amelyben a gyermek világának (képzelt és valóságos) szereplői mind jelen vannak – köztük legnagyobbként ő maga is. A fejlődéslélektan jól ismeri a gyermek fejlődésének ezt a korai fázisát, amikor a gyermeki Én fontossága és központi helye mindenek felett való, s amit a rajzok látható módon tesznek nyilvánvalóvá. A központi szerep megszerzése és megtartása megnyilvánul a gyermeki agresszivitásban, a militáns föllépésben, a harci játékok és fegyverek kedvelésében – nemcsak a fiúk között. A háborút megjártak példájából tanulva okos szülők és pedagógusok nem próbálják elnyomni a gyermekeknek a fegyverek és harci játékok iránti vonzalmát, helyette igyekeznek kanalizálni, korlátok közé szorítani, pl. különböző csapatjátékokkal és sportokkal, melyek szabályai együttműködésre, önös érdekeinek (énjének) visszaszorítására kényszerítik a gyermeket, az esetleges győzelem fölötti öröm s az éppoly esetleges vereség fölötti bánat elviselése érdekében, hogy ezzel segítsék elő szocializációját. A militarista rezsimek, katonai diktatúrák, általában a totalitárius rendszerek kultuszfigurává merevedett vezetői, mint Hitler, Sztálin, Mussolini és köztünk élő utódaik voltaképpen fejlődésben megrekedt, rosszul szocializálódott „gyermeknek maradt felnőttek", akik rajonganak előbb az egyenruhákért, a fegyverekért, a katonai parádékért, aztán a harcért, az igazi háborúért.

Meänmaa isten háta mögötti vidéke, melyet svédek és finnek mellett – a mindkét népességtől lenézett – lappok is laktak, mindig szegény volt, és nemcsak gazdasági értelemben. A gazdasági elmaradottság testi és lelki elhagyatottsággal járt együtt, amely melegágya volt a betegségeknek, vérbajnak és tüdőbajnak és az ezeket rövid távon enyhítő alkoholizálás-

nak, hosszú távon egy újabb népbetegségnek, az alkoholizmusnak. Ebbe a világba született bele egy karizmatikus lelki vezető, a lapp ősöktől származó Lars Levi Laestadius (1800–1861), aki lelkialkatánál fogva képes volt a lutheránus egyházon belül mozgalmat indítani és három nyelvű, svéd, lapp és finn prédikációival a lakosság nagy tömegeit fölrázni a tespedésből. A pályáját Pohjanen szülőhelyéhez, Kassához közel eső Pajala járás lelkészeként befejező Laestadius szelleme máig érezhető a vidéken, és erkölcsi tanítása útmutatás a fogékony lelkek, elsősorban asszonyok és gyermekek számára.

„Anyám kegyes asszony volt, gyökerei mélyen a jó mandulaburgonyaföldben, a Norrbotten megye apostola és Lappföld felvilágosítója, Lars Levi Laestadius által megáldott földben. Minderről édesapám nem tudott egyebet, mint néhány jó történetet. Az északi falvakban találkozott egyszer egy emberrel, aki hetven évig követte Laestadiust anélkül, hogy megértette volna, mire is jó a kereszténység."

A 19. század vallási elragadtatottsága politikai pártosodásként jelenik meg a 20. században. Pohjanen éleslátóan jellemzi Meänmaa politikai megosztottságát, amely a világháborút követő hidegháborúban is folytatódott – a növő gyermekek körében mint technikai fetisizmus: „A koreai háború előtt a Fordról, a Volvóról, a Pobedáról meg a Moszkvicsról vitatkoztunk, de most gyűlölet izzik a levegőben." A szomszédban lakó Svante fiú „kommunista", és ilyen szavakra ragadtatja magát a társaival folytatott vitában: „a [kormányon lévő szociáldemokrata] rongyemberek képesek Sztálint, a népek atyját gyilkossággal meggyanúsítani. Nézze meg bárki a képét, s úgy mondja, képes lennee bárkit is megölni ez az ember. Az egyetlen helyes válasz: nem bizony! S még csak annyit mondok, hogy Lenin fel fog támadni a halottaiból, és Sztálin a holdba száll!" Ebből látható, hogy a kommunizmus is vallás (volt) úton arrafelé, hogy megteremtse isteneit. Az apa, akinek csempészként minden oldallal kapcsolatot kellett tartania, megőrizte szkepszisét, és nem hagyta magát befolyásolni sem vallási, sem politikai eksztázistól: „Édesapámnak arra való volt a határ, hogy átlépje. A határ csábította. A csempész világa tárgyilagos. Az élet nem a vallás tételeiben rejlik, sem a Sion zsoltáraiban, nem is a politika handabandájában vagy az álmokban. Vándorlásra születtünk mi ebbe a világba." Pohjanen apai örökségként őrzi szellemi és lelki függetlenségét: „Engem sosem lehetett három napnál tovább etetni világmegváltó eszmékkel, és egy órát sem hazugsággal. Fiatalon kereszténnyé váltam, aki nem engedelmeskedik az egyháznak, és nem hódol a püspököknek. Ezt nevezik kropotkinizmusnak."

Pohjanen „Pänktti" egocentrikus kisgyermekből háborús vezérkultuszokon és hitvitákon keresztül így lesz nagyapja halála idejére fölnőtt, szociálisan érzékeny individualista, pártonkívüli „anarchista" – ezzel is folytatva a nagyapai kettősség örökségét, akinek ugyan egy foglalkozása volt, amit azonban két néven ismerünk: csempész és vámos. A kettősség a temetési rítusban is megvan: „Nagyapa a ház harmadik szobájában fekszik, amelyben 1944. június 26-án megszülettem. Szemhéjára már rátettek egy-egy fémpénzt, s álla alá a zsoltároskönyvet. Az egész ház hűvös. Nagyapa mellett állok, s valami olyan különös szagot érzek, amelyről ezután mindig tudni fogom, hogy a halál szaga." A „szemhéjra tett fémpénz" pogány hagyomány, így tettek a halottaikkal a görögök is, így tettek a honfoglaló magyarok, faluhelyen így tesznek ma is (Ilia Mihály szóbeli közlése), és így tesznek obi-ugor rokonaink is – jeleként annak, hogy a holtak birodalmában rend van, oda nem lehet titkon beosonni: az itteni világot a holtakétól elválasztó (összekötő) határfolyón, a Sztüxön mindenkinek – még a csempésznek is – fizetnie kell, a révész Kháronnak oda kell adnia a neki járó *obulus*t. A halott „álla alá tett zsoltároskönyv" csak ráadás, afféle biztosítási kötvény, hátha a túlvilág mégis keresztény.

A csempészet mint életforma a mi régiónkban is jól ismert volt – nem is olyan régen. Húsz-egynéhány évvel ezelőtt pusztán utazni is egyik országból a másikba „csempészetnek" számított mifelénk. A keleti despotizmus egyik-másik országa „hosszabb láncon" tartott polgárainak ezt a viszonylagos „szabadságát" a határőrizeti „szervek", a vámosok „csempészárunak" tartották azokban az országokban, ahol a polgárokat „rövidebb lán-

con" tartották. Az ide beutazókat tehát vizsla szemmel nézték a határrendészeti szervek, és – elvámolni való nélkül is – „csempészként" kezelték. Két évtizeddel ezelőtt szinte minden mostani határátlépés „törvénytelennek" és „büntetendő" cselekedetnek minősült volna – pedig akkor is, ahogy most, az utazás az ember természetes kapcsolattartási, kereskedelmi, helyváltoztatási stb. szükséglete volt, hiszen „vándorlásra születtünk" – amelytől a keleti despotizmus rendszere megfosztott bennünket. A történelem előtti ember, az „ősember" sem ismert állam- és vámhatárokat. És most örülhetünk, hogy – végre – újra eljuthattunk a természetességnek ebbe a „kezdetleges" állapotába.

Nyelv, nyelvjárás, demokrácia

„A nyelv olyan nyelvjárás, amely mögött hadiflotta és hadsereg áll" – szól a Max Weinreichnek (1894–1969) tulajdonított mondás. És akár ő mondta, akár valamelyik tanítványa, nem véletlen, hogy a nyelvészek közössége az ő nevéhez köti ezt a *bon mot*-t. Az Orosz Birodalom perifériáján, a mai Lettország területén született Weinreich ugyanis a *jiddis* nyelv kutatójaként lett világhírű Amerikában, s a *jiddis*, éppúgy, mint a *meänkieli*, peremnyelv, és nemcsak földrajzi értelemben az, mint az egykori Orosz Birodalom földrajzi peremén beszélt nyelv, hanem úgy is, mint egy nagy nyelvközösség, a *német* „piedesztálra emelt", kanonizált standard változatához viszonyított „szegény, sőt megvetett rokon" nyelvjárás, amelyet a német nyelvterület keleti szélén, sőt azon túl is beszéltek még a 20. század elején.

„*Méenkieli* anyanyelvűként a király alattvalója vagyok. Az egynyelvű svédek, az *ummikkó*k viszont »medborgaré«-k, állampolgárok.

Nyelvem határozza meg emberi értékemet. Csupa jóindulatból egyes tanítók a gyerekek haját húzzák, körmöst, intőt adnak, és bezárják őket órák után, ha finnül kezdenek beszélni. Így akarják a gyerekek méltóságérzetét növelni.

A nyelv a lélek ujjlenyomata. Sehol máshol nem olyan könnyű egyik társadalmi osztályból a másikba kerülni, mint a Tornio-völgyben. Éppen csak svédül kell a gyermekkel beszélni." Az egy állam területén beszélt nyelvek jogilag egyenlőtlen státusa (hivatalos nyelv vs. elismert, a népesség számához kötött vagy éppen csak megtűrt nyelv) így lesz a társadalmi megkülönböztetés, diszkrimináció alapja. „Mi, nyelvtelenek, csak akkor vagyunk az egynyelvű *ummikkó*knál gazdagabbak, amikor Isten országának dolgaihoz közeledünk. Ebben a méenkieli hihetetlenül gazdag és pontos. Ez méltósággal tölt el bennünket, ezáltal válunk lelkileg sokkal gazdagabbá, mint a svédek, akiknek hinniük kell anélkül, hogy ismernék a mennyek országának nyelvét. Szegények!" Az otthoni nyelv fátyolán átütő transzcendens így gyógyít be minden evilági megaláztatás ütötte sebet s teszi hitelessé a protestantizmus forradalmi elvét, hogy az isteni üzenet a nép nyelvén közvetítendő. Pohjanen anyanyelvéről vallott felfogása egyúttal igazolja a modern nyelvészetnek azt a tételét, hogy minden nyelv egyformán értékes, mert különálló volta ellenére a teljességet képviseli, beleértve a transzcendenst is.

A *méenkieli* beszélői a nyelvükkel járó alacsony társadalmi státust vállalva „makacs engedetlenséggel továbbra is méenkieliül beszélnek". „Alattvalókként cipeljük ezt a kulturális örökséget – írja Pohjanen –, mint halott gyermeket a szívünk alatt, a feltámadás reggeléig, amikor is a méenkieli főnix-madárként feltámad hamvaiból, és a svéd országgyűlés, az EU nyomására 2000. április elsején önálló, teljes jogú nyelvnek nyilvánítja: a mi nyelvünkből *méenkieli* lesz." A parlament határozatával a svéd állam („a hadsereg és flotta") állott így mögé a területén beszélt finn nyelvjárásnak, s csinált belőle egy csapásra „önálló, teljes jogú nyelvet" (finnül: *kieli*). Miközben – kontrasztként – a Tornio-jokitól keletre, Finnországban beszélt ugyanazon nyelvváltozat megmaradt nyelvjárásnak (finnül: *murre*). Ezzel a parlamenti határozattal a *méenkieli* beszélőinek társadalmi státusza is emelkedett: ettől kezdve nemcsak egyenrangúnak érezhetik magukat Svédország többi lakosával, hanem valóban azok is. (Ebből kitetszik, hogy a nyelvi jogok, in ultima analysi, emberi jogok.) Hogy ez megtörtént, Svédország demokratikus berendezésének próbája. Ti. ellentétben a régiónkban fennen hangoztatott elvvel, amely olykor kíméletlen gyakorlatként csattan rajtunk, a demokrácia nem a többség uralmában, hanem a ki-

sebbség biztonságos létében mutatkozik meg. Abban, hogy a többség biztosítja-e a kisebbség istenadta jogait, hogy van-e benne belátás, bölcsesség, nagylelkűség ahhoz, hogy titkos szavazással legitimált jogait kiterjessze a kisebbségben maradtakra is.

Bengt Pohjanen először svédül írta meg regényét, s aztán maga fordította, teremtette újjá anyanyelvén, méenkieliül. Regényének főszereplője ő maga, vele együtt azonban ez a különleges státusú nyelv is, amely egyszerre lenézett és megvetett nyelvjárás és a mennyek országának a nyelve, egyszerre büszke, önálló nyelv és peremnyelvjárás. Pohjanen kivételes élességgel tárja az olvasó elé ennek a peremlétnek a szépségét, ellentmondásait és kalandos voltát, aminek különös mélységet és hitelességet ad, hogy világképét gyermeki szemszögből tárja elénk. Igaza van Freudnak, amikor azt mondja, hogy „a gyermek az ember apja". Gyermeki életünknek fontos szereplői, köztük saját énünk, olyan őstengert alkotnak, amiből csak lassan és keserves küzdelem árán emelkednek ki s válnak láthatóvá azok az értékek és elvek, amelyek társadalmi lényekké, együttműködő szociális lényekké tesznek bennünket. Ironikus és éppen ezért művészi szempontból izgalmas, hogy ezt a szocializációs folyamatot éppen egy „deviáns" szereplő, egy csempész és fia kalandjain keresztül mutatja be az író. Molnár Bodrogi Enikő fordításának kiváló voltát csak választásának érdeme múlja fölül. Nagy teljesítmény volt megtalálni ezt a földrajzilag és nyelvileg is eldugott régiót s meglátni benne a külső különbségek mögött a velünk rokon életet, hogy a nyelv megtanulásának nehézségeiről ne is beszéljek, hiszen a méenkieli ugyan a finn nyelvhez közel álló változat, de éppen periferiális státusa miatt leírása hiányos, szótára is csak most van készülőben. Molnár Bodrogi Enikő azonban legyőzte ezeket az akadályokat, és megtalálva a fordítással mindig együtt járó kompromisszumos utat, élvezetes magyar nyelven alkotta újra Pohjanen regényét. Az utószóban el is mondja, hogy a legnagyobb dilemmát számára az jelentette, hogy miként adja vissza magyarul ezt az – egyszerűség kedvéért mondjuk úgy – nyelvjárásban írott regényt. Ötletként mindjárt adódott is volna – a méenkielihez sok tekintetben hasonló státusú – csángó nyelvjárás, de jó ízléssel és a vele járó határozottsággal elvetette ezt a mégiscsak olcsó megoldást, és az általa is beszélt városi köznyelven adta vissza magyarul a regényt. A mindennap olvasható/hallható zsurnaliszta közhelyek, hogy „bezzeg a gazdag Skandináviában", hogy „a skandináv országokban demokrácia uralkodik", hogy „Svédországban (Finnországban stb.) nincs elnyomás" stb., azt a hamis képzetet keltik, hogy ezek az országok maguk a földi mennyország. Pohjanen regénye segít eloszlatni ezt a hamis illúziót, és megmutatja, hogy az a világ, éppúgy, mint a miénk, tele van megaláztatással, küzdelemmel, tragédiákkal, és élhető volta végső soron szereplői kitartásának, ügyességének, valamint a szerencsének köszönhető, ami csempész számára – akik mindannyian voltunk, vagyunk vagy leszünk – nélkülözhetetlen.

Simoncsics Péter

KK
2012/2

A MAGYAR FILOZÓFIATÖRTÉNET EGYSÉGES NARRATÍVÁJÁRÓL

Demeter Tamás: *A szociologizáló hagyomány. A magyar filozófia fő árama a XX. században*

■ Demeter Tamás könyve sok szempontból értékelhető és ugyanakkor sok szempontból kritizálható munka. Újdonságigénnyel azonban egy meglehetősen erős indok alapján léphet fel. Éspedig az alapján, hogy nemcsak a magyar filozófiatörténet egyfajta narratíváját tervezi nyújtani (a narratívaszerkesztést kifejezetten egy színvonalasan művelt értelmezői gyakorlatként értem), hanem ugyanakkor az általa megfogalmazott narratívát egy átfogóbb *filozófiatörténet-írási program meggyőző illusztrációjaként* kívánja az olvasók elé tárni – ahogy ezt a könyv bevezetőjében fokozottan hangsúlyozza is (10.). Könyve ennek nyomán elsősorban egy filozófiatörténet-írási tervezetként olvasandó, nem pedig a benne foglalt szerzők kimerítő filozófiatörténeteként. Ezt a szempontot fontos megjegyeznünk, már csak azért is, mert Demeter könyvének nagy része nem annyira a 20. század jelentékeny, magyar származású, Magyarországon vagy inkább a magyar állam intézményeiben szocializálódott és többnyire magyar nyelven is író filozófusaival vitatkozik, vagy nem azokat méltatja, hanem (persze a narratíva egységére ügyelve) kimondatlanul a magyar filozófiatörténet-írás bizonyos meglevő hagyományaival áll folyamatos kritikai diszkusszióban. A továbbiakban igyekszem művének erre az aspektusára összpontosítani, majd nem felejtem el hozzátenni – elsősorban részproblémákat érintő – kritikai észrevételeimet. Először azonban néhány szót a mű szerkezetéről.

A bevezetőben a szerző nyilvánvalóvá teszi, hogy a könyvben foglalt fejezetek külön tanulmányokként is értékelhetőek. Ezt jól alátámasztja az is, hogy a kilenc fejezetből hét már magyar nyelven megjelent írás szövegére támaszkodik (ezt maga a szerző is pontosan összefoglalja a kötet végén – 213–214.).[1] A fejezetek bizonyosfajta eklekticizmusát azonban jól rendezi be egységes narratívájába, amelyet a magyar filozófia „szociologizáló" hagyományáról forgalmaz. Mint mondja, „a szociológiai komponens hangsúlyozásával hasonlóképpen lehetőség nyílik arra, hogy a magyar filozófiát egyrészt jelentős filozófiai áramlatokhoz kapcsoljuk, másrészt pedig velük szemben önállóként, a maga különösségében mutassuk be" (15.). A következő felsorolás némileg képet adhat arról, hogy miben áll az egyébként egységes könyv fejezeteinek eklekticizmusa: Palágyi Menyhért pszichologizmuskritikája; a magyar kommunikációtörténeti irodalom kezdetei (különös tekintettel Balogh Józsefre, illetve Hajnal Istvánra); Lukács György drámaelmélete; a világnézet fogalmának Lukács, majd Mannheim Károly általi feldolgozása; a tudásszociológia diszciplína alapításában részt vevő magyar származású tudósok tevékenysége; Lakatos Imre tudományfilozófiájának korai fázisa; Hauser Arnold művészetszociológiája; Heller Ágnes *A reneszánsz ember* című könyvének és Nyíri Kristóf filozófiai munkásságának, valamint főleg Wittgenstein-értelmezésének antropológiailag összpontosított mondanivalója; az úgynevezett antropológiai fókuszú ideológiakritikai módszer és annak sokszor megismételt megfogalmazásai (145, 155–167, 172, 196.); Márkus György ideológiakritika-értelmezése – látszólag nehezen összekapcsolható hagyományok ezek, melyek éppen azáltal nyerik el mégis a megfelelő szövetben elfoglalt helyüket, mert megfelelnek a szerző által érvényesített módszertani szempontoknak. De mint említettem, itt olyan módszertani szempontokról van szó, amelyek a magyar

[1] Századvég, Bp., 2011.

filozófiatörténet megírásának metodológiája szempontjából igencsak polemikusnak minősülnek.

A magyar filozófiai kultúra recepciós, befogadás-oldalon tapasztalt aktivitásáról és a felvilágosodás eszmerendszerének pecsétjét magán hordozó, gondolkodói önállóságban és kreativitásban megfigyelhető passzivitásáról szóló nézetet Demeter „elterjedt meggyőződésként" jellemzi. Ennek alátámasztására felhasználja (13.) Perecz László még 1998-ban, a *Routledge Encyclopedia of Philosophy*ban publikált „magyar filozófia" szócikkét, amely a magyar filozófiát kreativitás és eredetiség szempontjából nem létezőnek, míg intézménytörténeti szempontból nagyon is létezőnek, illetve aktívnak minősíti. Bár azóta eltelt néhány év, ezt a jellemzést Perecz szinte szó szerint megismételte az Akadémiai Kiadó 2007-es filozófia-kézikönyvében: „Magyar filozófia egyfelől van: léteznek a filozófiai élet tudományos-oktatási intézményei […]. Magyar filozófia ugyanakkor, másfelől nincs: a magyar filozófiatörténet recepciótörténet […]."[2] Ez a felfogás, amely intézménytörténet és egyetemes filozófiai kreativitás szempontjait állítja egymással szembe, kétségtelenül releváns szempontokat mutat fel. Ebben a helyzetben azonban néhány problémától nem tudunk eltekinteni.

(a) *Forráskiadás.* Egyrészt attól, hogy az ilyen jellegű, kétségtelenül releváns, de túlságosan sommás ítéletek nem mindig tehetőek meg abban a helyzetben, amelyben a magyar filozófia forráskiadása még korántsem zajlott le. Mivel a magyar filozófiatörténet számára releváns szerzők forráskiadása (különösen a 18. és 19. századi iskolafilozófusoké) meglehetősen gyerekcipőben jár, nehéz ezt a fajta ítéletet a filozófiatörténész szempontjából feltétel nélkül elfogadni. A források ismeretlensége különösen igaz olyan szerzőkre, akik a mai Magyarország határain kívül működő, de intézménytörténetileg az osztrák császári vagy a dualista monarchia Magyarországának intézményrendszeréhez tartozó iskolákban, egyetemeken tevékenykedtek. Kétségtelen persze, hogy a magyar filozófiai hagyomány bizonyos elemeiről (éspedig nem is kevésről) színvonalas és sokfelé ágazó összefoglalók és értelmezések születtek. A klasszikus kritikai kiadások hiányáról beszélni azonban talán mégsem teljesen indokolatlan.[3]

(b) *Társadalomtörténet (értelmiségtörténet)* versus *intézménytörténet.* Ugyanakkor nem tekinthetünk kiaknázottként még egy másik, forráskritikailag nem elhanyagolható (ha nem éppen kiküszöbölhetetlen) szempontra sem. Ez pedig az általános filozófiai műveltség magyar kultúrkörben felmérhető állapotának kérdése, amely nem annyira a filozófiát oktató intézmények történetéhez, hanem inkább átfogóbb társadalomtörténeti kérdésekhez kapcsolódik. A nem szakmabeliek hogyan használtak filozófiai gondolatokat? Mi a professzionális filozófiai szakma elismertsége, illetve – és ez nagyon fontos – mennyire vannak jelen az intézményeken kívüli, de alapvetően gondolkodói (*penseur*) státusban értelmezett szereplők a mindennapi életben, illetve milyen volt ennek történeti kontextusa?[4]

(c) *Kanonizációs stratégiák.* Ha ezeken a területeken komolyabb eredményeket sikerült elérnünk, azután láthatunk neki olyan kérdéseknek, mint a filozófusokkal kapcsolatban alkalmazható kánonképző stratégiák vizsgálata. Ennek elméleti megfogalmazását és egy viszonylag jól dokumentálható 20. századi periódusra való alkalmazását már olvashattuk magyar nyelven.[5]

A jól dokumentálhatóság tehát elkerülhetetlen szempont, és a Demeter által választott centrális szerzők általában rendelkeznek azzal a tulajdonsággal, hogy műveik, ha nem is kritikai, de hozzáférhető kiadásokban lelhetőek fel. Szerzőnknek ebből a szempontból könnyebb dolga van, mint egy a 18. század magyar vagy magyarországi gondolkodói kultúrája iránt érdeklődő filozófiatörténésznek. Ugyanakkor nagyon fontos, hogy Balogh és Hajnal filozófiakanonizációjának relevanciája nem annyira az említett szerzők valós filozófiatörténeti hozzájárulásának, hanem egy olyan új filozófiai kánonépítésnek köszönhető, amely szakít a filozófiai gondolkodás egyedülállóságának gondolatával, és a filozófiai gondolatot annak átfogó társadalmi kontextusában, nyilvános használatának gyakoriságában és kommunikálhatóságában vizsgálja. Ezzel pedig az úgynevezett szociologizáló hagyományt is egy filozófiai gondolat kommunikatív stratégiák útján való terje-

désének és a társadalom és a tudományos világ rétegeibe való beépülésének lehetőségei felől vizsgálja. Ebből a szempontból úgy gondolom, hogy a könyv felvetése nem abban „provokatív", hogy kihangsúlyozza: „ami számottevő magyar hozzájárulásként értelmezhető az egyetemes filozófiatörténetben", az ehhez az úgynevezett szociologizáló hagyományhoz köthető (14.). Inkább ugyanis abban fordul az eddigi értelmezési stratégiák ellen, hogy a tudományos és a tudományos tudáshoz köthető világ működését a társadalom elválaszthatatlanul szerves részének, a filozófiát pedig a kettő kapcsolatait felmutató egységes gondolati tendenciának tekinti.

(d) *A nyelviség kérdése*. Egy másik fontos szempont is érvényesül a könyv sorai között. Ez pedig az, hogy az adott filozófiai kultúra körét határozottan nem azonosítja egy bizonyos nyelv által meghatározott szellemi irányultság, sem pedig egy adott országhatáron belüli konzekvens elméletírói-értelmiségi tevékenység politikai-földrajzi kritériumok által megrajzolt körével. Sem a magyar nyelv alapvető filozófiátlanságának dogmáját, sem pedig a magyar filozófiai terminológia folyamatos átalakulásának tényét nem használja releváns szempontként, illetve nem mutatja fel azt a kreatív hozzájárulás kialakításának gáncsaként. Ezzel egy nem túl gyakran feltalált, de – legalábbis elemeiben – mégsem teljesen ismeretlen stratégiát alkalmaz. Az adott filozófiai kultúra önállóságának mércéje annak a nemzetközi gondolkodás felé való kommunikálhatósága, illetve az említett gondolkodók képessége arra, hogy habár alapvetően egy más anyanyelvi („kis", „kelet-közép-európai") kultúrába születtek, a nemzetközi tudományosság nagy nyelveit úgy beszélik, hogy saját gondolataik előadása nemzetközi elismertséget kölcsönöz, illetve kölcsönzött nekik. Hasonló stratégiát láthattunk már Barry Smith egy olyan tanulmányában, melyben paradox módon úgy beszél a lengyel filozófia *nemlétezéséről*, hogy emellett ennek bizonyos nemzetközi tudományfilozófiai, logikai és ismeretelméleti nyelvezethez (és ezen belül elsősorban angolszász irányzatokhoz) és problémákhoz való kapcsolódása révén érvel: *külön* nem létezik, mert egy egyetemes érvelési és értelmiségi kultúra részét képezi.[6] Demeter ezzel szemben persze egyrészt egy autonóm módon létező filozófiai kultúra feltérképezésének lehetőségéről beszél. Másrészt pedig a nemzetközi tendenciákba való bekapcsolódást egy meglevő és eredeti körülményből fejti ki. Tulajdonképpen abból, hogy a társadalmi és politikai problémákra való érzékenység Magyarország 18–19. századi bonyolult politikai helyzetéből, illetve abból magyarázható, hogy a társadalmi problémák és ezek filozófiai gondolkodásban való leképződésének igénye, főleg a filozófia bizonyos fokú közéleti hiánya nyomán érzékennyé tette a magyar kultúrkörben nevelkedett, de karriert jórészt külföldön befutott gondolkodókat (gondoljunk itt főleg Mannheimra vagy Hauser Arnoldra) a filozófiai tudás társadalmi szerepe iránt. Egy kultúra filozófiai eredetiségét ebben a koncepcióban szintén nem egy bizonyos nyelv használata vagy az országhatárok döntik el. Hanem egyrészt az, hogy e filozófia eredményei hogyan prezentálhatóak egy nemzetközileg is értékelhető formában, másrészt pedig az, hogy ezen teljesítmények szerzői alapvetően melyik ország kulturális környezetében születtek és jutottak el (persze a nyelvi vagy anyanyelvi szingularitás egyértelmű kizárhatóságával) a felnőtté válás, valamint a tudományos és értelmiségi pedigré megszerzésének első lépcsőfokáig.

Így már az is jól érthetővé válik, hogy alaposabb olvasat nyomán miért tekinthetjük egyértelműen a fiatal Lukács Györgyöt könyvünk tudományos főhősének. Demeter munkájának egyik folyamatosan visszatérő gondolata, vagyis a pszichologizmus kritikájának általános szociologizáló antropológiai értelmezése (az individualizmusnak a 19–20. század fordulóján tapasztalható válsága, majd pedig ennek eredményeként – egy mannheimi szófordulattal élve – a „harc a világnézetért") nagyban támaszkodik a fiatal Lukács antipszichologizmusára. Már az előszó is jelzi, hogy *A modern dráma fejlődésének története* (1911) első megjelenésének centenáriuma szimbolikusan jelentős szerzőnk számára (10.).[7] Ugyanakkor félreismerhetetlen egy a Lukács művének előszavában hangsúlyozott nézet, mely igen szoros párhuzamokat mutat a Demeter által említett „szociologizáló hagyomány" szociológiakonceptusával. Ezen nézet szerint a mennyiségi mérés és a társadalmi kötött-

ségek felmutatása révén bizonyos rejtett folyamatok leleplezésére irányuló tendenciákkal jellemezhető szociológiakoncepcióval szemben meg kell fogalmaznunk egy újfajta szociológia-fogalmat. Lukács az adott helyen a következőket említi: „[...] alig van irodalomszociológia. De ennek oka, azt hiszem, a szociológiában rejlik elsősorban. […] A szociológiai művészetlátás legfőbb hibái, hogy a tartalmakat keresi és vizsgálja az alkotásokban, s ezek között és gazdasági viszonyok között keres egyenes kapcsolatot. Az igazán szociális az irodalomban azonban a forma."[8] Lukács koncepciójában nagyon lényeges, hogy a dráma műnemét tartja a társadalmi változásokat legpontosabban tükröző irodalmi formának. A közönség, illetve a drámaíró közötti összhang azonban nem állandó, és nagyban tulajdonítható annak, hogy létezik-e az a közös percepciós mező, amely a dráma szerzőjének és befogadói számára biztosítja az egyszerre feldolgozható élményanyagot. Ez az élményanyag-közösség az, ami Lukács világnézet-fogalmát dominálja, és ez az, ami Demeter számára döntő összefüggéssé válik. A világnézetet ugyanis határozottan és egy kvázi lukácsi, ugyanakkor a szó német etimológiai értelmében a világ „érzésként-élményként adott percepcióját"-nak (98.), illetve „a világ adott percepciójá"-nak (100.) nevezi. Így tehát a világ szemlélése egy közös módjának, közös élményanyagnak tekinti, amely bizonyos módon túlmutat az egyéni élmények sajátszerűségén és privát voltán. Ezek közös *a priori*ját, transzcendentális feltételét képezi a társadalmi közösségen belül egy akár több kulturális vagy tudományos terepen is megjelenő, hasonló gondolkodási „stílus". Ez a „reprezentáció és a kultúrobjektiváció lehetőségfeltétele" (105.). A világnézet nem az azonos belátások vagy az azonos környezet egyszerű követelménye, hanem a világ egy „nézetét", konkrétan egy közös szemléletét jelenti. Az ilyen közös élményanyag elmaradása pedig egyfajta *világnézethiányhoz* vezethet, amely nem kedvez a gondolkodás későbbi rendszeres kifejtésének. Ilyen alapon pedig az is megállapítható, hogy a koherens elméleti teljesítmények számára is fontos egy akár elvontabb, elméleti szövegekre és belátásokra vonatkozó, de közös, még nem teljesen vagy szinte egyáltalán nem strukturált élményanyag megléte. Úgy tűnik, hogy Demeter számára a strukturálatlan, de közös élményanyag, illetve az ennek elmaradása esetén megjelenő világnézethiány problémája az, amit a dualista századelő társadalmáról szólva a világnézet hiányát többször megállapító és kifogásoló Lukácstól átvesz. Ennek alapja pedig a világnézet szavunk „szó szerinti", közös percepciós mezőként való felfogása. Habár ezt a gondolatot nem a könyv bevezetője hangsúlyozza, úgy tűnik, hogy a magyar filozófia szociológiai hagyományának egységes értelmezését nem annyira annak a magyar történelem és politika bonyodalmait leképező (és egy bizonyos korszakban koncentráltan fellépő) gondolkodói teljesítmények megjelenése, hanem az egységes világnézeti, percepciós mező követelménye adja.

Végül pedig egynéhány kritikai megjegyzés. Az kifejtett gondolati ív koherenciája ugyan nagyon jól védhető, mégis akadnak benne bizonyos filozófiatörténetileg kifogásolható elemek. Itt csak két olyat emelek ki, amelyek szűkebb kutatási területemhez tartoznak. Mindkettő a kötet második fejezetére vonatkozik, amely Palágyi Menyhért 1902-es, *Der Streit der Psychologisten und Formalisten in der modernen Logik* című könyvének[9] jelentőségével foglalkozik a korabeli pszichologizmus-vitában. Azonban Palágyi gondolatainak relevanciája, a reduktív racionalista és a reduktív empirista tévedés bemutatása, illetve a kettő közötti közvetítés fontosságának hangsúlyozása nem olyasmi, amivel a korban egyedül lett volna, bár kétségtelen, hogy annak kommunikációtörténeti vonatkozásban egyik legjobb megfogalmazója (különösen az empirista-pszichologista tévedésnek a halk olvasás kizárólagos térhódításával való összekapcsolása által). A kortársak antipszichologizmusával szemben megfogalmazott kritikájának problémás voltát azonban Palágyinak már a korban is a szemére vetették.[10] A másik probléma, amely ugyanebben a szövegkörnyezetben jelenik meg, egy olyan tudásszociológiai elemzés elfogadása, amely nem áll teljesen összhangban a mű korai lukácsi alapgondolatával, illetve filozófiatörténet-írási tervezetével. Martin Kusch kiváló, a pszichologizmus-vitáról írott

monográfiája,[11] amelyből Demeter bizonyos gondolatokat kritikátlanul vesz át, éppen egy lezárt történeti ismerethalmaz kanonizációs stratégiáinak és társadalmi elfogadottságának tézisében indul ki (a pszichologizmuskritika tartalmi, szövegfilológiai és hatástörténeti kérdései tisztázottak, a probléma az, hogy milyen külső körülmények révén tettek szert az abban megjelenő szerzők kisebb vagy nagyobb intézményes és társadalmi jelentőségre), amely sok tekintetben korrekcióra szorul. Ebben az esetben ugyanis éppen az a közös tudományos forrásanyag hiányzik, amely az ehhez hasonló következtetések levonására, az újrakanonizálásra feljogosítana. Azt gondolom, hogy Palágyi nemzetközi (mindamellett kétségtelenül létező) filozófiai szerepének (illetve életműve kvázi-kommunikációelméleti irányból feltárható újdonsága) tisztább megítélése kapcsán is fontos lenne az ilyen források pontosabb és súlyozottabb elemzése.

Mindezektől eltekintve azonban összefoglalásképpen azt mondhatom, amit már a fentiekben is Demeter könyvének legfontosabb mozzanataként emeltem ki: a mű újdonsága egy filozófiatörténet-írási tervezet megfogalmazásában és ennek illusztrálásában áll. Maga a tervezet pontos meghatározása és módszertani kifejtése azonban nagyban támaszkodik a fiatal Lukács György világnézet-értelmezéséből kiinduló szociológiafogalomra, melyet a szerző nem mindig tesz teljesen egyértelművé. Ha azonban ezt a mozzanatot sikerül azonosítanunk, egyből kiderül, hogy mi az, ami Demeter munkájában a klasszikus magyar filozófiatörténet-írási projektumokhoz képest igazán „provokatívnak" minősül. Az már viszont a filozófiai közvélemény dolga lesz, hogy eldöntse, mennyiben érzi termékenynek ezt a jól megérvelt és kétségkívül megfontolandó provokációt.

Zuh Deodáth

■ JEGYZETEK

1. Ennek egy rövidebb, angol nyelvű változata már korábban olvasható volt. Lásd The Search for an Image of Man. Studies in East European Thought 62 (2010):155–167.
2. Perecz László: Magyar filozófiatörténet. In: Boros Gábor (szerk.): Filozófia. Akadémiai Kiadó, Bp., 2007. 1146.
3. Még mindig igaz Hell Judit, Lendvai L. Ferenc és Perecz László magyar filozófia-monográfiájának azon kezdő megjegyzése, hogy „a magyar filozófia története egyszerre számít földolgozott és földolgozatlan területnek", lásd Magyar filozófia a XX században, I. rész. Áron Kiadó, Bp., 2000. 9.
4. Megint csak más kérdés, hogy milyen forrásokra támaszkodhat a filozófiai iránti társadalmi érdeklődés vizsgálata. Egy ilyen vizsgálattal kísérleteztem jómagam is az ún. filozófia iránt érdeklődő amatőr vagy mesterkedő filozófusok egy példája kapcsán. Lásd még Zuh Deodáth: Aranka György antropológiai értekezése és Köteles Sámuel erre tett reflexiói. In: Kiss Endre et al. (szerk.): Korszakok, irányzatok, életművek. Tanulmányok a közép- és kelet-európai felvilágosodásról. Magyar Zsidó Szemle Könyvek, Bp., 2010.
5. Lásd Somos Róbert: Magyar filozófusok politikai útkeresése Trianon előtt és után. Kairosz, Bp., 2004. A könyv ráadásul elsődleges kanonizációs szempontjának nem azt tekinti, miszerint a kiemelkedően jelentős filozófusok azok, „akik egy egészen eredeti, egyéni nézőpontból képesek láttatni az új problémákat", hanem azok, „akik egy új vagy korábban nem figyelembe vett tudás (tudomány) szemszögéből termékeny szempontokkal gazdagítják a filozófiát". (Vö. i. m. 17.)
6. Barry Smith: Why Polish Philosophy Does Not Exist. In: J.J. Jadacki and J. Pœniczek (eds.): The Lvov-Warsaw School – The New Generation (Poznañ Studies in the Philosophy of the Sciences and the Humanities, vol. 89), 19–39. Rodopi, Amsterdam/New York, NY, 2006. Smith még a saját maga által szintén több helyen propagált „osztrák filozófia" terminust is „rossz szófordulatnak" (misnomer) nevezi, hiszen az itt egy nemzetközi tudományos teljesítmény osztrák államhoz való kötöttségét jelenti csupán.
7. Ennek jelentősége valóban csak szimbolikus, hiszen Lukács műve, amely javarészt 1906–07-ben született, végül a modern drámaanyag gyűjtése miatt csak jelentős kibővítés után jelenhetett meg 1911-ben a Franklin Társulatnál.
8. Lukács György: A modern dráma fejlődésének története. Magvető, Bp., 1978. 18. Lásd még 55.
9. Engelmann, Lipcse, 1902.
10. Lásd ehhez Edmund Husserl: Besprechung von Melchior Palágyis 'Der Streit der […] stb.'. In: Husserliana XXII. 153–161. Magyarul in Varga Péter András – Zuh Deodáth (szerk.): Az új Husserl. Szemelvények az életmű ismeretlen fejezeteiből. L'Harmattan, Bp., 2011. 45–56. A pszichologizmus-vita filozófiatörténeti jelentőségével újabban magyar szerzők is intenzíven foglalkoztak. Lásd például kifejezetten Palágyi szövegéről Varga Péter András: A Logikai vizsgálódások filozófiai álláspontja és annak átalakulása a mű első kiadását követően. In: Varga Péter András – Zuh Deodáth (szerk.): Husserl és Logikai vizsgálódások. Ismeretfilozófia és fenomenológiai filozófia. L'Harmattan, Bp., 2009. 226–274., különösképpen 227–235; illetve: Varga Péter András: Psychologism as Positive Heritage of Husserl's Phenomenological Philosophy. Studia Phaenomenologica X. (2010). 135–161.
11. Martin Kusch: Psychologism. A Case Study in the Sociology of Philosophical Knowledge. Routledge, London, 1995.

ELMÉLKEDÉS A BETEGSÉGRŐL

Király V. István: *A betegség – az élő létlehetősége.* Prolegoména az emberi betegség filozófiájához

■ Király V. István legújabb kötetében a betegségről elmélkedik kérdezően. Hiszen a betegség az emberhez tartozó szükségszerű és egyetemes tapasztalat, azaz aligha van olyan ember, aki sosem volt, illetve sosem lesz valamikor, valami módon beteg. Mint ilyennek a betegségnek mély egzisztenciális és ontológiai vonatkozása, relevanciája van az ember számára. Ám a betegségről szóló diskurzust – és természetesen a gyakorlatot is – teljesen átengedjük az egészségügy, orvoslás stb. szakembereinek. De kérdés marad: vajon így képesek vagyunk megérteni a betegség emberre vonatkozó egzisztenciális, ontológiai, történeti súlyát? Vajon nem helyénvaló ennek elgondolása egy filozófiai meditációban, ami által talán közelebb kerülhetünk a saját emberségünk megértéséhez?

A betegséget többnyire az egészség ellentéteként, illetve az egészség hiányaként fogjuk fel. Ily módon a betegség valahogy kívülről származó veszély, fenyegetés. De tulajdonképpen a betegség nem más, mint az élő organizmus lényegi lehetősége, hiszen a szervezet ellenállóképessége, „felkészültsége" a betegség elleni harcra azt sugallja, hogy már maga a szervezet „számol" a megbetegedés lehetőségével. Ugyanakkor ne feledjük, hogy a betegség okozása sokszor éppen más élőlények, a kórokozok életének a lehetősége: csak úgy létezhetnek, hogy betegségeket okoznak. Mi több, az ember történetileg is úgy van berendezkedve világában, hogy nem kimondottan, de lehetőségként kezeli a megbetegedést: erre utalnak az egészségvédelmi óvintézkedések, az egészségügyi intézetek sokasága, az egészségpolitika, maga az orvostudomány és így tovább. Rögzítenünk kell, hogy a betegség minden esetben lényegi lehetőség is, s az élőlény lehetősége mindig élő lehetőség.

Viszont a „lehetőség" fogalma nagyon is homályos. Mit értünk „lehetőségen"? Érthetjük azt, ami *lehetséges* mint *esetleges,* szemben a szükségszerűvel. Ugyanakkor a lehetőség az valami *nem valóságos*, *valami nem reális*. De a lehetőség fogalmából ki lehet bontani a *valószínű* fogalmát is. Fontos itt rögzíteni: a betegség *lehetősége* egyenesen az emberi élethez, ennek lényegéhez tartozik – de vajon milyen értelemben beszélünk itt „lehetőségről"?

Az első nehézséget a betegség mint lehetőség megértésében a keresztény hagyomány támasztja. Ugyanis a kereszténység a betegséget egyáltalán és semmiféle formájában nem lehetőségként koncipiálja, hanem egyrészt „Isten csapásaként", másrészt bűneink következményeként: büntetésként. Hiszen éppen ez az, ami a végtelen ontológiai különbséget biztosítja ember és istene között. Így a gyógyítás vagy orvoslás gyakorlása és az ezen való tudományos, elméleti munkálkodás is ellentmond az isteni akaratnak, „szembeszegülő gyógyítás", illetve Istenre „kezet emelő elmélyülés". A gyógyulás nem lehet emberi praktikák következménye, hanem Isten kegyelméből történő javulás, csodatétel. Így a középkori kereszténységben nem gyógyításra (medicor) esett a hangsúly, hanem inkább az ápolásra, gondozásra (curare). A „keresztény medicina" ezek szerint nem más, mint contradictio in termini.

A „lehetőség" terminus tisztázó értelmezésében nagy segítséget nyújt egy Arisztotelésszel való párbeszédkísérlet. Ugyanis az ógörög dynamis, dynamai éppen az erőt, az erővel bírást jelenti, ami mozgatni képes, így környezetformáló, hatást gyakorló erő. Arisztotelész egyenesen a mozgás és változás elvének (arché kineseos) nevezi. De mint ilyen a dynamis az ousiához (a lényeghez) tarto-

Kalligram, Pozsony, 2011.

zik, hiszen maga a lényeg horizontjai a lehetőségei által körvonalazódnak.

A betegség mint dynamis, mint lehetőség így nem más, mint lényegi lehetőség, amely magát a létünket, azaz létlehetőségeinket érinti, illetve veszélyezteti. Ugyanakkor kétségkívül tapasztalatstruktúrával rendelkezik, ami azt jelenti, hogy szükségképpen szembesülünk saját korlátozottságunkkal, történetiségünkkel, hiszen minden tapasztalat egyben végességtapasztalat is. A végesség, illetve ezenfelül a halandóság egyenesen a létünk kérdésességéhez küld, s mint ilyen értelemkereső, azaz kérdező-kutató, pontosabban a lehetőségeinkre, a lehetségesre való lényegi rákérdezésre sarkall. Ebből érhetjük meg az egészségügy, az orvostudomány, az orvoslás gyakorlatának, intézményesülésének, történetiségének ontológiai-egzisztenciális eredetét. A betegség tehát sajátos létmódot jelent, illetve létmódokat érint: az ember oly módon létezik, hogy lehetőségként bírja a betegséget, továbbá betegsége révén újabb lehetőséghorizontokat kutat fel és érvényesít adottságai, korlátozottságai, azaz végessége közepette. A lényegi lehetőségben és lehetőségként való létezés, vagyis a létünk kérdésességéből, létveszedelmünkből fakadó értelemkérdezés és -keresés a szabadság kihívása, cselekedete és megtörténése. Mindez, hadd hangsúlyozzuk, a saját emberi mivoltunkba vág, létünket érintő súllyal nehezedik ránk.

A betegségről szóló prolegoména igényű meditáció az emberi létünk megértéséhez szolgáltat irányokat és nem elvetendő „hozadékokat". Ezzel hozzájárul a betegség egzisztenciális-ontológiai feltárásához, rámutat az orvostudomány, az egészségügyi intézmények és általában az orvoslás történeti-ontológiai gyökereire. Talán így, nem válaszolva, hanem továbbkérdezve, jobban megérthetjük „ember mivoltunkkal együtt a létet is".

Horváth-Kovács Szilárd

KOLOZSVÁRI NÉPRAJZI EGYETEMI JEGYZETEK

■ Egyetemi tanári pályánk elején – de már saját útjaink megtalálása után – kollégámmal eldöntöttük, hogy nem fogunk egyetemi jegyzetet írni. Akkori érvelésünket utólag csupán találgatni tudom. A tudománytörténetnek olyan konvenciói vannak, amelyeket egy tanár nem határozhat meg. Az oktatásnak szabad gondolkodású szakembereket kell képeznie. Azaz a tanár leadja a maga alkotta kurzust, hivatkozza a gondolatmenetébe illeszkedő szerzőket és elméleteket, előírja a kötelező irodalmat, s a diák maga keresse azt az igazságot, amellyel azonosul. A diák ne kényszerüljön arra, hogy a jó jegyért azt mondja vissza, amit előadáson hallott. Mert ez a társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődésének klasszikus – Bourdieu által is említett – helyzete. A tanárát meghallgató, a szakirodalomban tájékozódó diák maga zárja le a tantárgy tematikáját. Meg aztán, a nyomtatott kurzus megmerevedik, ezzel szemben az előadás évről évre változik, a tanár szemléletével, a kutatások és a tudomány eredményeivel együtt.

Ennek ellenére 2006-ban elindult a Kolozsvári Babes–Bolyai Tudományegyetem Magyar Néprajz és Antropológia Tanszékének Néprajzi egyetemi jegyzetek sorozata.[1] A sorozat megjelent hét kötete a néprajzi oktatás nagy területeit fedi le.

A magyar szokáskutatás kezdetét Réső Ensel Sándor 1867-ben megjelent kötete képezi. Az elmúlt másfél évszázad során letisztult módszertanában állandósult a rítusok lényeges strukturális elemeit tartalmazó szokásmodellek alkalmazása, valamint a rítusoknak az emberi élet (átmeneti rítusok) és a kalendáris év (jelesnapi rítusok) rendje szerinti csortosítása. Pozsony Ferenc *Erdélyi népszokások* című jegyzete (2006) a szokáskutatás két hagyományos területét, a keresztény és a gazdasági év szokásait tekinti át. Ezt egészíti ki két, a szokáskutatásban frissen meghono-

sodott szokáscsoport bemutatása. Az ünnepvizsgálat kizárólagosságát a hétköznapok rítusainak és rutinjainak kutatása szüntette meg. E kutatások egyik oldalon az 1930-as évektől a kultúra pragmatikus jellegét hangsúlyozó, a *mindennapi élet* terminussal megnevezett szemlélettel, másik oldalon pedig az 1960-as évektől az események leírásában a kis léptéket érvényesítő mikrotörténelemmel érintkeznek. Jelen munka közvetlen előzményének tekinthető a budapesti szokáskutató Verebélyi Kincső *Mindennapok, jeles napok. Hétköznapok és ünnepek a népszokások tükrében* című munkája (2005). Pozsony a hétköznapok tér-, idő-, tárgy-, testhasználati és kapcsolattartási habitusait, majd a hét egyes napjainak sajátosságait foglalja össze. A jegyzet másik tartalmi újítása a 19. század második felében megszületett, a modern társadalom új kohézióját, a múlt birtokbavételét megcélzó kitalált hagyomány, az emlékünnepség bemutatása. A szokáselemzés szempontjai a szokásokban érvenyesülő szerepekre, a szövegekre, az akusztikus, tárgyi, kinezikus elemekre, a testhasználatra, a tér és időhasználat specifikumaira irányulnak rá.

Pozsony Ferenc kötetén végigvonul az a meggyőződés, hogy a társadalmi rétegződés a rítusok és habitusok szintjén is megnyilvánul, a korszakok változása és a térbeli elhatárolódás a szokások újabb változatait és változását eredményezi. A gazdálkodási habitusok áttekintésében – az európai etnológiai hagyományok nyomán – a paraszti hagyományok dominálnak, a szerző ezek mellé sorakoztatja fel a történeti antropológia nemesi életformára és mentalitásra vonatkozó kutatási eredményeit, a városi, a polgári, a munkás, a populáris és a posztmodern (kommunista, posztkommunista, a terjedő globális) életforma rítuselemeit. A többnemzetiségű erdélyi régió etnikus szubkultúrái közül a jegyzet elsősorban a magyar (ezen belül a székely és a csángó) szokáshagyományok rendszerét foglalja össze, ebbe épülnek be esetenként a sajátosan román, szász, cigány és örmény, valamint a magyarországi és az európai szokáselemek.

A kultúra kutatásában leginkább Carl Gustav Jung és Gilbert Durand neve fémjelzi azt az antropológiai irányvonalat, amely az emberi lét- és világértelmezés jelentéseit és jelentésmezőit azonosítja és rendszerezi. A magyar etnológiában Lükő Gábor 1942-ben nyitotta meg a „magyar lélek formái" jelentéstömbjeinek feltárását. Tánczos Vilmos *Folklórszimbólumok* című egyetemi jegyzetének (2006) alapevidenciája, hogy a kultúrák jelentésekből épülnek fel, a jelentések több vagy kevesebb tudatossággal alkalmazott grammatikai szabályok alapján szerveződnek. Azaz a szimbólumok egy sajátos nyelvet képeznek, amely a szemiózis, a jelentéshordozókat a jelentésszervezésnek alárendelő jelhasználat folyamatában lép működésbe. A szemiózis során a szimbólumok jelentése evidenssé válik elsődlegesen a szakrális, másodlagosan a társadalmi kommunikáció keretében. A szerző másik alapállítása szerint az archetipikus szimbolizációban egy alapvető – a vallásos kultúra egyeduralmának visszaszorulása, a racionalizmus és a technika térnyerése miatt erodálódó, részekre hulló – szakrális üzenet húzódik meg. Ennek használója a Mircea Eliade által leírt *homo religiosus*.

Ebben a vállalkozásban a kutatónak több szerkesztési stratégia áll(na/hat) rendelkezésére. Pozitivista eljárás szerint összeírhatná a jelentéshordozó objektumok csoportjait, az objektumokhoz társítva a különböző kommunikációs kontextusokban hozzájuk kapcsolt jelentéseket. (Ez az eljárás klasszikusnak nevezhető mintapéldákkal rendelkezik. Péntek János a kalotaszegi flóra elemeinek a kommunikációban való felhasználását is áttekintette. Pozsony Ferenc a székelykapuhoz és a székelykapu állításához tapadó jelentéseket rendszerezte.) A mikrohistoriográfia nyomdokain haladva egyetlen esemény jelentésgeneráló gesztusait, folyamatát követhetné nyomon. (Több évtizeddel ezelőtt Salamon Anikó egy kalotaszegi büntető rítus implicit jelentéseit tárta fel.) Tánczos Vilmos azonban arra vállalkozik, hogy a szimbólumok jelentésmezőit mint ideális konstrukciókat építse fel. Összesen tizenöt jelentésmezőt azonosít és ír le, közöttük az állatiasság képeit, a gonosz, a halál, a nőiség, a termékenység képzeteit, a zuhanás és az emelkedés, a haladás, a harc, a ciklikusság és az áldozat szimbólumait, a fény, a zárt terek jelentéseit. A szimbolikus jelentések és az archetípusok rekonstruálá-

sa a szerzőt a teljes kultúra sajátos szempontból történő elrendezésére ösztönzi. A különböző kulturális regiszterek (a népi, az elit, a populáris kultúra; erdélyi magyar, európai és globális kultúra) elemeit egy időben használja a jelentések feltárásában. A jelentésmezők rekonstruálásához hol a rítusok, hol a rituális szövegek, a tárgyak, a gesztusok, az álomtörténetek szolgáltatnak példát, a jelentés termelődésére hol közösségi, hol individuális szinten kerül sor.

Az utóbbi fél évszázad tárgykutatásában új szemléletek honosodtak meg (tárgypopulációk, a tárgyak élettörténete, tárgyhasználati habitusok). Ezek mellett Gazda Klára *Közösségi tárgykultúra – művészeti hagyomány* (2008) című jegyzete a legnagyobb múltú tárgykutató irányzat két alapvető evidenciájára épít. Azokat a tárgyakat értelmezi, amelyek a közösségi kultúra részét képezik, illetve amelyek *míves tárgyként* szándékosan vesznek részt az esztétikai kommunikáció folyamatában. E két kritérium a szerző figyelmét a tradicionális népi (főként paraszti és nemesi) tárgyi univerzumra és egy sajátos használói habitusra irányítja. A két kritérium alapján határolódnak el a tárgykészítés szukcesszív korszakai, a tárgyhasználat alternatív módozatai, úgymint a népművészet, az iparművészet, a tömegművészet és a naiv művészet. A fókuszban álló népművészeti tárgyak termelését és használatát jelentősen meghatározza a természeti és a szociális környezet, a felhalmozott technikai tudás (alapanyagok, előállítói kompetenciák, forgalmazói és fogyasztói stratégiák). Ezen túl azonban az esztétikai kommunikáció egyéni és közösségi intenciókhoz és hétköznapi, rituális vagy ritualizált helyzetekhez igazodik. Az esztétikai kommunikáció leggyakoribb kommunikációs intenciói az életvilág építése, a szociális státusok, individuális identitások és állapotok építése és kifejezése, a csoportkohézió jelzése és megerősítése. Rituális vagy ritualizált helyzetei a játék, az adományozás és az ajándékozás, az átmeneti és a jelesnapi rítusok, a szakrális kommunikáció egyéni és kollektív helyzetei. A jegyzet súlypontját az esztétikum, a jelentésképzés eszközeinek áttekintése képezi. Ezek a tárgyak műfaji sajátosságai, az anyag átalakításának technikája, a forma és a díszítmény. A jegyzet nagy újítása a tárgytipológia alárendelése a tárgykultúra pragmatikai vonatkozásainak. A homo faber és a homo esteticus Gazda Klára értelmezésében elsősorban a környezetébe ágyazott, kommunikáló ember, a művészi értékkel rendelkező tárgy pedig kommunikációs funkciót teljesítve kel életre.

A lokális társadalmi keretekben történő esztétikai igényű értéktermelésre és -fogyasztásra irányuló elemzésétől eltérő szándékot követ Szikszai Mária *A művészet antropológiája* című jegyzete (2009). Az 1920-as években a H. Naumann által megfogalmazott lesüllyedt műveltségi javak elmélete az elitkultúra regiszterének más kulturális (pl. népi) kontextusban való használatát vehemensen kifogásolta. Időközben az elmélet az értelmezéstörténeti kuriózumok tárában lelte meg végső helyét, a kulturális regiszterek közötti átjárás feszültségei és habitusai az interkulturalitás, transzkulturalitás, kulturális relativizmus gyűjtőfogalmába kerültek át. Szikszai Mária jegyzete az esztétikai igényű műalkotásoknak a mindennapi életben való, gyakorlati célú kisajátítását, használatát kíséri nyomon. A műalkotások pragmatikus célú alkalmazása történetének hiányában a szerző mozaiktechnikához folyamodik (felvillantva egy ilyen szempontú művelődéstörténet megírásának lehetőségét.) A kötet fejezetei különböző korok képhasználati gyakorlatait kutatják fel és értelmezik. A középkor alkímiája a művészetet a jelenetés megfogalmazása és megértése rejtvényesítéseként alkalmazta. A középkori járványok idején a szentképek gyógyító hatását tömegek vették igénybe. A kegyképek ezt követően is, napjainkig a magánáhítat alapját képezték. Több képzőművészeti alkotáshoz (szobor, kép) tömegeket mobilizáló, egyszeri vagy ismétlődő csoda kapcsolódik. A kötet új területre terjeszti ki a néprajzi-antropológiai kutatásokat, mihelyt a művészi alkotásokkal kapcsolatos sajátosan esztétikai kommunikáció mellett mindennapi, populáris attitűdöket és használati módokat elemez.

Erdély népei címmel Pozsony Ferenc a régió történeti nemzetiségeit (szászok, örmények, székely szombatosok, cigányok) mutatja be (2009). A bemutatás áttekinti történetüket, a megmaradás érdekében kialakított önszerveződési, vala-

mint az erdélyi, majd romániai állami struktúrába való integrálódási formájukat. A kötetet záró fejezet az etnikumközi kapcsolatokat, az együttélési, együttműködési modelleket azonosítja.

A sorozat további két kiadványának (*Alfabetizáció, írásszokások, populáris írásbeliség*, 2008; *A történetmondás antropológiája*, 2011) Keszeg Vilmos a szerzője.[2]

A kolozsvári Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék tanárai új műfajt találtak Erdély néprajzának összefoglalására. Az egyetemi jegyzet ugyanis elméleti premisszákból indul, s ez az elméleti keret markáns érvényesítése határozza meg az információszervezést. Ezért a jegyzetek élére kerülő tudományelméleti és -történeti összegfoglalás nem a régió- és településkutatás eredményeit tartalmazza, hanem a követett tudományos paradigma összefoglalását, kutatói iskolák szemléleti és módszertani áttekintését. Nagyobb teret kap a kutatásmódszertan és a tudományos terminológia ismertetése, transzparenssé válik az adatgyűjtés és az értelmezés-elemzés módszertanának alkalmazása. A tanszék tanárai tudatosan didaktikai eszköznek szánták a köteteket, ezért a tankönyvírás hagyományaitól eltérően a tananyagot képező ismeretek exponálásban nagy szerepet szánnak adatbázisok, szövegek, rítusok elemzésének, az ismeretek dedukció általi előállításának. A leggyakrabban használt módszerek a tartalomelemzés, a funkcióelemzés, a struktúraelemzés (morfológiai elemzés), a műfajelmélet és a tipológizálás, a modellálás, a kvantitatív elemzés, az oral history, a hálózatelemzés, a narratíva (diskurzus) elemzés, a beszélés néprajza, a komparatisztikai, a kartográfiai, a szemiotikai módszer. Több jegyzet több terjedelmes fejezete az adatoktól, tényektől a releváns következetetésekig elvezető, a kutató munkáját láthatóvá tevő esetelemzés. A *Közösségi tárgykultúra – művészeti hagyomány* jegyzet esetelemzésben mutatja be a kalács rituális kontextusát és a húsvéti tojást mint jelképes tárgyat, *A művészet antropológiája* Bosch *Szent Antal megkísértése* festményét, a kolozsvári könnyező Mária festmény-történetét és a hozzá kapcsolódó csodákat, *A történetmondás antropológiája* a 20. századi funkcionális narratívumokat (mesemondás, a lokális népballada mint emlékezési alakzat, a reklámok autobiografikus funkciói, a rátótiádák, az autobiografikus narratívumok).

A jegyzetsorozat a leíró módszert felváltó, a kultúrakutatás interpretív és nyelvi fordulatát követő módszertani szemléletet képviseli, amelyben a tartalom (ez esetben a népi kultúrára vonatkozó tananyag) egyszerre láttatja a kultúrát, a kultúra használóit és a használat módjait, valamint a kutatói habitust és kutatási módszertant, a fogalmi nyelvezetet. A kötetek mindenikében transzparenssé válik a kutatói narratíva, az adatgyűjtés, a forráskritika és az elemzés módszertana.

A jegyzetek a funkcionális erdélyi (népi) kultúra leírására tettek kísérletet. Szemléletük egységes és következetes sajátossága, hogy a kultúrát a használat felől közelítik meg. A pragmatizmusból kifolyólag a hagyomány és az újítás, a kulturális pluralizmus, a kulturális kódok váltogatása és kombinálása, a különböző kulturális regiszterek együttes használata, a párhuzamos különidejűségek érvényesülése megmagyarázhatóvá, érzékelhető válik. A hagyományosan nemzeti szellemű, (feudális) paraszti kultúraként definiált népi kultúra mellett az elemzésbe a szerzők folyamatosan bevonják az elit (hivatalos) kultúra, a populáris (népszerű), a csoport- és a globális kultúra elemeit és jelenségeit. Keszeg Vilmos a paraszti és a mindennapi íráshasználat habitusait, Szikszai Mária a képzőművészeti alkotások gyakorlati célú felhasználását elemezte. A magyar népi kultúra területi, lokális és regionális tagolódását érzékletesen szemléltető adatok mellett minden jegyzet figyelmet fordít a erdélyi (tágabban a romániai) etnikus csoportkultúrák sajátosságaira és kölcsönhatásaira. Pozsony Ferenc társadalomnéprajzi jegyzetében – a korábbi erdélyi szász népszokás- és a cigány etnikum 20. századi századi integrációs stratégiáira vonatkozó kutatásait követően a szászok és a cigányok, továbbá az örmények, a 17. századtól vallásos csoportként fellépő székely szombatosok sajátos szerveződési, integrációs és szegregációs törekvéseit és az etnikus csoportok sajátos történetét tekinti át, történeti narratívai keretben. Gazda Klára tárgyhasználati elemzései tekintetbe veszik az 1960–1970-es évek kalotaszegi, a szilágysági, a Küküllő menti díszítőmű-

vészet-kutatásainak adatait, ezek mellett viszont a maga és diákjaival együtt végzett terepkutatásaiból származó gyimesi és moldvai csángó adatok és megállapítások dominálják a kijelentéseit.

Az erdélyi népi kultúra szintéziseinek elkészítésében a jegyzetek jelentős mértékben alapul vették a másfél évszázadra visszatekintő etnográfiai-folklorisztikai irodalmat (Jankó János, Orbán Balázs és generációja, a két világháború közötti kolozsvári néprajzi iskola, az 1970–1980-as évek népművészet-monográfiai, szövegközlései és szokásleírásai, a Népismereti Dolgozatok tanulmányai). A szakirodalmi források mellett minden szerző jelentős erőfeszítést tett új források feltárására, az 1990 után a diákok bevonásával és a felnőtt fiatal generáció által elvégzett jelenkutatások adatainak felhasználására. Hozzávetőlegesen több ezerre tehető azoknak az adatközlőknek a száma, akik 1989 után saját és lokális kultúrahasználati habitusaikról adatokat szolgáltattak. A megfigyelés, az interjú mellett az alkalmazott forrástípusok között szerepelnek a levéltári feljegyzések, a családi irattárak, a sajtó, a személyes feljegyzések. Ennek következtében az erdélyi társadalom és kultúra múltjának képe is árnyaltabbá vált, valamint jelentős előrelépés történt a Trianon utáni, a szocializmus korabeli és az 1989-es romániai fordulatot követő korszak (migráció, elektronikus kommunikáció, globális kultúra) értelmezésére. Az 1989 után Erdélyben lefolytatott alapkutatások következtében jelentősen láthatóvá váltak az eltérő (regionális, lokális és szubkulturális) attitűdök és stratégiák, a párhuzamos különidejűségek, a hagyomány és az újítás viszonyai, a survival és a revival jelenségek, a kitalált hagyományok, a kulturális regiszterek (az elit és a populáris, a lokális/regionális és a globális, a falusi és a városi, az etnikus stb. kultúrák) érintkezései.

A kolozsvári néprajz és antropológia tanszék szemléletében fokozottabban érvényesül a kultúra történetiségének és a forráskritika elve, a források analízise és interpretációja. Jelentős erőfeszítés történt a kultúra kommunikációban, egyéni és közösségi használatban való megragadására, a kultúra elemeihez kapcsolódó jelentések és funkciók, a kultúra elemeinek és használata kontextusainak feltárására és értelmezésére. Ki veszi használt az elkészült egyetemi jegyzeteknek? Remélhetőleg nem csupán a néprajzos képzésben részesülő fiatalok. A tudományos forradalmakról írott könyvében Thomas Kuhn írja, hogy a tudomány útja nem egyenes vonalú, megtorpanások, elágazások, elvetett és elfelejtett hagyományokhoz való visszatérések tarkítják. A tanszéki (a néprajzi tanulmányaikat folytató és befejezett diákokat is integráló) munkaközösség szemlélete szinkronban van az európai és angolszász tudományos szemlélettel, s enne szerves részét képezi a szaknyelv és metodológia forradalma. Remélhetőleg e kötetek nyomán ehhez fog felzárkózni az a közéleti, közoktatási és médiadiskurzus is, amely olykor a (népi, populáris) kultúráról e megújult szemlélet előtti reprezentációt termel és forgalmaz. Valamint az a piacorientált gyakorlat (népművészeti vásárok, kézművesfoglalkozások, ének- és tánctáborok, gasztronómiai fesztiválok, szokásrevival), amely uniós, minisztériumi és tanácsi támogatással és profitorinetációs stratégiákkal hosszú távon határozza meg a hagyományszemléletet.

Keszeg Vilmos

■ JEGYZETEK

1. Pozsony Ferenc: Erdélyi népszokások. KJNT – BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék, Kvár, 2006 (Néprajzi egyetemi jegyzetek 1.); Tánczos Vilmos: Folklórszimbólumok. KJNT – BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék, Kvár, 2006 (Néprajzi egyetemi jegyzetek 2.); Keszeg Vilmos: Alfabetizáció, írásszokások, populáris írásbeliség. KJNT – BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék, Kvár, 2008 (Néprajzi egyetemi jegyzetek 3.); Gazda Klára: Közösségi tárgykultúra – művészeti hagyomány. KJNT – BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék, Kvár, 2008 (Néprajzi egyetemi jegyzetek 4.); Szikszai Mária: A művészet antropológiája. KJNT – BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék, Kvár, 2009 (Néprajzi egyetemi jegyzetek 5.); Pozsony Ferenc: Erdély népei. Szászok, örmények, székely szombatosok, cigányok. KJNT – BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék, Kvár, 2009 (Néprajzi egyetemi jegyzetek 6.); Keszeg Vilmos: A történetmondás antropológiája. KJNT – BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék, Kvár, 2011 (Néprajzi egyetemi jegyzetek 7.)
2. Az Alfabetizáció, írásszokások, populáris írásbeliség kötetet Mikos Éva recenzálta a Korunk 2009/3-as számában. A történetmondás antropológiája kötet recenziója alább olvasható.

A NÉPMESÉTŐL A REKLÁMIG: SZEMLÉLETVÁLTÁSOK A TÖRTÉNETI-TÁRSADALMI KULTÚRAKUTATÁSBAN

Keszeg Vilmos: *A történetmondás antropológiája*

■ Keszeg Vilmos *A történetmondás antropológiája* című kötetét a Kriza János Néprajzi Társaság és a Babeş-Bolyai Tudományegyetem Néprajz és Antropológia Tanszéke egyetemi jegyzetként adta ki.[1] A kötet azonban nem csupán e diszciplínák narratológiai tantárgyaihoz alkalmazható. A történetmondást a narratív pragmatika területén vizsgálva a kötet jóval túlmutat tankönyv mivoltán, alapvető kézikönyvként használható a média- és kommunikációelmélettől kezdve a folklorisztikán keresztül a kulturális antropológiában, etnológiában irodalomtudományban, szociológiában, történettudományokban, azaz tágabban a kultúrakutató tudományokban egyaránt. Keszeg Vilmos tanítványaként tudom, hogy olyan egyetemi előadásokon elhangzott tananyag jegyzetét tartja kezében az olvasó, amely egyrészt kipróbált, másrészt amelyben a kutatástörténet, az elmélet, a módszertan – a kötet tartalmas sűrűsége és elmélyültsége ellenére – takarékosra és célorientáltra van állítva: egyetlen fogalom vagy kutatástörténeti utalás sincs feleslegesen csak a halmozó, felejthető, oktató listázás kedvéért. Azaz sem a tudománytörténeti, tudományelméleti háttér, sem a primer szöveganyag nem áll öncélúan egymagában, hanem mindig csak annyiban és úgy kerül bemutatásra, amennyiben az élő kultúra változásában való megértésében, élő alkalmazásban értelmet nyerhet. Így a szakirodalom, a terminológia, a tudományos szemléletek és módszerek a bemutatott elemzésekben értelmüket, funkciójukat, aktuális használhatóságukat igazolják. Az élő kultúrafelfogásnak ezen pragmatikai módszere éppen a diákok legkínosabb mai kérdéseire ad választ, ti. hogy mire jó a mai néprajztudomány, és milyen nyelven lehet nem anakronisztikusan használni a mai megértésben. Hogyan tudjuk tudományos értelemben korszerűen vizsgálni, használni, alkalmazni, értelmezni a népi kultúrát, a folklórt, a tömeg- vagy populáris kultúrát és ennek régebbi vagy újabb tudományait? Mi értelme van vagy hogyan lehet fiatal kutatók számára értelmet nyerően beszélni a mese morfológiájáról, a siratóének tipológiájáról, a mítosz narratív struktúrájáról a 21. században? Milyen megértési lehetőségek bontakoznak ki a kultúrakutatás ezen szemlélete felől? Miként dolgozható össze egy összehangolt problémafelvetésbe az a régi tudományos megérzésünk, hogy a reklám és a mese, az élettörténet és a mítosz a *homo narrans* világaként és produktumaként a folyamatosan alakuló, újraalakuló, újrateremtődő (kollektív és egyéni) identitásának meghatározó alakítója. *A történetmondás antroplógiája* kötet nem annyira rögzített teoretikus válaszokat, mint inkább a narratív pragmatikai szemlélet perspektívájából olyan lehetőségeket, módokat mutat be, amivel azt példázza, bizonyítja, hogy ténylegesen *hogyan* és milyen nyelvezeten lehet úgy gondolkodni a hagyományosabbnak tartott folklórról és az élő mai kultúráról, hogy az a mai tudományos problémafelvetésekben korszerűen értelmet, funkciót és relevanciát nyerjen.

A kötetet a kiadó szerény módon egyetemi jegyzetként kínálja, ez kissé arra a tudományos áttörésnek számító eseményre emlékeztet, amikor Szilágyi N. Sándor 1972-ben a 9. osztályos hangtan tankönyvet az akkori gondolkodástörténetben nemzetközi szinten is paradigma-

[1] Néprajzi egyetemi jegyzetek 7. Kiadja a Kriza János Néprajzi Társaság és a Babeş–Bolyai Tudományegyetem Néprajz és Antropológia Tanszéke, Kvár, 2011.

váltó jelentőségű kognitív nyelvészeti elméleti keretben írta meg. Hiszen azáltal, hogy a kötet a történetet és narratív viselkedést állítja a kultúrakutatás itt bemutatott szemléletének középpontjába, kristálytiszta egyszerűséggel teremt természetes relációkat az olyan szétválasztott néprajzi/antropológiai metaforák között, mint „hagyományos", „régi", (netán „ősi") és „új stílusú", vagy az olyan sokat vitatott problémák között, mint lokalitás és globalitás, nemzeti és európai, hagyomány és modernitás, egyéni és közösségi, szóbeli és írásbeli, elektronikus, alkalmi és mindennapi. A narratív viselkedés és az epikus szövegek kontextuális problematizálása, anélkül hogy elmosná a finom különbségeket, szintézisben láttatja a kölcsönhatásban élő társadalmi rétegeket, szerepeket és státuszokat, a népi, populáris és elit regisztereket, a kultúra eseményeit és ezeknek expresszív reprezentativitását. Nem kritikai teoretizmussal, hanem a történeteket történeti kontextusban elemezve, a történetmondó és befogadó attitűdjeinek, stratégiájának vizsgálatában, alkalmazásában. Reflektálva ugyanakkor arra is, hogy e szemlélet „teremtett világa" is tudománykonstrukció. A szerző ugyanakkor a szöveg során a interpretáció sokfélesége, a természetesen működtetett kulturális relativizmus és a kulturális pluralizmus jegyében választásokat, lehetőségeket mutat, megoldási lehetőségeket szemléltet úgy, hogy közben észre sem vesszük, hogy finoman szélnek eresztette a szakmához régóta hozzátapadó Don Quijotékat (hiszen egy pillanatig sem tört pálcát felettük) vagy a nosztalgikusan továbbörökített tudományos (terminológiai, kategorizációs, szemléleti) hagyományokat.

A kultúra szövegeit átfogó koherenciát és a szemlélet sokrétegűségét átszövő harmóniát a könyv központi tárgya és fókuszba állított kérdésfelvetésének (a történetek és a történethasználó viselkedései) megértése teremti meg, amelyet a narrátor, narráció, narratíva, narratívum, narratológia jelentéskörén keresztül mélyíthetünk el. Ezen belül olyan szövegattitűdökre vonatkozó kérdések fogják össze a narratológiai kutatást, mint hogy miként és miért mondja, őrzi, titkolja az értelmező a történeteket, miként szelektálja, idézi fel, mire használja vagy használja ki, hogyan érti, kommunikálja, felejti el vagy transzformálja egy másik médiumba, hogyan fordítja le, alkalmazza, adaptálja egy másik generáció, másik hallgató közösség számára. A kötet alapos terminológiai apparátust, hatalmas szöveg-adatbázist mozgatva, széles körű szakirodalomra hivatkozva elemzi a történetmondás stratégiáit, céljait, attitűdjeit. Az olyan kérdések, hogy miként teremt kapcsolatokat, valóságreferenciákat a mesemondás, mi a mesemondás dramaturgiája vagy miként modern mese a reklám, illetve milyen társadalmat képez a hírlapreklám, a kutatástörténetben ismert aspektusokon túl mély rétegű kontextuális elemzést adnak.

A narratív pragmatika felől a mese, a lokális ballada, a rátótiáda, a biografikus történetek és a hírlapok reklámjai főfejezeteken keresztül a történet és történetmondás funkcionális kontextusvizsgálatának koherens és szervesen összetartozó rendszerében a kötet átvilágítja a legváltozatosabb epikus műfajokat és folklórjelenségeket a sírfelirattól a káromkodáson át a szerencselánclevelekig. A történetek között élő és történetekből építkező embert vizsgáló kultúrakutatásban, ha a kultúrát kontextuális szervességében látjuk, az epikus történeteken belül mítosz, eposz, mese, monda, falumonográfia sor mellett a komikum esztétikai kategóriája azonos kérdésfelvetés alá húzza a temetésparódia, adoma, anekdota, a vicc, a vígballada műfajait.

A kötetnek továbbá számos szerényen meghúzódó, gondolatsűrített alfejezetében, megjegyzésében, elemzéseiben olvashatunk olyan belső kérdéseket, amelyek önmagukban is szemléletváltásnak minősülnek (pl. a pszeudobiográfiákról vagy a történetszerkesztés különféle stratégiáiról, a korszaktudat kifejeződéséről a narratív viselkedésben, a történetek intézményeket, gyakorlatokat, törvényeket, gondolkodásmódokat legitimáló szerepéről, az élettörténetek írásbeli közegiségéről, már a szakma által is kontextualizált és kanonizált mesemondókról, és még hosszasan sorolhatnánk).

Keszeg Vilmos korábbi iskolateremtő köteteit (*A folklór határán*, 1996; *Homo narrans*, 2002, *Alfabetizáció, írásszokások, populáris írásbeliség*, 2008) figyelembe véve nem szorul magyarázgatásra,

hogy a hírlapok reklámszövegének autobiografikus funkciói miként alkotnak egy fejezetet közvetlenül a mesét, balladát, élettörténetet és rátótiádákat tárgyaló fejezeteket követve. A kötet elemzési módszereiből és a kultúra szövegeinek felfogásából, a történetmondás antropológiájából következik a kérdés, hogy a hírlapreklám mint *oralité mixte* miként épül a lokális-regionális mindennapi életbe, miként hat és teremt adott társadalmi kommunikációt. Milyen társadalomképet és társadalmat, életérzést és életet konstruálnak az újságírásba „alulnézet perspektívájából" betolakodó autodidakta beleszólók a nyilvánosság átstrukturálódása idején a 19. század legvégén, 20. század elején (a reklámok, családi hirdetések nyelvén). Illetve miként demokratizálódik a lokális és globális társadalomról való tudás, milyen – később folklorizálódó – retorikával ismertet meg, humanizál, perszonifikál a reklám feladója mint az „új idők hőse" a „nagyvilágból" behozott ismeretlen tárgyi világot (amit éppen eladni kíván) a helyi közösség számára ezáltal, például Torda és Bécs között mediálva, a helyi közösség életének jobbítására, modernizálására. Ebben a szemléletben a szerző szerint a reklám narratív struktúrája tehát – akárcsak a mese – a hiánytól a megoldásig ível. „A reklám modern mese, amely a népmesék narratív struktúráját alkalmazza. A mese hőse a reklám olvasója, aki a reklámban bemutatott árucikket vagy szolgáltatást igénybe veszi. A reklám olvasása a hiányérzetét tudatosítja, a hiány pótlása érdekében áldozatot hoz (utazik, bevásárolni megy, felkeresi a szolgáltató felet, pénzt fordít az áru, a szolgáltatás megvásárlására), segítőtársat keres (a reklám feladója, az árucikk forgalmazója, a szolgáltatás biztosítója), erőfeszítései nyomán birtokába jut a hiányzó értéknek."

A terminológiai tisztázások, szemléletek, kérdésfelvetések, példák történetiségükben és funkcionalitásukban, aktuális használhatóságukban kerülnek bemutatásra. A fejezet végén található *Olvasmány* a fejezetben elhangzottakhoz tartozó élő illusztráció, szemléltető hosszabb idézet, tömörítés vagy hangulatkeltő példa.

A szerző által évtizedekig vezetett kolozsvári néprajz és antropológia tanszék kutatásaiból kibontakozó és a szerző által megteremtett kontextuselemző kolozsvári iskola arculatának lenyomataként olvashatjuk a kötetet, egyben a kolozsvári iskolában folyó narratívakutatások irányadó ars poeticájaként, amely egyetemi jegyzetként nemcsak az oktatást könnyíti meg, hanem – amikor az egyetemi oktatás már nem helyi igényeket, hanem egy nemzetközi piacon sajátos oktatási preferenciákat szolgál majd ki – az iskolát választó fiatal kutatók orientációját is segíti. Keszeg Vilmos *A történetmondás antropológiája* című kötete az oktatásban nélkülözhetetlen, analitikus, empirikus és interpretatív, a kultúrakutatásban pedig tudományos szemléleti mérföldkő.

Vincze Kata Zsófia

JEGYZET

1. A folklorisztika területén elérhető egyetemi tankönyvek: Voigt Vilmos (szerk.): A magyar folklór. Osiris, Bp., 1998; Demény I. — Gazda K. — Keszeg V. — Pozsony F. — Tánczos V.: Magyar népi kultúra. 2008; Liszka József: Bevezetés a folklorisztikába. Lilium Aurum, Bp., 2011.

VALLÁSI MEGÚJULÁS ÉS RÍTUSOK EGY ERDÉLYI ROMA KÖZÖSSÉGBEN

Fosztó László: *A rítusok revitalizációja a szocializmus után*

■ Fosztó László könyve az antropológiai kutatások két területén is fontos hozzájárulást jelent: a kelet-európai roma-kutatások, valamint a vallásantropológiai kérdésfelvetések terén.

A könyv fő problematikáját illetően a vallás posztszocializmusbeli felértékelődésének téziséhez kapcsolódik. A posztszocialista államokban a vallásos aktivitás megnövekedését jelző kutatások különféle magyarázatokkal szolgáltak. Egyesek e jelenséget a szocializmusban mint ideológiai rendszerben való általános csalódással hozták összefüggésbe, míg mások a posztkommunista átmenetet kísérő gazdasági-társadalmi krízisekkel magyarázták, hogy ezek közül csak kettőt említsek. A posztszocialista Romániában intenzívebbé vált vallásos aktivitás problémájának a megértéséhez a szerző a vallás társadalmi/közösségi funkcióival kapcsolatos kérdések megválaszolását tűzi ki céljául. Éspedig: milyen szerepet játszik a vallás az emberek mindennapi életében? Milyen szerepet töltenek be a vallásos rítusok a társadalmi kapcsolatok építésében és fenntartásában? Milyen szerepet tölt be a vallásos aktivitás a társadalmi integráció és tolerancia, valamint a határteremtés és megkülönböztetés folyamataiban?

A vizsgálat fő elméleti, módszertani kerete az etnográfiai kommunikációelmélet, amely a verbális kommunikáció mellett nagy hangsúlyt fektet az indirekt kommunikációs gyakorlatokra, különös tekintettel a rituális kommunikációs formákra. Az elemzés egy kalotaszegi faluban végzett antropológiai terepmunka eredményeire épül.

A bevezető fejezetekben a problémafelvetést, a terepmunka körülményeinek felvázolását követően bemutatja a kutatott közösséget, gondosan ügyelve arra, hogy megvilágítsa a legfontosabb történeti, politikai vonatkozásokat. A szerző tömör áttekintést nyújt a szocializmus és a posztszocializmus Kelet-Európával, szűkebben Romániával foglalkozó antropológiai irodalmáról is, amelyek teoretikus kereteihez, diskurzusaihoz (például az emberélet fordulóihoz kötődő rítusok és lokalitás kérdéskörét, a dekollektivizáció hatásait vagy a tradíció funkcióit problematizáló elemzésekhez) több szálon is kapcsolódik. Az áttekintés rendkívül logikus és világos, mellőz mindenféle tudományoskodó üresjáratot, ahogy messze elkerüli egy-egy kérdés „túlhivatkozását", túlírását is. Egy alfejezetben a kelet-európai roma-kutatásokkal kapcsolatos antropológiai és néprajzi irodalmat ismerteti. Megjelöli a számára elméleti inspirációt nyújtó két legfontosabb szerzőt, Michael Stewart-ot és Paloma Gay y Blasco-t, akik részletesen foglalkoztak a roma kultúra kommunikációs aspektusaival, valamint a vallási konverziónak a személyes identitásra gyakorolt szerepével is. E szerzők munkássága fontos elméleti kiindulópontot jelentenek Fosztónak azon érvelése kidolgozásához, hogy a romungrok esetében a személyiség átalakulásában a vallás fontos szerepet játszik. Fosztó úgy véli, hogy a posztszocializmusban országos és lokális szinten egyaránt fokozódó, a romákkal szembeni határépítő, kizárásukra irányuló tendenciák következtében a vallási megtérés, a pünkösdizmus a romák számára e konfliktus

Ritual Revitalisation after Socialism: Community, Personhood, and Conversion among Roma in a Transylvanian Village (A rítusok revitalizációja a szocializmus után: közösség, morális személy és megtérés a romák körében egy erdélyi faluban). Halle Studies in the Anthropology of Eurasia, LIT Verlang, Münster, 2009.

kifejezésének lehetőségét teremti meg, a stigmatizáció ellenében hat.

Egy alfejezetben ismerteti a kutatása szempontjából legrelevánsabb vallásantropológiai terminusokat és gondolatmeneteket. Fosztót a vallás Edmund Leach-i gyakorlati megvalósulásának aspektusai érdeklik és kevésbé a vallás konceptuális, imaginárius, szubjektív oldalai. Áttekintésében a rítusok revitalizációjának és a rituális kommunikációnak szentel külön figyelmet, ugyanakkor bemutatja a vallási konverziónak a pünkösdizmusban játszott szerepét elemző fontosabb vallásantropológiai irodalmat is. Kihangsúlyozza, hogy a pünkösdizmusra való áttérés magában foglalja annak a lehetőségét, hogy a létező társadalmi kapcsolatokat átalakítsa, korábbi relációkat megszűntessen, ugyanakkor újabb kapcsolatok kialakítását is ösztönözheti. A vallási megtéréseket vizsgáló újabb antropológiai irodalomnak ez az állítása a nyilvánosság és a rituális kommunikáció közötti kapcsolat természetére vonatkozó gondolatmenetének kialakításában jelenik meg. Fosztó amellett érvel, hogy az emberi életfordulóhoz kötődő rítusok, valamint az egyéni krízishelyzetek szerepet játszanak a lokális nyilvánosság teremtésében és fenntartásában, míg a vallási megújulás rítusai a nyilvános szféra átalakulásának okai és kifejezői is egyben.

A harmadik fejezettel kezdődik az etnográfiai anyag részletes bemutatása és értelmezése. E fejezetben a roma közösség legfontosabb életfordulós rítusait, a keresztelőt, a konfirmációt és a temetést mutatja be. A házasságkötés – mint megjegyzi – azért nem tartozik ezek közé, mivel nem formálisan köttetik, a családalapítást a településen élő roma közösségben a házaspár első gyermekének keresztelőjével fejezik ki és ünneplik meg. E fejezetben is kidomborodik a könyv egyik nagy érdeme, hogy az elemzés részletes megfigyelésekkel, esetbemutatásokkal, rítusleírásokkal párosul, az elemzett problematika minden esetben részletes etnográfiára épül. E fejezet fontos következtetése, hogy bár az emberi életfordulókhoz kötődő rítusok esetében a vallásos forma adott és változatlan, ezek esetenként mégis a lokális közösség társadalmi elkülönülésének kifejezését és újratermelését valósítják meg. A keresztelő és az ezt követő rituális műrokonsági kapcsolatrendszer (a *kirve* vagy komasági viszonyrendszer) a romák esetében egy versengő társadalmi mezőbe ágyazódik bele. A keresztelő individualisztikus jellegéhez képest a konfirmáció a teljes helyi közösség homogén etnikai és felekezeti összetartozását hivatott kifejezni, amelyben a rítus erős egyházi ellenőrzés alatt zajlik, szemben a keresztelővel, amelyet a református egyház kevésbé tud ellenőrizni. A temetést a szerző a létező társadalmi és etnikai szegmentáltságot felülíró, a szolidaritás és támogatás aspketusait kiemelő rítusként írja le.

A negyedik fejezetben a szerző a romungrok társadalmi világának átalakulását és kontrollálását lehetővé tevő szimbolikus technikák együttesét vizsgálja. Az eskütevés gyakorlatán keresztül a személyiség rituális átalakulásának folyamatát elemzi. Erre olyan egyéni krízis-szituációkban kerül sor, amikor valaki a legfontosabb társadalmi kapcsolatainak teljes felbomlásának fenyegetettségét éli meg valamely deviáns magatartás, lopás, házastársi hűtlenség gyanúja miatt. Az eskütevés fordulópontot jelenthet a személy viselkedésében, amelyet annak megszegése esetén bekövetkező divinációs büntetésben való hit biztosít (például közeli hozzátartozó, gyermek tragikus halála). A szerző az eskütevést és a vallási megtérést hasonló szimbolikus technikáknak tekinti, mivel mindkettő a személyiség átalakulását, a személy viselkedésének megváltozását hangsúlyozza, a divinációs büntetés lehetőségével együtt, amennyiben ezeket megszegik.

A következő fejezet a romungrok pünkösdizmusra való megtérésének folyamatát elemzi. Az elemzés módszertani következetessége, a feldolgozott etnográfiai anyag egyéni értelmezése, újszerűsége számomra a könyv egyik csúcsát képezi. Az elemzés egyik központi terminusa a *morális személy* (*moral personhood*). A fogalom a társadalmi normának a viselkedésbe való beépülését jelenti, amely a személyközi kapcsolatok működtetésében játszik szerepet. Fosztó azt vizsgálja meg, hogy vallási megtérésnek milyen következményei vannak az egyén és társadalom viszonyának átalakulásában. A pünkösdizmus megújulási rítusai a morális személy átalakítását eredménye-

zik a roma közösség egy részében, amelyek ugyanakkor a helyi közösségen túlnyuló, transzlokális kapcsolatok és közösségi imaginációk kiépülésében játszanak szerepet. Egy esetelemzés keretében, amely a megtéréstörténet előadásának performatív elemeit vizsgálja, arra a következtetésre jut, hogy a vallási megtérés a megtérő személy társadalmi kapcsolataiban radikális fordulatot jelenthet. A vallási megtérés társadalmi elismeréséhez szükséges a nyilvánosság. A megtéréssel létrejövő új morális személy és a megtérő kapcsolatrendszere, társadalmi kötelezettségei között feszültség támad, amely szükségszerűen a társadalmi kapcsolatok újraértelmezését vonja maga után. A fejezet egy újabb fontos eredménye a pünkösdizmus népszerűségének magyarázata a társadalmilag szeg-regált roma csoportokban. Fosztó azzal érvel, hogy a megtérés a személy számára a társadalmi mobilitás, a státuspozíciók megfordításának ígéretét is magában hordozza. Ennek elérésében a pünkösdizmus univerzalitásának, transzlokális jellegének képzete is szerepet játszik. A szerző kiemeli, hogy a pünkösdista gyülekezetek ritualizált nyilvánossága tagjaik számára a társadalmi hitelesség érzését teremti meg.

Egy újabb fejezet a rítusok revitalizációjának a problémáját taglalja. A lokális társadalom vallási és szekuláris rítusainak elemzése nyomán arra a következtetésre jut, hogy bár a szocializmus bukását követően a rituális gyakorlatok számának megnövekedésével és diverzifikálódásával számolhatunk, a lokális társadalmak különböző csoportjai ebben különböző képpen vettek részt. A vizsgált településen a magyarok olyan közösségi rítusokat működtettek, amelyek a lokális tradíciók megújításán alapultak (például falunapok), és amelyek hangsúlyosan nemzeti jellegűek voltak. Ezzel szemben a roma közösség pünkösdista rítusai a személy korábbi szociális identitásával való kapcsolatának tagadását, az etnicitás jelentőségének szimbolikus leértékelésének terét teremtették meg. Bár a rítusok revitalizációjának technikája egymástól gyökerestől eltér, a szerző mégsem gondolja úgy, hogy ez konfliktustermeléshez vezetne. A rítusok a társadalmi nyilvánosság különböző szféráiban zajlanak, amelyek nem veszélyeztetik a két etnikum egymáshoz való viszonyában hallgatólagosan elfogadott lokális egység fenntartásának képzetét.

Az utolsó fejezet diskurzusvizsgálat: két magát királynak kikiáltó roma üzletemberhez fűződő országos botrány médiavisszhangjának elemzését végzi el. Ebben a mediatizált rítusok (koronázás, zarándoklat, esküvő) és a vallás politikai célokra való mobilizálhatóságának folyamatát mutatja be.

A kalotaszegi település rituális kommunikációs gyakorlatairól szóló könyv realisztikus, gazdag etnográfiai anyagra épülő, rendkívül eredeti elemzést, amely ugyanakkor a szociálantropológia és valláskutatás mai kérdésfelvetéseihez és diskurzusaihoz kapcsolódik. Úgy gondolom, nem túlzás azt állítani, hogy a kötet az elmúlt évek hazai kultúrakutatásának egyik legsikerültebb „exportterméke", annak legnagyobb teljesítményei közé tartozik.

Peti Lehel

HORVÁTH ANDOR AJÁNLJA

■ Némi csodálkozással olvasom Elek Tibor monográfiájában a „Székely-felejtés” kifejezést. Arra érti a szerző, hogy Székely Jánosról halála óta (1992) viszonylag kevés szó esik, „művének érdemi olvasása, újraolvasása mintha elmaradna (miközben az alkotót és műveit méltató állításokban, kinyilatkoztatásokban napjainkban sincs hiány)”. Ez utóbbiak közül idéz is néhányat: Gálfalvi György a legokosabb embernek nevezte, akit valaha ismert, s aki szerinte „a kortárs magyar irodalom egyik legjelentősebb alkotója”, Kovács András Ferenc „szédítő magasságai”-ról és „komor nagyságá”-ról beszélt, Bertha Zoltán „az erdélyi magyar irodalom – egyszersmind az egyetemes magyar literatúra – kivételesen jelentős” alakját látta benne, Sütő András, Kányádi Sándor, Szilágyi Domokos mellett.

A közvetlen utókor mindig kemény próbája egy írói életműnek. Hát még akkor, amikor rendszerváltást követően kell teljesen új történelmi körülmények között újra mérlegre tenni, értékeit felfedezni, helyét az új irányt vett szellemi mozgásokban kijelölni. Székely János egész életműve talán két, meghatározó vonással jellemezhető: az egyik a ragaszkodás az európai szellemiség legjobb hagyományához, a másik az a rejtetten is leplezetlen szembenállás, amelyet a kommunista rendszer váltott ki belőle. Ezek mentén kell az utókornak a művek esztétikai és gondolati értékeit ismét felfedeznie, hogy azok beépülhessenek a megváltozott idők kultúrájába.

„Egy bizonyos van: a világ / Nem előre halad, / Hanem hátulról építkezik” – olvasható az 1956-ban írott *A folyó* című versben, amelynek alapgondolatát Elek Tibor folytatódni látja az utolsó alkotói korszak esszéiben. Hány felé nyit és hányféle hatást összegez például egyetlen állítás: „az ember a természet meghasonlása”!

Ez a monográfia (is) azt jelzi: születőben van Székely János művészetének utóélete.

A Pallas-Akadémia Könyvkiadó 2011-ben megjelent könyvei

■ Albert Ildikó: *Az utazás divatja*. Utak, tájak, emberek
■ Áprily Lajos: *Transzilván hőskölteménye*. Versek. Illusztrálta: Márton Árpád. (Díszkiadás)
■ Banner Zoltán: *Ábrahám Jakab*. Műterem
■ Banner Zoltán: *Kákonyi Csilla*. Művészalbum. Élet-Jelek
■ Czegő Zoltán: *Katonabogár*. Regény
■ Elek Tibor: *Székely János*. Monográfia
■ Kemény János: *Kutyakomédia*. Regény
■ Kenéz Ferenc: Édesgyökér. Öregnapló. Versek
■ Kozma Mária: *Régiségek Csíkországból*. Történelmi regék
■ Kőszegi Szabina: *Homályállapot*. Regény
■ Niczinger László: *A lélek sebei*. Elbeszélések
■ Pomogáts Béla: *Magyar irodalom Erdélyben. 1968–1989*. V–VI. kötet
■ Sarány István: *Önkéntes száműzetés*. Beszélgetések székelyföldi alkotókkal
■ Sas Péter: *A heraldikus*. Köpeczi Sebestyén József élete és munkássága I–II.
■ Szabó Magdolna Matild: *Napló. 1943–1946*
■ Zsigmond Győző: *Népi gombászat a Székelyföldön*
■ Zsigmond Győző: *Nyelvi rejtvény, játék, verseny*. Második, bővített kiadás

2011, AVAGY A TÜNTETŐK RENESZÁNSZA

■ Az amerikai *TIME* magazin 1927 óta rendszeresen megválasztja az év emberét, olyan személyeket emelve ki, akik érvényes módon alakították a dolgok alakulását. A lista meglehetősen változatos, Mahatma Gandhitól (1930) Franklin D. Roosevelten (1932, 1933, 1941) keresztül olyan izgalmas figurákkal van teli, mint például Hitler (1938), Sztálin (1939, 1942), az amerikai tudósok (1960), XIII. János pápa (1962), Martin Luther King Jr. (1963), II. János Pál pápa (1994), George W. Bush (1990, 2000, 2004) vagy akár Mark Zuckerberg (2010). Többször csoportokat, tárgyakat céloz meg: a fiatalok (1966), az amerikai asztronauták (1968), a középosztály (1969), az amerikai nők (1975), a számítógép (1982), a békeszerzők (1993), az amerikai katonák (2003) – ehhez hasonlóan a tavalyi, 2011-es az év embere a Tüntető (The Protester).

A teljesség igénye nélkül összeválogatott példákból némiképp kisejlik, hogy a folyóirat minden évben a jelent, vagyis az éppen aktuális előző évet tartja mérvadónak a választásban, nem pedig egy esetleges egyetemes értékrendet. 2012-ből szemlélve nem mindenik választásuk „áll helyt", de ahogyan az idei összeállítás bevezetőjében is fogalmaz a szerkesztő Rick Stengel, „a történelem sokszor csak retrospektív módon kap értelmet". Gondolatát kiegészítve folytatni lehet: a jelenből nem mindig tudjuk megítélni, hogy mely esemény vagy ember lesz kirobbantója egy esetleges forradalomnak, világháborúnak, évekig tartó diktatúrának vagy akár demokráciának becézett zsarnokoskodásnak. 2011 újraélesztette a tüntetés, a tiltakozás, a felkelés, sőt, a forradalom fogalmát, életet lehelt a nép (ma: civilek) mindent felülíró hatalmába. Egy olyan korban, amikor azt hinnénk, a mindennapok embere saját virtualitásába belefeledkezve passzívan szemléli a világ és saját életének folyását – hiszen éppen egy éve még a Facebook kitalálója, Zuckerberg volt a *TIME* év-embere, az a huszonéves csávó, aki megteremtette a szocializálódás új formáját –, a Facebook és egyéb virtuális terek felhasználója 2011-ben saját fizikai valóságában, régi forradalmakra emlékeztető tömegekben, egyetlen emberi akaratként vonul utcára, és dönt saját sorsa felől.

2011 Tüntetője Tunéziában születik meg, ahol a huszonhat éves utcai árust, Mohamed Bouazizit a hatóságok folyamatosan és alaptalanul zaklatják, egy alkalommal egy rendőrnő elkobozza a fiú mérlegét, és meg is pofozza őt. A történtek után Bouazizi hiába tesz panaszt, nem méltatják válaszra. Az érzéketlenség és igazságtalanság ellen tiltakozva a fiú nyilvánosan, a kormányzó irodája előtt gyújtja fel magát. Kezdetét veszi az arab tavasz: sorra vonulnak utcára Tunézia után Egyiptomban, Szíriában, majd mindezek hatására az Egyesült Államokban, Oroszországban, Madridban, Athénban, Londonban, majd nálunk is stb. Míg Európában és Észak-Amerikában már nem diktátorok ellen folyik a tiltakozás, Közép-Keleten az utcára vonulók „valósággal meghalnak azért, hogy elérjék az európaihoz akárcsak egy kicsit is hasonlító politikai rendszer bevezetését", hangsúlyozza az összeállítás szerzője, Kurt Andersen. Tartalmukban és minőségükben ezek a felkelések meglehetősen – jó értelemben véve – old-school módon történnek: egyként hallatják százezrek és milliók a hangjukat, és olyan egyszerű és nagyszerű dolgokért protestálnak, mint az emberi méltóság és szabadság visszaadása, illetve a korrupció és társadalmi egyenlőtlenségek felszámolása. Eszközeikben és hatékonyságukban azonban teljesen mai megmozdulások ezek: a forradalmak Facebookon, Twitte-ren, YouTube-on és egyéb internetes felületeken, kimondottan a 21. századra jellemző médiumokon keresztül szerveződnek, itt kapnak nyilvánosságot és tetőződnek be. A New York-i Occupy Wall Street elnevezésű tiltakozás például egy bizonyos Tim

Pool közreműködésével kapott széleskörű figyelmet – az aktivista-újságíró telefonján keresztül biztosított több órán keresztül élő közvetítést a Zuccotti Parkban folyó eseményekről. Pool sajátos híradása nagyon rövid időn belül félmillió nézőt produkált, és sokakat szólított ki az utcára.

Anderson cikkében hangsúlyozza a tüntetők hatékonyságát és bátorságát, ugyanakkor felhívja a figyelmet a tiltakozók naivitására is. Egyrészt pozitívumként értékelendő, hogy a forradalmakat nem politikai pártok, hanem civilek ütötték nyélbe, illetve hogy a protestálásuk nem artikulálódott konkrét követelésekben. Az egyiptomi tiltakozás résztvevőinek például nem volt arról pontos elképzelésük, hogy milyennek szeretnék majd a megújult kormányt látni – az egyik tüntetőt idézve: „azt tudom, hogy mit *nem* akarok". Másrészt a túlzott elhatárolódás a politikai fellépéstől itt és Tunéziában is ahhoz vezetett, hogy a harsány tüntetők helyébe jólnevelt politikai szervezetek léptek: a fiatalok forradalmat csináltak, de megijedtek az agresszív politizálástól, amely őket a diktátor lebuktatása után várta, és elegendő önbizalom hiányában visszaengedték a hatalmat a szenioroknak. A szerző leszögezi: a közép-keleti felkelések nagymértékben megváltoztatták a hatóságok és civilek közötti kapcsolatot, ezért nem valószínű, hogy ezeket az embereket újra el lehetne némítani, a forradalmi mámort követő események, a kivívott demokrácia azonban még új dolog, és igencsak kihívásnak számít.

Hosszútávon hatékony forradalmat a történelemből aligha tudunk felidézni, ami valamelyest természetes is, hiszen a megújulás, változás nem torkollhat sokéves mandátumokba. A mindenkori névtelen Tüntető története pedig, úgy tűnik, hogy most, 2012 hajnalán Romániában is visszhangra talál. (*TIME magazine*, *Specials*, *Person of the Year 2011*, 2011. december 14.)

Adorjáni Panna

ABSTRACTS

Beáta Hajnalka Berecki

■ ***Media Discourses on Climate Change***

Keywords: *climate change, global warming, media discourse, written media, media culture*

Climate change is one of the most discussed global phenomena of the moment. Its media representation is affected by several factors, such as political discourses, economic interests, social and journalistic culture. Thus discourses related to global warming show a multifarious pattern. As a conclusion it can be stated that every culture creates its own media mythology regarding climate change. My study's purpose is to shed some light on critical aspects of the phenomenon's media representation and to compare its discourse in the media of five countries that are related to the question.

Balázs Gusztáv Mende

■ ***On the Trail of the Black Death***

Keywords: *bubonic plague, Yersinia pestis, Black Death, mortality, demographic crisis, mortality rate*

As one of the most destructive infectious diseases of all time, pestilence decisively has determined the population history of premodern Europe in forms of many pandemics. Besides the data of contemporary sources, the images of plague through historical ages are mostly influenced by the results of the molecular genetic researches. This paper gives a brief summary about the current status of investigations, while primarily focusing on the mortality caused by pestilence as well as on the epidemic process of the Great Pestilence.

Lehel Peti

■ **Cultural Imagination and Symbolizations of History: Social Crisis and Visions in Moldavian Csángó villages**

Keywords: *vision, apparition, religion, crisis, Csángó*

In this article I examine the relation between social crisis situations and religiosity. I bring forward what were the types and functions of the visions that the end of WW II and the threats of communism and cold war had called forth in the Moldavian Csángó villages. In the same time I analyze what happens to the innovative forms of religious notions following the change of the Romanian political system. The article analyses the interpretative ideologies of the uncontrollable catastrophes, political crises, social conflicts, and the role of visions in the interpretation. The vision-texts presented in this article lead to the conclusion that in the socio-political context created by the enumerated periods, the vision-activity in the Moldavian villages was intensive. WW II, the period of the communist dictatorship, the social problems of the period prior and following to the Romanian system change from 1989, produced in many ways the same patterns of the symbolic handling of crisis management. Besides the resemblance within the techniques of perception, the cultural contents of the experiences, the symbols, in many cases the problems, conflicts reflecting in the transcendence-experiences, were also identical. The visions experienced in particular political/historical crisis situations were the misinterpreted sources of the symbolical conflict management. In these visions, next to the collective elements of the imaginary tradition, there have also appeared the problems, conflicts, fears and desires of the historical periods, in which they have been conceived.

Galin Tihanov

■ ***The Future of Literary History: Three Challenges of the 20th Century***

Keywords: *literary history, context, nation state, media, demographics*

The development of literary history will largely depend on the modifications of the wider framework in which its development takes place. Understanding these modifications seems to be an essential first step. This paper concentrates on three factors – the nation state, the media, the evolution of society under the pressures of changing demographics –, and seeks to elucidate and weigh their importance for literary history.

SZÁMUNK SZERZŐI

Adorjáni Panna (1990) – egyetemi hallgató, BBTE, Kolozsvár
Benkő Elek (1954) – régész, az MTA doktora, MTA Régészeti Intézet, Budapest
Berecki Beáta Hajnalka (1989) – egyetemi hallgató, BBTE, Kolozsvár
Biró Annamária (1980) – irodalomtörténész, PhD, egyetemi adjunktus, kutató, PKE, Nagyvárad, Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár
Degenfeld Sándor, gróf (1922) – közgazdász, München
Dombovári Csongor (1989) – egyetemi hallgató, Bournemouth, Anglia
Hajdu Tamás (1976) – állatorvos, Nagybánya
Horváth Kovács Szilárd (1988) – egyetemi hallgató, BBTE, Kolozsvár
Jakabffy Tamás (1966) – irodalomkritikus, szerkesztő, Kolozsvár
Jobb Boróka (1986) – mesterképzős hallgató, BBTE, Kolozsvár
Kántor Lajos (1937) – irodalomtörténész, az MTA doktora, Kolozsvár
Keszeg Anna (1981) – irodalomtörténész, PhD, egyetemi adjunktus, szerkesztő, PKE, Nagyvárad, BBTE, Kolozsvár
Keszeg Vilmos (1957) – néprajzkutató, egyetemi tanár, BBTE, Kolozsvár
Mende Balázs Gusztáv (1971) – paleo-antropológus, PhD, tudományos kutató, MTA BTK Régészeti Intézet, Budapest
Pákei József (1759–1802) – egyházi elöljáró, alkalmi költő, Kolozsvár
Palancsa Attila (1959) – egyetemi adjunktus, PhD, Nyugat-Magyarországi Egyetem, Sopron
Peti Lehel (1981) – néprajzkutató, PhD, tudományos kutató, Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Kolozsvár
Salat Levente (1957) – politológus, egyetemi docens, BBTE, Kolozsvár
Scheibner Tamás (1980) – irodalomtörténész, PhD, egyetemi tanársegéd, ELTE, Budapest
Simoncsics Péter (1947) – nyelvész, nyugalmazott egyetemi adjunktus, BBTE, Kolozsvár
Sólyom Andrea (1978) – szociológus, egyetemi adjunktus, Sapientia EMTE, Csíkszereda
Szijártó Zsolt (1964) – kommunikációkutató, egyetemi docens, Pécsi Tudományegyetem, Pécs
Tihanov, Galin (1964) – irodalom- és eszmetörténész, University of London, London
Tötszegi Tekla (1964) – néprajzkutató muzeológus, PhD, Erdélyi Néprajzi Múzeum, Kolozsvár
Vincze Kata Zsófia (1979) – etnológus, PhD, egyetemi adjunktus, ELTE, Budapest
Zuh Deodáth (1982) – filozófus, PhD, egyetemi tanársegéd, Pécsi Tudományegyetem, Pécs/Kolozsvár
Zsigmond Adél (1985) – doktorandus, BBTE, Kolozsvár/Brno

Támogatók

COMMUNITAS ALAPÍTVÁNY

Nemzeti Kulturális Alap

BETHLEN GÁBOR Alap

új budapest filmstúdió

MINISTERUL CULTURII ȘI PATRIMONIULUI NAȚIONAL

„az elmúlt évtizedekben számottevően erodálódott a kockázatokat és veszélyeket kezelő – döntési, megvalósítási és ellenőrzési kompetenciákkal rendelkező – intézményekbe vetett bizalom. E bizalomvesztés következtében átalakult a kockázatdiskurzus egész feltételrendszere: a különböző veszélyes technológiákkal foglalkozó állami, önkormányzati, civil szervezet tevékenységének hátterét innentől fogva egy gyanakvó, sok esetben ellenséges nyilvánosság képezi."

(Szijártó Zsolt)

ISSN 1222 8338

4 LEJ • 500 FT

END OF WORLDS
APOCALIPSE